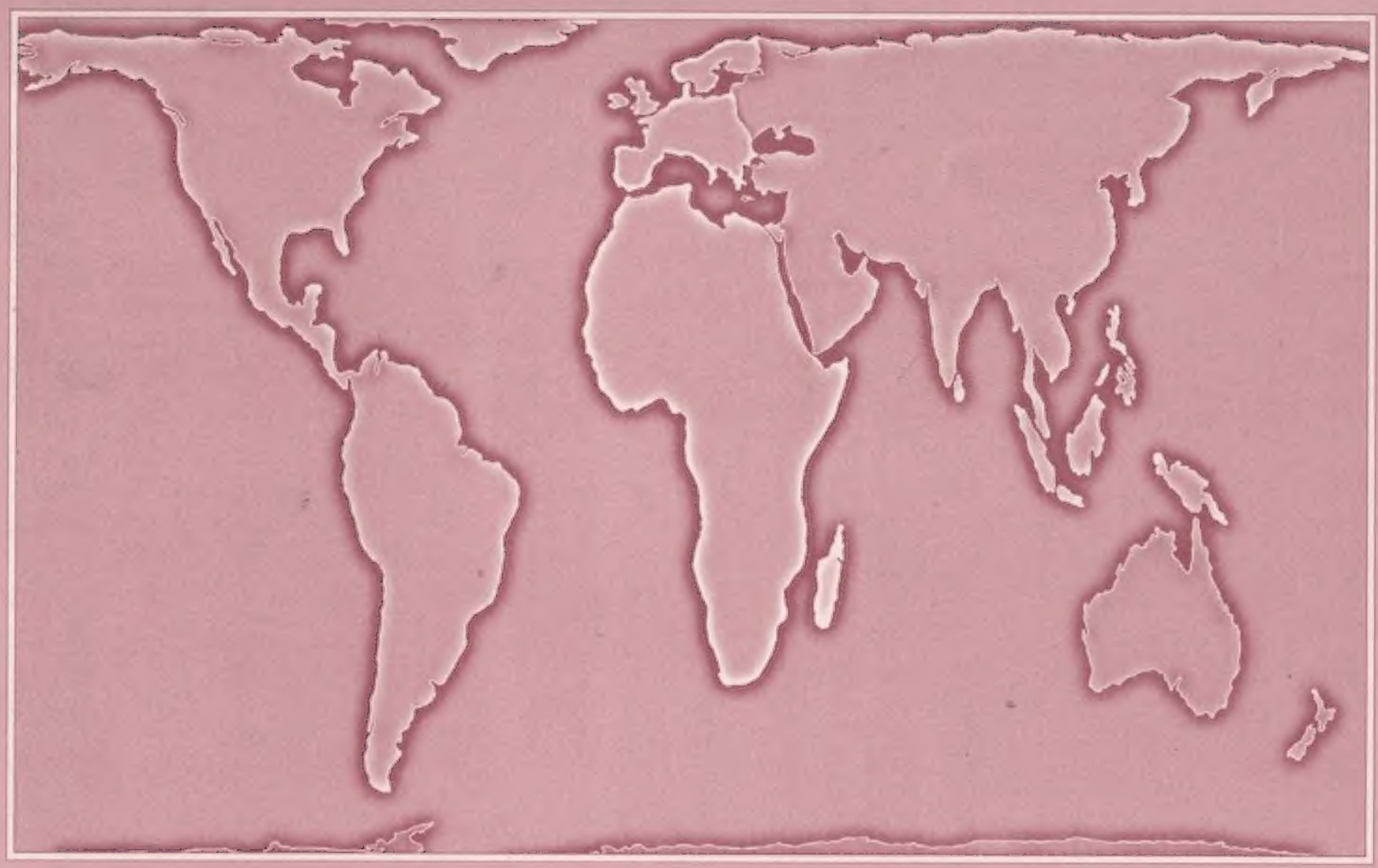

Toplum ve Bilim

64-65 GÜZ / KIŞ 1994

Mekânın politikleşmesi, politikanın mekânsallaşması **Oğuz Işık**

İletişim ve tüketim toplumunda mekânsal farklılığa ait çelişkiler **Esra Akcan**

Mekân organizasyonuna ilişkin değişen paradigmalar **Ayda Eraydın**

Tarihî-coğrafî materyalizm **Banu Helvacıoğlu**

Yeni coğrafya ve yerellikler **Melih Pınarcıoğlu**

Eleştirel realizm ve toplumbilimsel araştırmalarda pratik anlamları **Andy C. Pratt**

Sürdürülebilir kenti nasıl planlamalı? **Marina van Geenhuisen - Peter Nijkamp**

Bazı Orta Çağ İslâm yapıtlarında "öteki" mekânların oluşumu **Çetin Sarıkartal**

1980 sonrası coğrafya ders kitaplarında mekân ve birey kurguları **Gülhanım Çalışkan**

Toplum ve Bilim

64-65 GÜZ / KIŞ 1994

Oğuz Işık
Değişen toplum/mekân kavrayışları: Mekânın politikleşmesi, politikanın mekânsallaşması **7**

Esra Akcan
İletişim ve tüketim toplumunda mekânsal farklılığa ait çelişkiler **39**

Ayda Eraydın
Mekân organizasyonuna ilişkin değişen paradigmalar **53**

Banu Helvacıoğlu
Evvel mekân içinde kalbur zamanlar içinde: Tarihî-coğrafî materyalizm **77**

Melih Pınarcıoğlu
Yeni coğrafya ve yerellikler **90**

Andy C. Pratt
Eleştirel realizm ve toplumbilimsel araştırmalarda pratik anlamları **112**

Marina van Geenhuisen - Peter Nijkamp
Sürdürülebilir kenti nasıl planlamalı? **129**

Çetin Sarıkartal
Bazı Orta Çağ İslâm yapıtlarında "öteki" mekânların oluşumu **141**

Gülhanım Çalışkan
1980 sonrası okutulan coğrafya ders kitaplarında mekân ve birey kurguları **158**

KİTAP ELEŞTİRİSİ

Mahmut Mutman
Üretilen mekân, yokolan mekân **181**

İLETİŞİ

Salih Özbaran
Zamanın mekânla buluşması: Bölgesel tarih **197**

Yücel Terzibaşoğlu
Avrupa tarihine yeni yaklaşımlar **204**

KİTAP TANITIMI **208**

A.Lipietz: **Towards a new Economic Order** (S.Florio)
M.Roncayolo: **Ville et ses Territoires** (C.Bilsel)

DERGİLERDEN **220**

Toplum ve Bilim

BİRİKİM YAYINCILIK
VE TİC. LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ömer Laçiner

YAYIN YÖNETMENİ
Tanıl Bora

YAZI KURULU
Ulus Baker
Oğuz Işık
Mahmut Mutman
Erol Taymaz
Meyda Yeğenoğlu

64. SAYI EDİTÖRÜ
Oğuz Işık

SORUMLU YAZIIŞLERİ MÜDÜRÜ
Tanıl Bora

KAPAK VE SAYFA DÜZENİ TASARIM
Ali Artun • Ümit Kıvanç

UYGULAMA
Hüsnü Abbas

DIZGI
Maraton Dizgievi

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

KAMERA VE FİLM ÇIKIŞ
Perka A.Ş.

KAPAK VE İÇ BASKISI
Ayhan Matbaası

YAZIŞMA ADRESİ
Konur Sokak 24/4
Kızılay 06640 Ankara
Tel. 425 36 00 • 425 20 71 • Fax: 425 18 15

BİRİKİM YAYINLARI
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel. 516 22 60 • Fax: 516 12 58

KAPAK: Alman tarihçi Arno Peters tarafından hazırlanan, kıtaları birbirlerine olan gerçek büyüklük oranlarıyla gösteren "alternatif" dünya haritası. Yerleşik haritalar, Afrika, Asya, Güney Amerika ve Avustralya'yı olduğundan çok küçük göstermektedir.

YAYIN DANIŞMA KURULU
Asaf Savaş Akat / Asu Aksoy
Korkmaz Alemdar / Tosun Arıcanlı
Korkut Boratav / Ayşe Buğra
Reşit Canbeyli / Ümit Cizre
Alain Duben / Atilla Eralp
Selçuk Esenbel / Sureia Faroqhi
Nilüfer Göle / Ümit Hassan
Banu Helvacıoğlu / Fatma Işıkda
Huricihan İslamoğlu İnan
Kemal İnan / Ahmet İnsel
Deniz Kandiyoti / Nihal Kara
Aykut Kansu / Reşat Kasaba
Çağlar Keyder / Eser Köker
Levent Köker / Şerif Mardin
Ünal Nalbantoğlu / İlber Ortaylı
Oğuz Oyan / Ayşe Öncü
Doğan Özlem / Jale Parla
Mithat Sancar / Ömür Sezgin
İlkay Sunar / Burhan Şenatalar
Şirin Tekeli / İlhan Tekeli
Isenbike Togan / Zafer Toprak
İhsan Tunalı / Aydın Uğur
Galip Yalman / Faruk Yalvaç
Deniz Yenal / Zaferenal
Nurhan Yentürk

Bu sayıda...

Toplum ve Bilim'in 64. sayısı belirli bir uzmanlık kesimi dışında Türkiye'de pek tanınmayan, üzerinde çok da düşünce üretilmemiş bir konuya ayrıldı: Coğrafya/mekân tartışmaları. Kendi içinde önemli kuramsal açılım ve toplum bilimleri gündemine ciddi katkı potansiyeli taşıyan bu tartışmalar, bir dergi sayısında derlenemeyecek ölçüde zenginlik gösteriyor. Çok farklı disiplinleri biraraya getiren coğrafya tartışmalarının çeşitli boyutlarını olası bazı sonuçları ile birlikte ele alan bu sayının, bu yönüyle Türkiye'de ilk olma niteliğini hak ettiğini söyleyebiliriz. Bu sayı kapsamında tartışılan sorunların Türkiye toplum bilimleri gündeminde bazı açılımlar sağlayabileceği, daha önce tartışılmamış bazı konuları gündeme getirebileceği inancındayız.

Mekân/coğrafya tartışmaları bağlamında günümüz kapitalizminde birbiriyle çelişir görünen iki sürecin eşzamanlı yaşanmakta olduğu söylenebilir. Bir yandan kapitalizm, tüm mekânsal engelleri yok eden yeni yayılma ve örgütlenme biçimleri geliştirip, tüm yerküreyi tek bir mekâna/yere dönüştürmekte, diğer yandan da mekânsal farklılıklar sermayenin global dolanımında, şimdiye dek olduğundan çok farklı roller oynamakta. Sermaye, tüm mekânsal engelleri aşıp, yerküre üzerindeki tüm yöreleri birbirine bağlayan yeni ilişki biçimleri oluştururken, tek tek mekânları birbirinden ayıran özgül niteliklere de daha duyarlı hale gelmekte. Böylelikle de şimdiye dek bilmediğimiz ve üzerinde çok da kafa yormadığımız yeni mekânsal hareketlilik biçimleri ortaya çıkmakta, mekânları birbirine bağlayan/birbirinden koparan yeni ilişki ve süreçler yaşanmakta.

Mekânsal/coğrafî süreçler, günümüz kapitalizminin yeniden yapılanmasında temel bir rol oynamakta. Mekânsal farklılıkların kavramsallaştırılması, kapitalizmin kavranması ve dönüştürülmesi açısından bugün her zamankinden

daha büyük bir önem taşımakta. Günümüz kapitalizminin kavranabilmesi için yeni bir mekânsal terminoloji ile mekânı, zaman karşısında ikincil konuma indirgemeyen ve mekânı zaman cinsinden tanımlamayan yeni bir bakış, yeni bir ontolojik ve epistemolojik konum tanımlamak gereklidir. *Toplum ve Bilim*'in bu sayısı da esas olarak bu yeni konumun öncüllerini tanımlamayı amaçlıyor. Oğuz Işık'ın, zamana öncelik tanıyan bakış açıları karşısında mekânın önemini vurgulayarak başlayan yazısı, bir anlamda bu sayının genel çerçevesini çiziyor ve tartışmaların oturduğu kavramsal bağlamı tanımlıyor. Bir dizi alanda modernist düşüncenin her noktasına sızmış bulunan ikili karşıtlıkları (erkek-kadın, soyut-somut, zorunlu-olumsal, vb.) aşmak yolunda önemli adımlar atmış bulunan toplum bilimleri, bugün bir diğer karşıtlığı, zamanı ve mekânı birbirine karşıt kategoriler olarak tanımlayan bakış açılarını aşma görevi ile karşı karşıyadır. Işık'ın yazısında vurgulandığı gibi bu yolla tanımlanacak yeni ontolojik ve epistemolojik konum, sadece toplumu yeni bir gözle görmemizi sağlamakla kalmayacak, aynı zamanda yeni politik eylem biçimlerine de öncülük edebilecek. Işık'ın yazısı, şimdiye dek marjinde kalmış coğrafya disiplininin merkeze yerleştirilmesi ve postmodern evrensellik eleştirilerinin ağırlığı altında gündemden çıkmış görünen *toplumsal adalet* kavramının yeniden sosyal teoriye kazandırılması gereğini de vurguluyor.

Günümüz kapitalizminin anlaşılmasında ve dönüştürülmesinde böylesine temel bir önem kazanan mekânsal farklılıklar, Esra Akcan'ın da üzerinde durduğu gibi, tam bu farklılıkları kavramaya yönelik kuramsal araçları geliştirmeye başladığımız bir dönemde elimizden kayıverme tehlikesi gösteriyor. İçinde yaşamakta olduğumuz *global* ilişkiler döneminde dünya coğrafyası, şimdiye dek bildiğimizden çok farklı dinamiklerle ve alışkın olmadığımız bir hızla değişmekte. İletişim ve ulaşım teknolojisinin hızlı gelişimi, bir yandan yöreler arasındaki uzaklıkları eritip, bu yöreler arasında yeni bağlantı biçimleri kurmakta, diğer yandan da kuramlarımızın yabancısı olduğu yeni uzaklıklar yaratmakta. Akcan günümüzde mekânsal farklılıklara ilişkin çelişkileri incelediği yazısını, mimarlık ve moda alanından verdiği örneklerle de destekliyor. Kavramsal ağırlıklı yazıların yer aldığı bu sayının çerçevesini tamamlamaya yönelik bir diğer yazı da Ayda Eraydın'ın yazısı. Eraydın, mekân organizasyonuna ilişkin paradigmaları ele aldığı yazısında, kalkınma sorunsalı çevresinde gelişen rasyonellik söylemlerinden, esneklik ve olumsallığı ön plana çıkaran bakışlara ve ağ şeklindeki ilişkilerle gündeme gelen mekân anlayışlarına dek uzanan oldukça geniş bir alanın haritasını çıkarıyor. Eraydın ayrıca yazısında bu bakışların Türkiye'deki mekân araştırmalarına nasıl yansıdığını da örnekleriyle gösteriyor.

Mekân tartışmaları bağlamında gündeme gelen temel soru, tüm mekânlarda ve zamanlarda geçerli olduğu öne sürülen "evrensel yasalarla" belirli mekânlara özgü dinamikler arasındaki karşılıklı ilişkidir. Coğrafya tartışmaları bağlamında gündeme geldiği şekliyle bu soru, modernist düşüncenin hemen tüm

karşıtlıklarının sorgulanmasına olanak tanıyan bir platform oluşturur. Marksizmin geneli, soyutu ve evrenseli (dolayısıyla da zamanı) ön plana çıkaran yanına karşı, mekânsal kategorilere Marksist kuram içinde yer açabilmeyi amaçlayan "tarihî-coğrafî materyalizm" projesini David Harvey ve Edward Soja'nın çalışmaları kapsamında ele aldığı yazısında Banu Helvacıoğlu, bu ilişkileri sorguluyor ve Anglo-Sakson literatürde son yıllarda yeniden keşfedilen Fransız düşünür Lefebvre'nin çalışmalarına göndermelerle tarihî-coğrafî materyalizm kurma çabalarını değerlendiriyor. Bu sayıda yer alan hemen tüm yazılarda kendini gösteren evrensel-tikel ilişkisi, Melih Pınarcıoğlu'nun yazısında bu kez yerel-global karşıtlığı/ilişkisi olarak karşımıza çıkıyor. Yerelliğin nasıl tanımlanacağı sorusu bağlamında Pınarcıoğlu, realizmi temel alan bakışları özetliyor ve özellikle yapı-aktör, olumsallık tartışmalarında gündeme gelen soruların yerellik araştırmaları kapsamında olası sonuçlarına bakıyor; yerelliğe dayalı bir politikanın başarı şanslarını sorguluyor. 1980'li yılların toplum bilimleri gündeminde önemli yer tutan realizm tartışmaları, Pınarcıoğlu'nun olduğu kadar, bu tartışmaların önemli isimlerinden biri olan Andy Pratt'ın özgün yazısının da özünü oluşturuyor. Eleştirel realizm olarak bilinen araştırma programının uygulama sorunların ayrıntılarıyla tartıştığı yazısında Pratt, öncelikle bu çerçeve esas alınarak yapılan coğrafya çalışmalarından örnekler veriyor ve realist yöntemin somut saha araştırmalarında nasıl yol gösterebileceği konusuna değiniyor. Pratt'ın özellikle realist terminolojide yoğun ve yaygın araştırma yöntemleri olarak bilinen yöntemlere yaptığı göndermeler, oldukça aydınlatıcı.

Toplum ve Bilim'in bu sayısına özgün yazılarıyla yurtdışından katkıda bulunan diğer iki yazar, Marina Van Geenhuisen ve Peter Nijkamp, Oğuz Işık'ın yazısında *mekânsal adalete* ilişkin olarak yaptığı vurguya *zamansal adaleti* ekliyorlar. Son yılların gözde kavram *sürdürülebilirlik* çevresinde gelişen yazı, özellikle globalleşme dinamiklerinin etkisi altındaki Avrupa kentlerinde ortaya çıkan kentler arası rekabet-çevreye duyarlık ikilemini, kent yönetimi ve işletmesi bağlamında ele alıyor. Yazarlar, daha sonra bu ikilemi aşmak için gerekli gördükleri ilkeleri ve bu ilkelere yönelik tehditleri bütüncül planlama yaklaşımı çevresinde özetliyorlar.

Toplum ve Bilim'in coğrafya-mekân tartışmalarına ayrılan bu sayısı ağırlıklı olarak, konuyu kavramsal yönleriyle ele alan yazılardan oluşuyor. Bir ölçüde yapısalcılık sonrası bir duyarlık ile yazılmış iki yazı, mekânı esas alan bakışın somut durumlara uygulanması teması ile ilgileniyor. Çeşitli metinlerdeki mekân tasvirlerini deşifre etmeye girişen Çetin Sarıkartal ile Gülhanım Çalışkan'ın yazıları, sadece mekânsal pratiklerin ve ilişkilerin değil, mekân tasvirlerinin de politika ve ideoloji ile yüklü olduğu ortak temasını işliyor. Zira içinde yaşayageldiğiniz toplumsal yapı ve ilişkiler sadece zaman ve mekânı kavrayışımızı etkilemekle kalmaz, zaman ve mekân kavrayışlarımız da toplumsal eylemlerimizi anlamlandırma biçimimizi etkiler. Derginin kapağında yer alan dünya harita-

sında da kendini gösteren bu anlayışın bir örneğini, bazı Orta Çağ İslâm yapıtlarındaki mekân tasvirlerini incelediği yazısında Çetin Sarıkartal veriyor. Yazısında Sarıkartal, mekân tasvirlerinin ardında yatan *görünmez* sınıf ve iktidar ilişkilerini ortaya koyuyor. Sarıkartal'ın mekân tasvirlerini deşifre edici duyarlığını Gülhanım Çalışkan, bu kez 1980 sonrasında orta öğretimde okutulan coğrafya ders kitaplarına uyguluyor. Coğrafyanın öğretilmesi, aynı zamanda dünya haritasının belirli bir şekilde yeniden çizilmesi, bu haritada konumların belirlenmesi ve bu konumları birbirinden ayıran sınırların tanımlanması anlamına da gelir. Çalışkan'ın yazısı, dozunu giderek arttıran milliyetçi söylemin çizdiği birey ve mekân tasavvurlarının içiçeliğini, yeniden çizilen dünya haritası ile karşılıklı ilişkileri içinde gösteriyor.

İzleyen sayımız (65. sayı) Türkiye'de sınıfsal yapılar üzerine çalışmaları içerecek. 66. sayının konusu ise "medya" olacak.

Değişen toplum/mekân kavrayışları: Mekânın politikleşmesi, politikanın mekânsallaşması

*Oğuz Işık**

> En iyi teorisyenler çocuklardır; çünkü henüz, alışageldiğimiz toplumsal pratikleri "doğal" olarak kabul etmelerini sağlayacak bir eğitimden geçmemişlerdir... *"Anneciğim, bu kapitalizm dedikleri de neyin nesi?"* çocukların sordukları tipik teorik sorular arasındadır. Bu soruya ise ana-babalar genellikle Wittgenstein-vari bir cevap verirler: *"Bizde işler hep böyle olagelmiştir, canım"*. İşte ana-babalarının verdiği bu cevaptan tatmin olmayan çocuklar büyüdüklerinde, herkesin fark etmeden gelip geçtiği şeyler karşısında hayretlerini gizleyemeyen, özgürleştirici teorilerin yaratıcıları olmak eğilimindedirler.
>
> Eagleton (1989)

Giriş: Tarih/coğrafya üzerine

Eagleton'ın çocuklara yüklediği görevi, sosyal bilimlerin bugün ulaşmış bulunduğu gelişim çizgisi içinde bir anlamda coğrafya disiplini görmekte: sosyal bilimlerin "doğal" olarak kabul edeğeldiği bir sürü varsayımı, coğrafyacılar sorgulamakta ve gündeme getirdikleri sorularla sosyal bilimlerin bilindik sınırlarını zorlamaktalar. Coğrafyacıların başlatığı tartışmalar dar anlamda coğrafya disiplininin sınırlarını çoktan aştı, sosyal bilimlerin Aydınlanma çağından bu yana kurumsallaşmış sınırlarının sorgulanmasına ve hatta yeni bir sosyal bilim epistemolojisine geçişe öncülük edecek noktaya ulaştı. Dolayısıyla, mekânı ön plana çıkaran bakış açılarının giderek önem kazanması, sadece son on yılda yaşanan en çarpıcı gelişmelerden biri olmakla kalmadı, neredeyse 21. yüzyılın eşiğinde sosyal bilimler gündemini belirleyecek olgunluğa da erişti. Bu eğili-

(*) Dr. Oğuz Işık, ODTÜ, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü öğretim üyesidir.

min en önemli göstergelerinden biri, coğrafyacıların sosyal bilimlere artan katkıları. Bunun tersi de büyük ölçüde geçerli. Çok sayıda sosyal bilimci de uzunca bir süredîr sosyal bilimler gündeminden dışlanmış bulunan coğrafya disipliniyle ilgilenmekte, bu alanda ürünler verip, tartışmalara katılmaktalar.[1] "Mekâna ilişkin soruların sadece coğrafyacılara bırakılamayacak ölçüde önemli olduğu" (Harvey, 1985a; xi), mekânla ilintili konuların sosyal bilimler gündeminde yeni açılımlar sağlayacağı düşüncesi de giderek daha fazla taraftar bulmakta.

Bu son nokta, bu yazının amaçları açısından oldukça önemli bir başlangıç noktası oluşturuyor. Çok farklı hareket noktalarından yola koyulan, farklı disiplinleri temel alan çok sayıda araştırmacı aynı noktada birleşiyorlar: *"Mekân" günümüz toplumlarının anlaşılması (ve dönüştürülmesi) açısından temel öneme sahip bir kategoridir.* Dolayısıyla mekân kavramı, kazandığı önem ile farklı disiplinlerin bir kesişme noktası haline gelmekle kalmamakta, aynı zamanda disiplinler arası bölünmelerin sorgulanmasının (ve belki de bu sınırların aşılabilmesinin) bir platformu haline dönüşmekte. Giderek artan sayıda sosyal bilimci kuramlarında mekânsal öğeleri ya da mekânsal metaforları kullanmakta, mekân kavramı modernite projesinin temel varsayımlarının sorgulanmasının olduğu kadar yeni bir gelecek tasarımının da vazgeçilmez bir aracı haline gelmekte. Çok sayıda sosyal bilimci, coğrafya disiplininin ve bu disiplinin temel araştırma nesnesi olan *mekân* konularının sosyal bilimlerin merkezine oturdu-

ğunu son derece net bir şekilde ortaya koyuyor: "[Postmodernizm] ... zamansal koordinatların yerine genel anlamda mekânsal koordinatların konmasıdır" (Hebdige, 1986). "...[Ö]nceki yüksek modernizm döneminde olduğu gibi gündelik yaşamımızı, ruhsal deneyimlerimizi, kültürel dilimizi belirleyen artık zamansal kategoriler değil mekânsal kategorilerdir" (Jameson, 1991; 16). "Çağdaş kapitalizmin ayırdedici boyutu, zaman değil mekândır" (John Urry, aktaran Massey, 1993; 141). "Sonuçları bizden gizleyen zaman değil mekândır" (John Berger, aktaran Soja, 1989; 22). "Pratik ve kavramsal dünyanın kapılarını bizlere

1 Sosyal bilimler gündemine katkıda bulunan coğrafyacılara örnek olarak David Harvey'in çalışmaları verilebilir (bkz. özellikle Harvey, 1982 ve 1989). Edward Soja'nın kitabı da (Soja, 1989) bu bağlamda anılması gereken önemli çalışmalar arasında. Andrew Sayer'in çalışmaları (1984 ve 1991) özellikle eleştirel realizm *(critical realism)* tartışmaları bağlamında bir coğrafyacının yöntem alanındaki katkılarını göstermesi açısından önemlidir. Coğrafyacı olmadığı halde, coğrafya disiplinindeki tartışmalara giren ya da coğrafya alanındaki tartışmalardan esinlenen sosyal bilimciler arasında belki de en önemlisi, yapılanma *(structuration)* kuramını oluştururken İsveçli coğrafyacı Torgen Hägerstrand'ın "zaman coğrafyası" kavramından yararlanan Anthony Giddens'tır (bkz. Giddens, 1984 ve 1985). Ayrıca John Urry (Urry, 1985; Lash ve Urry, 1987; Gregory ve Urry (der.) 1985), Peter Saunders (1985) ve Ray Pahl (1985) da meslekten coğrafyacı olmadıkları halde, coğrafya tartışmalarına önemli katkıda bulunan sosyal bilimciler arasında sayılabilir. Öte yandan, coğrafyacılar ile coğrafyacı olmayan sosyal bilimciler arasındaki tartışmalara bir örnek olarak, Resnick ve Wolff'un (1987) kitabındaki özcülük *(essentialism)* ve üst-belirlenme *(over-determination)* tartışmalarına coğrafyacıların müdahaleleri verilebilir. Bkz. Graham (1990 ve 1992), Peet (1992) ve Resnick ve Wolff (1992).

açan, tarihi yapmaktan ziyade coğrafyayı kurmaktır" (Soja, 1989; 1). "Tüm sosyal bilimler, insanı mekânı içinde kavramsallaştırma çabasına daha fazla yer ayırmalıdır" (Braudel, aktaran Urry, 1985; 21).[2]

Coğrafyacıların sosyal bilimlere artan katkıları ya da coğrafyacı olmayan sosyal bilimcilerin coğrafya tartışmalarından esinlenmeleri, mekâna ilişkin soruların sosyal bilimler gündeminin merkezine yerleşmekte olduğunun kanıtları olarak değerlendirilebilse bile bu değişim, en belirgin ifadesini asıl olarak toplumsal varlığın iki temel unsuru olan *zaman* ve *mekânın* birlikte kavramsallaştırılma çabalarında bulmaktadır. Bir yanda tarih ve coğrafya, diğer yanda da sosyoloji ve coğrafya disiplinlerinin yakınlaşması[3] ile sonuçlanan (belki de uzun dönemde bu disiplinler arasındaki bilindik sınırların yeniden tanımlanmasına varacak) bu arayışlara göre sosyal bilimler, insan varlığının temel unsurları olan zaman ve mekâna eş derecede önem vermemişler ve zamanı (tarih) esas alan açıklamalar ve eylem biçimleri geliştirmişlerdir. Coğrafyacıların sosyal bilimler gündemine getirdikleri temel soru ve sosyal bilimlere yaptıkları katkı da en net biçimiyle bu noktada ortaya konabilir: Esas olarak modernite projesine kökten bağlı olan sosyal bilimlerin "zamana olan saplantıları" (Foucault, aktaran Soja, 1989; 10) nasıl aşılabilir ve toplumun mekânda yayılış ve mekânı kullanma biçimi nasıl toplumu kavrayışımızın ve dönüştürme çabalarımızın ayrılmaz bir parçası haline getirilebilir? Diğer bir deyişle, toplumsal gelişimi bir *süreç* (zamansal gelişim), daha açık bir anlatımla, her biri bir öncekine göre evrim çizgisi içinde bir üst aşamayı temsil eden biçimlenişlerin birbirine dönüşümü olarak kavrayan yaklaşımlara mekânsal bakış nasıl katılabilir, toplumsal yapı ve mekân arasındaki karmaşık ve çok yönlü ilişkiler nasıl kavramsallaştırılabilir?

Bu sorunun Aydınlanma çağından bu yana geliştikleri biçimiyle sosyal bilimlerin temellerini sarsıcı, dayandıkları varsayımları altüst edici bir dizi yönü olduğunu belirtmek gerekir. Coğrafyacıların başlattığı ve bir çok başka kaynaktan da beslenen tartışmaların sosyal bilimlerde kullanageldiğimiz kavramsal araçların tümüyle terk edilmesini değilse bile, bu kavramsal araçların kökten bir şekilde yeniden kurulmasını gerektirecek önemde olduğu rahatlıkla söylenebilir. Öte yandan bu tartışmalar sayesinde sosyal bilimlerin üzerine kurulu olduğu ve dünyayı ve kendimizi kavrayışımızın hemen her noktasına sızmış bulunan bir dizi karşıtlığı (örneğin soyut-somut, zorunlu-olumsal, yapı-aktör *[structure-agency]*, genel-tikel, nomotetik-idiografik, teorik-ampirik vb. karşıtlıklar) aşmak ve bunların birbirlerine karşıt kategoriler olmaktan çık-

2 Bu yazıda yer alan alıntıların tümünü, bir bölümünün Türkçe çevirileri bulunmasına karşın oldukça "serbest" bir tarzda ben çevirdim. Yazıda göndermede bulunulan kaynaklardan Türkçe çevirisi olanlar ekli kaynakçada belirtilmiştir.

3 Sosyoloji ve coğrafya disiplinleri arasındaki yakınlaşmaya ilişkin bir yazı için bkz. Urry (1989).

tığı yeni bir *ontoloji* ve *epistemoloji* kurmak fırsatının çok da uzak olmadığı bile iddia edilebilir.[4]

Sosyal bilimler en başından beri Aydınlanma felsefesine ve modernleşme projesinin temel ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır. Dolayısıyla da tüm toplumsal kuram esas olarak *toplumsal değişim* üzerinde yoğunlaşmıştır. Toplumsal kuramın esas nesnesi ilerleme, toplumsal boyutu da *tarihsel zaman* olagelmiştir. Temel ilgi konusu toplumların kendi tarihlerini nasıl yaptıkları olmuştur. Sonuçta da tarih, kendine özgü devinim yasaları ve durak noktaları bir kuramdan diğerine değişen ama hep çizgisel bir süreç olarak kavramsallaştırılmıştır. Batı toplumlarının evrim çizgisini model alan bu anlayışa göre tarih, düz, geri dönüşü olmayan zaman çizgisinde her biri kendinden öncekine göre bir üst aşamayı temsil eden biçimlenişlerin (Marksist terminolojinin terimleriyle, üretim tarzlarının) *ardarda dizilmesidir*. Farklı zaman ve mekânlarda farklı biçimlerde ortaya çıksa bile bir dizi yasa tarihin akışını yönlendirmektedir. Sosyal bilimlerin görevi de toplumların evrimini yönlendiren, zamandan ve mekândan bağımsız bu evrensel yasaları ortaya çıkarmaktır.[5]

Bir yanda Marksizmin Stalinci yorumundan, diğer yanda Fukuyama'nın ünlü "tarihin sonu" tezine dek uzanan, görünüşte birbirinden çok farklı politik tavırların ve toplum kuramlarının ardında bu ortak tarih anlayışı yatmaktadır.[6] Stalinci Marksizm yorumu ve Fukuyama'nın tezi bu anlayışın uç örnekleri olarak değerlendirilebilse bile, tarihin zamandan ve mekândan bağımsız soyut evrim yasalarını temel alan tarihselcilik *(historicism)* modernite döneminde gelişen tüm sosyal bilimlere egemen olmuştur. Ekseninde Batı toplumlarının gelişim çizgisi bulunan bu tarih anlayışının mekân tartışmaları bağlamında bir kaç yönünü özellikle vurgulamak gerekir. Öncelikle bu tarih anlayışının temel aldığı toplum (ulus-devlet), homojen olduğu varsayılan bir birimdir. Tarihin evrensel yasaları tarafından yönetilen toplum, sürekli olarak ileriye akmakta olan evrim çizgisi içinde belirli bir noktada bulunmaktadır ve belirli bir tarihsel anda bu toplumun kendi içinde gözlenebilecek farklılıklar geçicidir. Sosyal bilimlerin amacı bu farklılıkları (istisnaları) dışlayıp, genel geçerli kate-

4 Sosyal bilimler içindeki karşıtlıkları coğrafya bağlamında inceleyen önemli bir yazı için bkz. Sayer (1991).

5 Aydınlanma çağından bu yana geliştikleri biçimiyle hemen tüm sosyal bilimlerin esas aldığı bu tarih anlayışının eleştirisi üzerine oldukça geniş bir literatür bulunmaktadır. Bu literatürün en önemli örneklerinden biri için bkz. Young (1990). Ayrıca Soja (1989; özellikle 1. ve 2. bölümler) da bu tarih anlayışının mekân kavrayışları üzerindeki etkilerini ortaya koyması açısından önemli bir çalışmadır.

6 Stalin'in beş üretim tarzından oluşan tarih anlayışının en net biçimiyle ortaya konduğu "klasik" bir çalışma için bkz. Stalin (1976). Fukuyama tarihin sonu tezini ilk kez *National Interest* dergisinde yayımlanan bir yazısında ortaya koymuş ve daha sonra genişletmiştir. Bkz. Fukuyama (1989 ve 1992). Fukuyama'nın tezlerinin çok sayıda eleştirisi arasından bkz. Halliday (1992). Bir coğrafyacının tarihin sonu tezi üzerine görüşleri için ise bkz. Peet (1991).

gorilere varmaktır. "Tarihin durdurulmaz akışı", "tarih makinasının"[7] işleyişi, bu farklılıkları ve istisnaları ortadan kaldıracaktır. Bununla ilişkili bir diğer nokta da, bu tarih anlayışının doğal sonucu olarak mekânın kendisinin ikincil öneme sahip bir kategoriye indirgenmesidir. Bu tarih anlayışında homojenlik ve geri döndürülemez ilerleme esastır. Tarihin evrensel yasaları her yerde (tüm mekânlarda) er geç ortaya çıkacak ve bu yöreleri tarihin gelişim çizgisine çekecektir. Daha açık bir anlatımla, belirli bir anda somut bir mekânda başka bir tarihsel zamanı temsil eden ilişkiler ve süreçler görülebilse bile, bu geçicidir.[8] Önemli olan, belirli mekânlarda gözlenen bu farklılıklar değil, tarihin insanı özgürleştiren, durdurulamaz akışıdır. Başka bir açıdan bakıldığında, modernite projesinin ve onun temel ilkelerine kökten bağlı bulunan sosyal bilimlerin dayandığı ilerleme kavramı, mekânın fethedilmesi, Harvey'in Marx'ın *Grundrisse*'deki sözlerine dayanarak vurguladığı biçimiyle "mekânın zaman tarafından yok edilmesi" *(annihilation of space by time)* sonucunu doğurur (Harvey, 1985b; 145).

7 "Tarih makinası" derken aklımda E.P. Thompson'ın Althusser'in tarih anlayışını alaya almak için benzetme amacıyla kullandığı sanayi devrimi dönemi makinaları olduğunu söylemeliyim. Bkz. Thompson (1978).

8 Hem modernleşme kuramları hem de Marksizm, uzunca bir süredir bir toplumda belirli bir anda gözlenen farklı ilişkileri kavramsallaştırma çabası içinde olmuştur. Modernleşme kuramları bağlamında ilk kez 1950'lerde ortaya atılan "*ikili (dualist)* tezler" bu kapsamda değerlendirilmelidir. Modernleşme kuramlarının "klasik manifestosu" için bkz. Rostow (1960), ikili tezlerin en kapsamlı ifadesi için ise bkz. Higgins (1956 ve 1968). şkili tezler 1970'li yıllarda biçim değiştirerek bu kez *"formel-enformel sektör"* tartışmaları bağlamında gündeme gelmiştir. Bu tartışmaların kaynağı sayılabilecek çalışmalar için bkz. Hart (1973) ve ILO (1972). Ancak burada üzerinde önemle durulması gereken nokta, hem ikili tezlerde hem de formel-enformel sektör tartışmalarında "geleneksel" kesimi temsil eden ilişkilerin kalıcı olmadığı ve er ya da geç "modern" kesimdeki ilişkiler tarafından eritileceği görüşünün hakim olmasıdır. Modernleşme kuramlarının Marksist eleştirisi için bkz. Laclau (1971) ve Taylor (1979). Enformel sektör kavramının Marksist açıdan eleştirisi için ise Bkz. Davies (1979) ve Moser (1978).

Marksist kuram da özellikle kapitalist toplumlarda hakim üretim ilişkilerinin yanı sıra gözlenen kapitalizm öncesi üretim ilişkilerini kavramsallaştırmak için çeşitli araçlar geliştirmiştir. Bunlar arasında en önemlileri olarak *"küçük meta üretimi"* (bkz. Moser, 1978) ve *"üretim tarzlarının eklemlenmesi"* (bkz. Taylor, 1979 ve Wolpe (der.) 1980) kavramları sayılabilir. Ancak modernleşme kuramında olduğu gibi kapitalizm öncesi ilişkilerin kendiliğinden kapitalist ilişkilere dönüşüceğini varsaymasa bile Marksist tartışmaların, kapitalizm öncesi üretim tarzlarını salt bağımlılık ilişkileri ile açıklaması ve hakim kapitalist üretim tarzının yeniden üretimi için gördüğü işlevler açısından ele alması nedeniyle modernleşme kuramına çok benzer açıklamalar getirdiği öne sürülebilir. Sonuç olarak Marksist araştırmacılar, "bağımlı" konumdaki kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin iç dinamiklerini görememiş ve bu ilişkilerin varlığını son derece işlevselci bir yaklaşımla açıklamışlardır. Üretim tarzlarının eklemlenmesi kavramının ve dayandığı Althusserci tarih anlayışının eleştirisi için bkz. Benton (1984) ve Thompson (1978). Ancak yine de özellikle eklemlenme kavramının bu yazının konusu olan mekân tartışmaları açısından büyük önem taşıdığını vurgulamalıyım. Bu kavram sayesinde ilk kez Marksist kuram, belirli bir anda aynı mekânda farklı zamanları temsil eden ilişkilerin bir arada var olabileceğini kabul etmiştir. İlk kez bu kavram sayesinde Marksizm, az sonra tartışacağını gibi *ardışıklığın* yerine *eşzamanlılığı* araştırma nesnesi olarak gündemine getirmiştir.

Tarihselci bakışta mekân olumsal *(contingent)*[9] bir kategoridir; kavramsallaştırılması mümkün olmayan, somut ilişkilerin, olguların, süreçlerin alanıdır. Bundan dolayı da varlık nedeni toplumların genel evrim yasalarını kurmak olan sosyal bilimlerin mekânı, mekândaki somut ilişkileri incelemekle elde edeceği herhangi bir şey yoktur. Bu anlayışa göre insan ancak tarihini anlamakla ve yeniden kurmakla özgür olabilir. Önemli olan tarihi kurmak, tarihin ileriye akışını sağlayacak koşulları yaratmaktır. Mekânın kendisi, tarihin önünde sadece fethedilmesi, ortadan kaldırılması gereken bir engeldir. Tarih ne kadar *ilerici* ise, mekân da o ölçüde *gericidir*. Foucault'nun terimleriyle "zaman, zenginlik, bereket, yaşam ve diyalektik olarak ele alınırken, mekân tam tersine ölü, durağan, hareketsiz ve diyalektik olmayan olarak ele alınmıştır" (aktaran Soja, 1989; 10). İşte tüm sosyal bilimlerin temel aldığı bu modernist tarih anlayışı zamanı mekândan, tarih disiplinini coğrafyadan koparmış, tarihi özgürleştirici düşüncenin tek temeli olarak kabul eden politik tavırlara öncülük etmiştir. Bugün büyük ölçüde coğrafyacıların katkılarıyla sorgulanmakta olan da sadece bu tarih ve toplum anlayışı değil, onun temel aldığı epistemolojik ve ontolojik kabullerdir.

Başka bir açıdan bakıldığında, sosyal bilimler şimdiye dek hep *ardışıklık (sequentiality)* üzerinde durmuşlardır. Toplumsal olguları, ilişkileri bir süreç olarak, sadece zaman içinde ardarda dizilişleri içinde anlamlandıran yaklaşımlar, iki yüzyılı aşkın bir süredir sosyal bilimlerin neredeyse tümüne hakim olmuştur. Bu sayede kendi bireysel yaşantılarımızı, yaşamakta bulunduğumuz *dönemle* birlikte ele alan, toplumun daha üst ölçekli süreçleri ve tarihsel gelişimi içinde kavramsallaştıran bir düşünce biçimi gelişmiştir. Wright Mills'in (1959) *toplumbilimsel düşün (sociological imagination)* adını verdiği düşünce biçimi de özünde budur. Temelinde tarihselci bakış ve ardışık düşünce geleneğinin yattığı bu düşün, esas olarak bizlere toplumsal olguları, geçmişi, şimdisi ve geleceği, yaygın deyimiyle üç boyutlu zaman içinde kavramayı öğretmiştir. Sosyal bilimler araştırma nesnelerini, ele aldıkları tekil toplumsal olguları, süreç içinde gelişen daha geniş ölçekli toplumsal olgular bütünü içine yerleştirmek ve bu bütünü, tarihsel gelişimi içinde tahlil etmek uğraşı içinde olmuştur. Bugünde gözlenen her bir nokta (somut, tekil olgular ve ilişkiler), geçmişten geleceğe uzanan düz bir çizginin sonsuz küçüklükte bir parçası olarak görülmüştür. Oy-

9 Türkçe'ye yerleşmiş görünen olumsal sözcüğünün İngilizce'deki *contingent*'ı tam olarak karşılamadığı inancındayım. *Webster's Third New International Dictionary*'de *"contingent"* sözcüğünün tanımı şöyle veriliyor: 1. Olması muhtemel, ancak kesin olmayan (şey); 2.a. raslantı eseri ortaya çıkan, öngörülemeyen nedenlerin ya da koşulların etkilediği, oluşu ya da sonuçları önceden kestirilemeyen (şey ya da olay); b. raslantı eseri ortaya çıktığı için sonuçları önceden kestirilemeyen; 3.a. başka bir şeyle uzaktan ya da dolaylı olarak ilişkili ya da bağıntılı olan; b. olması da olmaması da muhtemel başka bir şeye bağlı olan; 4.a. (mantık) zorunlu olmayan; b. doğruluğu ya da yanlışlığı sadece deneylerle kanıtlanabilen, ampirik.

sabu noktaların, her biri aynı anda var olan çok sayıda farklı çizginin birer parçası olabileceği gözden kaçırılmıştır. Daha açık bir anlatımla tek tek olguları, tarih-zaman içindeki dizimlenişin bir noktası olarak ele alan tarihselci bakış, bu olguların ve ilişkilerin biraradalığını, yanyanalığını göz ardı etmiştir. Başka bir deyimle, ardışıklık adına *eşzamanlılık (simultaneity)* ihmal edilmiştir.

Ardışıklık nasıl tarihsel düşünebilmeyi gerektirirse, *eşzamanlılık da mekânsal düşünebilme yetisini gerektirir*. Çünkü mekân, eşzamanlılık demektir; bütün olguları, ilişkileri oturtabileceğimiz tek bir çizgi yerine, birbirinden farklı, çoğu birbiriyle kesişen, üstelik düz de olması gerekmeyen çizgilerin bir aradalığını araştırmak demektir. Olguların, ilişkilerin yan yana var oluş koşullarını araştırmak, doğrudan doğruya mekânı bir araştırma nesnesi olarak yeniden kurmak demektir. En basit anlatımla, olguların bir aradalığının, bu olguların özü ve oluş biçimleri üzerinde etkili olabileceğini göz önüne aldığınızda, mekânı olumsal bir kategori olmaktan çıkarır ve zaman ile eş öneme sahip bir kategori haline getirmek yolunda ilk adımı atmış olursunuz. Başka bir yolla formüle edilirse, bir olgunun mekân üzerinde şurada ya da burada gerçekleşmesinin, o olgu üzerinde etkili olabileceğini, ya da benzer dinamiklerin farklı mekânlarda farklı şekillerde ortaya çıkabileceğini ve farklı sonuçlara yol açabileceğini kabul ettiğinizde, mekânın önemini kavramaya başlayabilirsiniz. İnsan eylemiyle yaratılan mekân, bu eylemin gerçekleştiği bağlamı oluşturur. şnsan eyleminin, içinde gerçekleştiği bağlamdan bağımsız anlaşılamayacağı önermesi bile, mekânın sosyal bilimler içinde farklı konuma yerleştirilmesini gerektirir. şnsan eylemiyle yaratılan bu bağlam, insan eyleminin uzun ve kısa dönemli sonuçlarını önemli ölçüde etkiler. Coğrafya, toplumsal yaşamın yeniden üretiminin maddî temelini oluşturan hem *doğal* hem de *insan yapısı* koşulların mekândaki dağılımını ve organizasyonunu inceler.[10] Ayrıca, insan eyleminin bu koşulları nasıl dönüştürdüğü de coğrafyanın ilgi konusudur. şnsanlar arası ilişkilerin belirli bir mekân üzerinde gerçekleştiğini ve olguların içinde yer aldığı bağlamın, bu olguların kendisi ile karmaşık bir neden-sonuç ilişkisi içinde olduğunu gördüğünüzde, coğrafya alanına adımınızı atmış olursunuz. Coğrafyaya hoş geldiniz!

Coğrafyacıların gündeme getirdikleri bu sorular, zamanı mekândan koparan ve zamana öncelik tanıyan Batı felsefe geleneğine bir karşı çıkış olarak görülebilir. Ancak mekâna ilişkin daha uygun bir felsefî konum arayışlarının, tarihselcilik karşıtı bir tavır olarak da yorumlanmaması gerekir. Burada söz konusu olan, zamana ve mekâna eş derecede ağırlık tanıyan, birini diğerine indirgemeyen ya da diğerinden türetmeyen, her ikisini de eşzamanlı kavramsallaştırabi-

10 Kapitalizmin en önemli etkilerinden biri *doğal* ile *insan yapısı* arasındaki ayrımın erimesi, hatta giderek ortadan kalkmasıdır. Öte yandan modern düşüncede doğa, kesin çizgilerle insan eyleminden ayrılmıştır. Mekânı da doğanın uzantısı olarak gören bu görüşe göre doğa verilidir, üretilemez; insan eyleminin tam karşıtıdır. Doğa, değişim değerlerinin değil de kullanım değerlerinin alanıdır. (Bu konuda bkz. Smith, 1984, bölüm 1).

len yeni bir bakışı kurabilmek; tüm anlamı, bireyin ve toplumun zaman içindeki kuruluşuna indirgeyen tarihselci mantığın yerine, insanı ve toplumu, zaman ve mekânı içinde kavramaya yönelik yeni bir konuma geçebilmektir. Buradaki uğraş,.toplumu sadece bir *oluş süreci (becoming)* olarak gören yaklaşımlar yerine, toplumsal varlığın *(social being)* belirli bir tarihsel anda ve mekândaki işleyiş mekanizmalarını kavramaya yönelik araçlar geliştirmektir. Başka bir deyişle, toplumbilimsel düşün yanı sıra *coğrafî düşün*'ü de kendimizi ve toplumu anlama çabalarının ayrılmaz bir parçası haline getirebilmektir.[11]

Mekânın artan önemini, sadece toplumsal analizlerde ya da politik eylemlerde mekânsal süreçlerin önemini dikkate almak çabası olarak yorumlamanın da yetersiz kalacağını vurgulamak gerekir. Mekân tartışmaları bağlamında gündeme gelen soruları, mevcut bakış açılarına belirli bir dozda mekân boyutu katarak geçiştirmek mümkün olmadığı gibi, toplumsal kuramı bir kaç mekânsal metafor katarak yeniden kurmak ya da coğrafyanın kuramsal olarak en az tarih kadar önemli olduğunu öne sürmek de yeterli değildir. Çünkü Harvey'in de vurguladığı gibi, mekâna ilişkin temel kavramları, mekân boyutu içermeyen (aspatial) toplum kuramlarına kattığımızda, bu kuramın temel önermelerinin işlemez hale geldiğini görürüz. Coğrafî ve mekânsal kategorileri mevcut kuramlarına katma çabasına giriştiklerinde sosyal bilimciler, ya kuramlarının iç bütünlüğünün tümüyle yok olmasına yol açan bir dizi uyarlama yapmak zorunda kalmış ya da temel önermelerini bir kez daha gözden geçirmek zorunda kalmışlardır (Harvey, 1984; 8 ve 1985a; xi). Burada vurgulanması gereken nokta şudur: Mekânı ciddiye alan bakışlar, eleştirel düşüncenin ontoloji de dahil olmak üzere her soyutlama düzeyinde yeniden kurulmasını, toplumu ve kendimizi anlamak ve dönüştürmek yolunda geliştirdiğimiz kavramların tümünün yeniden tanımlanmasını gerektirmektedir. Bunu için de mekânın daha en başından önemli olduğunu; özneyi kavramsallaştırırken, mekânın bu özne tarafından belirlenmekle birlikte, öznenin hem bilinci hem de eylemleri üzerinde önemli etkileri olduğunu kabul eden bir ontolojik konum tanımlayabilmemiz gerekir. Yapılması gereken mekânı, salt basit neden-sonuç ilişkilerinin ötesinde görebilecek bir bakış açısı geliştirebilmektir. Mekânı bir eşzamanlılık olarak kuran, bir yandan toplumsal bir ürün (sonuç), diğer yandan da toplumsal yaşamın bir belirleyicisi (neden) olarak gören bir bakış açısı kurabilmektir burada söz konusu olan. Unutmayalım ki çağımız. Foucault'un terimleriyle, ardışıklık çağı değil, *eşzamanlılık* ve *yanyanalık (juxtaposition)* çağıdır (aktaran Soja, 1989; 10).

Bu yazının asıl konusunu oluşturan coğrafyanın kendi iç tartışmalarına geçmeden önce, Batı düşüncesini böylesine kökten sorgulayabilen soruların

11 Bilebildiğim kadarıyla *coğrafî düşün (geographical imagination)* terimini ilk kez David Harvey kullanmıştır. Bkz. Harvey (1973; 24).

nasıl olup da coğrafya disiplini tarafından ortaya atılabildiği üzerinde durmakta yarar var. Daha önce de vurguladığım gibi, hepsi Aydınlanma çağının ürünü olan sosyal bilimler en başından bu yana hep *geneli* ve *soyutu* aramış, tüm mekânlarda geçerli toplum yasalarını ortaya çıkarmak çabası içinde olmuştur. Oysa coğrafya disiplininin nesnesi tanım gereği *tikel* ve *somuttur*. Coğrafya belirli mekânların *özgül niteliklerini* kendine araştırma nesnesi olarak tanımlamıştır. Diğer bir deyişle, coğrafyanın varlık nedeni farklılıktır; belirli bir mekânı (bir yeri, bir kenti, bir ülkeyi) diğerlerinden farklı kılan ilişkilerdir. Bu niteliğiyle coğrafya, en başından beri modernite projesinin dışında kalmıştır. Bu yönüyle coğrafyanın modernitenin *ötekilerinden* biri olduğunu öne sürmek abartı olmayacaktır. Coğrafya disiplininin sık sık kimlik bunalımlarına düşmesine yol açmış, kimi kez de yapay yollarla genel geçerli mekânsal yasalar bulma çabasına itmiş de olsa bu dışlanmışlık sayesinde coğrafya, bir anlamda 'uysallaşmadan', 'evcilleşmeden' var kalabilmiştir. Eagleton'ın yazının başında yaptığım alıntısına göndermeyle, coğrafya disiplini, bir *çocuk* olarak kalabilmiş ve ancak çocukların gündeme getirebilecekleri türden soruları ortaya atabilmiştir.

Ben bu yazıda son 20 yıllık dönemde coğrafya disiplini içinde *toplum ve mekân* arasındaki ilişkilerin nasıl kavramsallaştırıldığı üzerinde duracağım. Ele aldığım dönemin hem başlangıcını hem de sonunu iki önemli kitabın belirlediğini vurgulamalıyım. David Harvey'in 1973'de yayımlanan *Social Justice and the City* (Toplumsal Adalet ve Kent) kitabı ile Michael Keith ve Steve Pile tarafından derlenen ve 1993 sonlarında yayımlanan *Place and the Politics of Identity* (Kimlik Politikası ve Yer) başlıklı kitap arasında geçen 20 yıllık sürede coğrafyanın tarihi üzerinde duracağım. Ele alacağım dönemin durak noktalarını da büyük ölçüde kitaplar belirleyecek. Baştan belirtmem gerekir ki bu yazıda üzerinde duracağım tarih, modernite projesi kapsamından dışlanmış, kendi içine kapalı, deyim yerindeyse ürkek, özgüveni olmayan bir disiplinin dışa açılma, kendini ve kendini diğer disiplinlerden ayıran sınırları tekrar tekrar tanımlamasının tarihidir. Bu süreç coğrafyanın kendi kabuğundan çıkarak sosyal bilimlerin merkezine yerleşmesi sürecidir. Bu süreçte, yazıda üzerinde duracağım *beşerî coğrafya*, kendi içinde fiziksel coğrafyadan tümüyle kopmuş, kendine yeni bir araştırma nesnesi tanımlamıştır. Bugün bir bütün olarak baktığımızda coğrafya disiplininin, bir disiplin nitelemesini hakedecek iç bütünlükten yoksun olduğu ve ilgi alanlarının aşırı derecede parçalanmış olduğu öne sürülebilir.[12] Ancak disiplinler arasındaki geleneksel iş bölümünü esas alan bu görüş, coğrafya alanındaki zengin tartışmalara bir anlamda haksızlık etmekte ve coğrafyacıların sosyal bilimlere yaptığı katkıları gözardı etmektedir.

Belirtmek gerekir ki burada özetlemeye girişeceğim 20 yıllık dönem, sosyal

12 Bu görüş Johnston (1991a; 1. bölüm) tarafından dile getirilmiştir.

bilimlerde büyük altüst oluşların yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde sosyal bilimlerde yaşanan her tartışma, coğrafya alanında yankı bulmuş, coğrafyacılar da kendi bakış açılarından bu tartışmalara katkıda bulunmuşlardır. Dolayısıyla tartışmalar bir yazı çerçevesinde özetlenemeyecek ölçüde çeşitlidir. Bundan ötürü benim yapabileceğim sadece tartışmaların ana çizgilerini vermek, okura, yabancısı olduğu bir *mekânda* yolunu bulmasına yardımcı olabilecek bir *haritanın* konturlarını çizmek olacaktır. Bunu yaparken de çizmeye çalışacağım haritanın bazı konturlarını diğerlerinden daha koyu çizmek uğraşı içinde olacağımı, kimi temalar üzerinde yoğunlaşırken diğerlerini sadece başlıklar halinde geçeceğimi belirtmem gerekir.

1973 ile 1993 arasındaki 20 yıllık süreyi üç ayrı döneme ayırarak inceleyeceğim.[13] Bu dönemleri birbirinden ayıran sınırların kesin olmadığını, sadece ilgi alanlarındaki temel yönelmeleri gösterdiğini de vurgulamak gerekir:

1. 1970'li yıllar- *Yapısalcılık*
2. 1980'li yıllar- *Yapı-aktör tartışmaları ve ilgi alanlarının çeşitlenmesi*
3. 1980'lerin sonlarından bugüne- *Postmodernizm ve sonrası tartışmalar.*

1970'ler: Yapısalcılık ve coğrafya

David Harvey'in coğrafî düşüncenin gelişiminde bir devrim olarak kabul edilen *Social Justice and the City* (Toplumsal Adalet ve Kent) başlıklı kitabı 1973 yılında yayımlandığında coğrafya disiplini, ilk kez 1950'li yılların sonlarında ortaya çıkan, ancak asıl etkisini 1960'larda gösteren "pozitivist devrim"in etkisi altındaydı. Kimi metinlerde "nicel devrim" olarak da anılan bu düşünüş, genel geçerli mekânsal yasaları bulmak ve bunları matematiğin evrensel diliyle ifade etmek uğraşı içindeydi. 1960 öncesi dönemde mekâna kendine özgü bir özerklik atfedip, toplumsal ilişkileri mekânsal organizasyonun bir türevi olarak gören *mekânsal determinizm*[14] ve çeşitli ölçütlere göre tanımlanan bölgeler arasındaki farklılıkların betimsel dökümünü yapmayı amaçlayan *alansal farklılaşma* temaları coğrafyanın temel ilgi odakları olarak belirmiş, ancak bu iki tema da disiplinin uzunca bir süredir yaşamakta olduğu kimlik bunalımına çözüm olamamıştı.[15] Oysa nicel devrim ile coğrafya kendini doğal bilimler anlamında bir bilim katına yükseltmiş, tekil, somut mekânların kendilerine özgü niteliklerinin

13 Bu dönemlemeyi yaparken bir ölçüde Peet ve Thrift'den (1989) yararlandım.

14 Mekânsal determinizm (ya da mekânsal fetişizm) uzun bir süre hemen tüm coğrafya araştırmalarına hakim olmuştur. Bu yaklaşımın sosyal Darwinizmi ile bağlantıları ve özellikle 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başlarında kapitalizmin yayılmacı niteliği ve emperyalist sömürü ilişkileri ile ne kadar içiçe olduğunu gösteren bir yazı için bkz. Peet (1985)

15 Son yıllarda coğrafyanın tarihi üzerine kimi ders kitabı niteliğinde çok sayıda çalışma yayınlanmıştır. Bunlar arasından bkz. Cloke ve diğerleri (1991) ve Johnston (1991b). Coğrafî düşüncenin daha kısa bir tarihi için ise bkz. Dunford ve Perrons (1983; bölüm 1-4).

değil, evrensel mekân yasalarının arayışı içine girmişti.[16] Etkilerini 1970'lere dek sürdüren nicel devrimin ardında, mekânın örgütlenmesinde rastgelelik değil, tam tersine bir düzen olduğu ve bu düzenin matematiksel modellerle ifade edilebileceği inancı yatıyordu. Örnek vermek gerekirse, kentlerin nerede kuruldukları, hangi büyüklüklere erişebilecekleri, ulaşım ağları, ekonomik faaliyetlerin hangi ölçütlere göre yer seçtikleri, hizmet verdikleri pazarın mekânsal büyüklüğü vb. mekânsal ilişkilerin hepsi kavramsallaştırılabilir ve matematiksel olarak ifade edilebilirdi. Böylelikle bir disiplin olarak coğrafya meşrûiyetini, geliştirdiği matematiksel modellerin karmaşıklığında arıyordu.

Pozitivist devrimin 1960'lı yılların sonlarında başlayan eleştirilerinin iki temel vurgu üzerinde odaklandığı söylenebilir. Marksist araştırmacılar coğrafyayı mekânsal bir bilim olarak kurma çabalarının, mekânsal biçimlenişlere ilişkin bir haritadan farklı olmayan bir bakış geliştirdiğini, diğer bir deyişle mekânsal süreçlerin ardında yatan toplumsal, ekonomik ve politik ilişkileri göremediğini vurguladılar.[17] Marksist coğrafyacılar, mekânı daha derinde işleyen toplumsal yapılarla ilişki içinde ele almak gereğini vurgulayıp, toplum-mekân ilişkilerini coğrafya gündemine getirirlerken, hümanist eleştiriler de coğrafyayı mekân bilimi olarak kurma girişimlerinin, mekânsal yapıların bilinçli insan eyleminin ürünü olduğunu göremediği teması üzerinde yoğunlaştı. Örneğin 1970 yılında yazdığı bir yazısında Hägerstrand "coğrafyada insanlar nerede?" sorusunu soruyordu. (Hägerstrand, 1970).

1970'lerden başlayarak coğrafyada radikal bir bakış oluşturma çabalarının önemli bir esin kaynağı da kent sosyolojisinde yaşanan dönüşümlerdir. Manuel Castells'in, Fransa'da 1968'de yayımlanan yazısında mekânsal determinizmin izlerini taşıyan kent sosyolojisinin, gerçek bir araştırma nesnesi olmasına karşın, Althusserci anlamda teorik bir nesnesi olmadığını vurgulaması sonucu (bkz. Castells, 1976) hızla çeşitlenen kentsel araştırmalar, coğrafyada yeni arayışlara da öncülük etmiştir. Bu arayışta bir kanat doğrudan doğruya kenti kavramsallaştırma çabasına girişirken, diğer bir kanat da mekâna yö-

16 1970'lere değin coğrafyanın yaşadığı kimlik bunalımlarının ardında esas olarak coğrafyanın tekil, somut ilişkilerle mi uğraşacağı, yoksa evrensel yasaları mı aramaya yöneleceği sorularına ilişkin tartışma yatmaktadır. Bu tartışmanın kökleri, 1950'li yılların başlarında coğrafya disiplininin ve coğrafî bilginin niteliği üzerine Hartshorne ve Schaefer arasında geçen ünlü tartışmaya dek uzanmaktadır. Bu tartışmada Hartshorne coğrafyanın idiografik bir bilim olduğunu ve çıkarılan sonuçların belli yerlere özgü olduğu için genellenemeyeceğini savunuyor, Schaefer ise bu yaklaşımın coğrafyaya sadece betimleme görevi verdiğini öne sürerek, coğrafyayı nomotetik bir bilim yapmak gereği üzerinde duruyordu. Tartışmanın bir özeti için bkz. Cloke ve diğerleri (1991; bölüm 1).

17 1970'lerde kendini gösteren radikal coğrafya kurma çabalarında 1969 yılında yayımlanmaya başlayan *Antipode* dergisi önemli bir rol oynamıştır. Bu dergi, 1970'li yıllarda Marksist coğrafyacıların bir çok temayı geliştirdikleri bir platform haline gelmiştir. Bu dergide 1970'li yılların başında yayımlanan ve coğrafya disiplini ile hesaplaşma niteliği taşıyan çok sayıda yazı arasından bkz. Anderson (1973), Folke (1972), Harvey (1972) ve Morrill (1969).

nelmiştir.[18] İşte coğrafya disiplininde yaşanan dönüşümleri başlatan, kısaca "mekânın ekonomi politiği" olarak adlandırılabilecek bir alanda çalışan ve yapısalcı çerçeveden önemli ölçüde etkilenen bu araştırmacılardır.

Bu başlık altında ürün veren araştırmacıları kendi içinde bütünlüğü olan homojen bir grup olarak ele almak olanağı olmasa da çalışmalarında belirgin olarak ortaya çıkan bir kaç temadan söz edilebilir. Önceki araştırmacıların tersine bu araştırmacılar, mekânsal formların (örneğin bir kentin) kendi başına bir varlığı olmadığı temasını işlemişlerdir. Bir toplumun mekânda yayılış biçimini belirleyen doğal yasalar, daha açık bir anlatımla "katışıksız mekânsal" diye bir kategori olmadığı ve toplumun mekân üzerinde kurduğu ilişkilerin ancak daha genel toplumsal denklemler içerisinde anlam kazanacağı vurgulanmıştır. Bu bakış açısında mekânsal biçimlenişler artık kendine özgü gelişim yasaları olan bağımsız birer araştırma nesnesi değil, toplumsal yapıların ve ilişkilerin belirlediği birer ürün olarak karşımıza çıkmaktadır. *Mekânın ekonomi politiği* alanında çalışan bu araştırmacıların temel katkısı da bu noktada konabilir: Mekânsal ilişkilerin toplumsal örgütlenme dışında hiçbir anlamı yoktur. Bunu unuttuğumuzda, doğayı insan toplumundan ayıran ve mekânı da doğanın bir uzantısı olarak gören ve bundan dolayı da mekânı salt geometrik özellikleri ile, başka bir deyişle nesnelerin ve olguların mekândaki dizilişleri ile tanımlayan bir anlayış kalır geriye. Mekân, kendi başına varlığı olan bir nesne değil, özellikle kapitalist üretim tarzında verili toplumsal ilişkiler sonucunda üretilen bir nesnedir; insan toplumlarının kurmuş oldukları yapıların ve ilişkilerin belirleyeni değil, bir ürünüdür. Bu genel çerçeve içinde bir grup araştırmacı, mekânsal örgütlenmenin kapitalist sistemin işleyişinde önemli bir yere sahip olduğunu vurguladılar ve mekânın analizinin, günümüz kapitalizminin analizinde temel bir öğe olması gerektiğini savundular. Diğer bir grup da mekânsal örgütlenme biçiminin, genel toplumsal süreçleri kolaylaştırıcı ya da engelleyici yönü üzerinde durdular. Bir olgunun niye, nasıl ve ne zaman olduğuna ilişkin bir açıklamanın kaçınılmaz olarak mekânsal analizi de içermesi gerektiğini vurguladılar.[19]

1970'li yıllarda radikal sosyal bilim araştırmalarına önemli ölçüde hakim olan Althusserci yapısalcılığın Anglo-Sakson literatüründeki etkileri, Fransızca literatür ile kıyaslandığında daha kısıtlı olmuştur. Anglo-Sakson ülkelerinde gelişen yapısalcılık, bu ülkelerdeki ampirist gelenekten doğrudan etkilenen, daha eklektik, "operasyonel yapısalcılık" diyebileceğimiz türden bir yapısalcılık olmuştur. Harvey'in kitabı (1973) da bu tür bir yapısalcılığın ürünlerindendir. Bu

18 Castells'in çalışmaları (özellikle 1977 ve 1979) birinci grup araştırmacılara, Harvey (1973 ve 1982) ve Massey'in çalışmaları da (örneğin 1973 ve 1984a) ikinci grup araştırmacılara örnek olarak verilebilir.

19 Harvey'in çalışmaları (özellikle 1975, 1976, 1978 ve 1982) birinci grup, Massey'in de erken dönem çalışmaları (özellikle Massey ve Meegan, 1979) ikinci grup araştırmacılara örnek olarak verilebilir.

kitabında Harvey, geleneksel yaklaşımların neredeyse tarih dışı bir anlam yükledikleri kent/kentlilik kavramlarını Marksist kategoriler -özellikle de üretim tarzı- çerçevesinde yeniden tanımlamış, daha sonraki yıllarda geliştireceği bir dizi temayı ortaya atmıştır. Harvey'in bu dönemdeki temel katkısı, coğrafî bir biçimlenişin -kentin- üretim tarzlarına göre değişen bir anlamı olduğunu ve o üretim tarzının hakim ilişkileri içinde *üretildiğini* vurgulamasıdır.

Daha sonraki yıllarda Harvey kapitalist birikimin soyut mantığından hareket ederek, kapitalizmin nasıl bir coğrafya yarattığı teması üzerinde durmuş ve (mekânsal) eşitsiz gelişmenin kapitalist ilişkilerin kaçınılmaz bir sonucu olduğunu belirtmiştir (bkz. Harvey, 1975 ve 1978). Kapitalist üretim sürecinin "üretim için üretim, birikim için birikim" olarak özetlenebilecek içsel gerekleri, kârlılık arayışı içindeki sermayenin hem kesimler arasında hem de mekânda hareketliliğini gerekli kılar. İşte bu hareketlilikten dolayı da kapitalist birikim süreci kendine özgü bir coğrafya yaratır. Bu gerekler bir yanda merkez/çevre ülkeler, diğer yanda ise tek tek ülkeler düzeyinde gelişmiş/azgelişmiş yöreler arasındaki gelişme farkları olarak kendini gösterir. Kapitalizm, belirli bir anda kendi birikim koşullarını kolaylaştıran bir coğrafî çevre kurarken, bir süre sonra bu çevrenin kendisi kapitalist birikimin önüne bir engel olarak çıkar. Dolayısıyla yapısal kriz öğelerinden ötürü kapitalizm, belirli bir andaki birikim gereklerine uyan coğrafî çevreler yaratılması ve bir süre sonra o çevredeki birikim olanaklarını tüketen sermayenin başka bölgelere kayması sonucu ortaya çıkan bir dizi coğrafî gerilimi içinde barındırır.

> "Kapitalist gelişme ... |coğrafî| çevredeki geçmiş sermaye yatırımlarının değerini korumak ya da yeni birikim olanakları yaratmak uğruna bu yatırımların değerini yok etmek alternatifleri arasında ara bir yol bulmak zorundadır. Kapitalizmde sermayenin zaman içinde belirli bir anda kendi koşullarına uygun bir fiziksel çevre yarattığı, ancak daha sonra, genellikle kriz koşullarında bu çevreyi yok etmek zorunda kaldığı bir gerilim söz konusudur" (Harvey, 1978, 124).

Coğrafyadaki yapısalcılık tartışmaları, bir dizi yeni soruyu ve kavramı gündeme getirmekle kalmadı, toplum/mekân ilişkisinin daha önce üzerinde durulmamış yönlerini de kavramsallaştırma çabasına girişti. Bu tartışmalar öncelikle mekânsal ilişki ve süreçlerin, ayrılmaz bir biçimde toplumdaki üretim ve yeniden üretim ilişkilerine bağlı olduğunu gösterdi. Bu bağlamda gelişen tartışmalar, kapitalizmin kendine özgü bir coğrafya yarattığını, başka bir anlatımla kapitalist birikim sürecinin özgül bir coğrafî mantığı olduğunu ve bu coğrafyayı kavramsallaştırmadıkça kapitalizmi kavrayışımızın eksik olacağını gösterdi. Bu tartışmalar, kapitalizmin yarattığı bu coğrafyanın sermaye birikimini kolaylaştırıp hızlandırabileceği gibi, krizlere de yol açabileceğini gösterdi. Harvey'in *Limits to Capital* (Sermayenin Sınırları) (1982) kitabıyla bir anlamda başyapıtını üreten

yapısalcılık, Dunford ve Perrons (1983) ile Smith'in (1984) kitaplarıyla doruk noktasına ulaştı, ancak 1980'lerin başından itibaren giderek yaygınlaşan yapısalcılık eleştirileri ve yapı-aktör tartışmalarının etkisi ile ağırlığını yitirdi. Herşeye karşın, yapısalcı coğrafyanın pozitivist yaklaşımlara getirdiği eleştirilerin ve ortaya attığı soruların bugün bile önemini koruduğu rahatlıkla söylenebilir.

1980'ler: Yapı-aktör tartışmaları ve ilgi alanlarının çeşitlenmesi

Sosyal teorinin gelişimi açısından bakıldığında 1970'lerin sonları ile 1980'li yılların başlangıcı, yapısalcılık eleştirileri ve yapısalcılığa karşı yeni bir bakış kurma çabalarıyla tanımlanabilir. Farklı sosyal teorileri birbirinden ayrıştıran bir ölçüt olması anlamında kökleri çok gerilere uzanan yapı-aktör ikiliği üzerinde yoğunlaşan bu tartışmalar, 1980'lerin başlarından itibaren mekân tartışmalarını da etkilemiş, örneğin 1984 yılı coğrafyada yapısalcılığın doruk noktasına ulaştığını kanıtlayan bir kitabın olduğu kadar (Smith, 1984), yeni yönelişlerin habercisi olan iki kitabın da yayımına tanık olmuştur (Giddens, 1984 ve Massey, 1984a). Kısa bir süre içinde belirli bir olgunluğa erişen bu tartışmalar sayesinde coğrafya disiplinindeki ilgi odakları hızla çeşitlenmiş ve coğrafyacılar daha önceden üzerinde hiç durmadıkları yepyeni alanlarda ürünler vermeye başlamışlardır. Bu bölümde yapısalcılık eleştirilerine girmektense, yapısalcılığın coğrafyadaki versiyonunun eleştirisi üzerinde yoğunlaşıp, bu tartışmaların açtığı yeni çalışma alanlarını sadece başlıklar halinde belirtmekle yetineceğim.[20]

Soyut düzeyde bakıldığında coğrafya disiplininin tarihi, mekâna neredeyse gizemli bir özerklik atfeden ve mekânın geometrik özelliklerini temel belirleyici olarak gören, bundan dolayı da toplumsal ilişkileri mekânın bir türevi olarak ele alan *mekânsal determinizm* ile mekânı, toplumsal ilişkilerin basit bir yansıması olarak gören kaba *yapısalcı yaklaşımlar* arasında bir orta yol bulma, denge tutturma çabası olarak yorumlanabilir. Toplum-mekân ilişkisinin diyalektik olduğunu vurgulamasına ve her iki yaklaşım arasında bir denge tutturduğunu öne sürmesine karşın yapısalcı yaklaşım, her zaman ikinci uç noktaya daha yakın olmuş ve mekânı, toplumsal ilişki ve yapıların gerçekleştiği edilgen bir yüzey olarak görmek eğiliminde olmuştur. Aslında birbirlerine ne denli karşıt görünseler de mekânsal fetişizm ile yapısalcı coğrafya arasında çarpıcı bir benzerlik vardır: Her iki yaklaşımda da *mekân ve toplum ayrı ayrı kavramsallaştırılmakta, sadece ikisi arasındaki belirleyicilik ilişkisinin yönü değişmektedir.*[21] Daha açık bir anlatımla, her iki yaklaşımda da toplum ve mekânın ontolojik düzeyde birbirinden bağımsız oldukları kabulü yapılmakta ve yapısalcılık ör-

20 Yapısalcılık eleştirileri için bkz. Thompson (1978) ve Benton (1984). Coğrafyadaki yapısalcılık tartışmalarının bir özeti ve eleştirisi için bkz. Johnston (1982; 97-135) ve Massey (1985).

21 Bunu ilk vurgulayan Doreen Massey olmuştur (bkz. Massey 1984a, 1984b ve 1985).

neğinden gidersek, mekândan bağımsız kavramsallaştırılan toplumsal ilişkilerin mekânda yol açtığı sonuçlar araştırılmaktadır.

Yapısalcılığın mekân tartışmalarına en önemli katkılarından biri olan mekânın üretimi kavramı da toplum-mekân ilişkilerine fazlasıyla tek yönlü bakmaktadır. Bu yaklaşım, mekânı sadece bir sonuç olarak görmekte, mekânın toplumsal ilişkiler ve toplumun kuruluşu üzerindeki etkisini gözardı etmektedir. Az önce de vurguladığım gibi yapısalcı yaklaşımda, toplum ve mekân analize aynı düzeyde alınmazlar. Dolayısıyla, yapısalcılıkta daha en başta ontolojik bir hata söz konusudur: Öncelikle (mekândan bağımsız) toplum, toplumsal ilişki ve süreçler vardır ve bunlar belirli bir şekilde mekânı kullanır ve belirli bir coğrafya yaratırlar. Yapısalcı coğrafyada toplumsal süreçler, Massey'in (1985; 12) deyimiyle "bir toplu iğnenin başı üzerinde" gerçekleşiyormuşcasına kavramsallaştırılır ve bu süreçlerin ne tür mekânsal sonuçlar yarattığı araştırılır. Analizin daha sonraki düzeylerinde de mekânın, bu ilişkiler üzerindeki etkisi ele alınır. Bu, mekânsal determinizmde ortaya konan sorunsalın aşılması değil, sadece tersine çevrilmesi, yine Massey'in (1985) terimleriyle coğrafyanın açıkca küçümsenmesidir. Mekânı sadece toplumsal olguların bir sonucu olarak kavramsallaştırmak yeterli değildir; mekânın kendisinin, *açıklayıcı* bir unsur olarak sosyal teoriye katılması gereklidir. Gerekli olan sadece coğrafyacıların, inceledikleri mekânsal formların toplumsal nedenleri olduğunu kabullenmeleri değildir; diğer sosyal bilimcilerin de mekânsal uzaklık, hareket ve mekânsal farklılaşma gibi öğelerin, inceledikleri süreçlerin ortaya çıkışı, yeniden üretimi ve değişimi üzerinde önemli etkileri olduğunu kabullenmeleri gereklidir (Massey, 1984b; 4). Coğrafya disiplinindeki büyük etkisine rağmen yapısalcılık, coğrafyayı bir anlamda diğer disiplinlerin -özelde ekonomi politiğin- bulgularının haritasını çıkaran bir uğraşa dönüştürmüştür. Yapısalcı yaklaşımda mekân, sadece toplum kuramlarına eklenen yeni bir boyutun ötesinde anlam kazanamamış, toplum ve mekânın eşanlı kavramsallaştırılmasına yardımcı olacak yeni bir ontoloji geliştirilememiştir.

Yapısalcılık 1970'lerin başında gündeme getirdiği sorularla coğrafyada nasıl bir devrim yarattıysa, toplum ve mekânın ayrı ayrı değil de eşzamanlı kavramsallaştırılması gereğini vurgulayan yapısalcılık eleştirileri de bir anlamda ikinci bir devrimi başlattı. Yapısalcılık her ne kadar mekânın toplumsal ilişkilerin önemli bir öğesi olduğunu vurgulamışsa da "mekânın nasıl bir fark yarattığı" sorusu cevapsız kalmış, mekân küçümsenmişti. Buradan yola çıkarak 1980'lerin coğrafya araştırmalarına damgasını vuran slogan ortaya çıktı: "Coğrafya önemlidir!" *(Geography matters!)*[22] Araştırmalar, toplumsal ilişkilerde mekânın nasıl bir fark yarattığı teması üzerinde yoğunlaştı ve bir dizi farklı ilgi alanını

22 Bu aynı zamanda Massey ve Allen tarafından derlenen bir kitabın da adıdır. Bkz. Massey ve Allen (der. 1984).

kapsayacak şekilde çeşitlendi. Bu çeşitlenmede Gregory ve Urry (1985) tarafından derlenen *Social Relations and Spatial Structures* (Toplumsal İlişkiler ve Mekânsal Yapılar) kitabı özel bir önem taşır. Coğrafyada yaşanan değişimlerin geri dönülmez bir noktaya geldiğinin tescili olan bu kitap artık coğrafyada herşeyin eskisinden çok farklı olduğunu, coğrafya ile sosyal teori arasında eskisinden çok farklı bağlantılar kurulmakta olduğunu ve ilgi alanlarının tek bir temaya indirgenemeyecek ölçüde çeşitlendiğini gösterdi.

Yapı-aktör tartışmaları ile coğrafyada belirginleşen tartışmalardan biri *eleştirel realizm* ile buna bağlı olarak gelişen ve mekân tartışmalarının politik potansiyelinin ön plana çıkmasında temel rol oynayan *yerellik (locality)* tartışmalarıdır. Pınarcıoğlu ve Pratt'ın bu sayıda yer alan yazılarında her iki konu da ayrıntılarıyla ele alınmakta. Burada özellikle eleştirel realizm tartışmalarına ilişkin olarak, farklı ontolojik kabullerin tek bir çerçeve içinde ele alınabilmesine olanak sağlaması anlamında olumlu bir adımı temsil etse bile bu yaklaşımın, ortaya koyduğu çok yönlü ontoloji hakkında bilgi edinmemizi sağlayacak epistemolojik araçları yeterince geliştiremediği yolundaki eleştirilere (bkz. Cloke ve diğerleri, 1992; bölüm 5) katıldığımı belirtmeliyim. Coğrafyada belirgin olarak ortaya çıkan bir diğer tema da bireye verilen önemin artmasıdır. Giddens'ın (1984) yapı-aktör ikilemini tam da coğrafyanın önemini vurgulayarak aşma çabasındaki yapılaşma kuramı, Giddens'ın kendisinin de esinlendiği Hägerstrand'ın *zaman coğrafyası* kavramı aracılığıyla *gündelik yaşamın coğrafyası* ya da *mikro coğrafyalar* olarak adlandırabileceğimiz bir alanda yapılan çalışmaları beslemiştir.[23] Bu mikro coğrafyaların bir bölümü, farklı alt kültürlerin mekân deneyimleri üzerinde yoğunlaşmış ve kültürel/etnik kimliğin oluşumunda bu deneyimlerin rolü üzerinde durulmuştur.[24]

Çok kısaca özetlenirse, yapısalcılık sonrası dönemde gelişen tartışmalar sayesinde coğrafya disiplini, kapitalizmi sadece bir *ekonomik coğrafya* olarak kavramsallaştıran yaklaşımların ötesine geçmiş ve kapitalizmin politik, tarihsel ve en önemlisi *kültürel coğrafyası* üzerine yapılan çalışmalar ağırlık kazanmıştır. Yapı-aktör tartışmaları ile coğrafyanın ayrılmaz bir biçimde sosyal teoriye bağlandığı söylenebilir. 1970'ler coğrafya ve sosyal teorinin birbirinden büyük ölçüde bağımsız geliştiği bir dönem olmuşken, 1980'ler her ikisinin yakınlaşmaya başladığı ve birbirinden artan oranlarda etkilendiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde sosyal teorideki tartışmalar coğrafya alanını etkilemiş, coğrafyacılar da kendi bakış açılarından bu tartışmalara önemli katkılarda bulunmuşlardır. Coğrafya ile sosyal teori arasındaki bu yakınlaşma, 1990'larda coğrafyanın

23 Zaman coğrafyası konusunda Pred'in çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır. Bkz. Pred (1985).

24 Bu bağlamda özellikle feminist coğrafyacıların, gündeme getirdikleri sorular ile çok önemli katkıları olduğu belirtmek gerekir. Coğrafyadaki feminizm tartışmalarına ilişkin olarak bkz. Mackenzie (1989) ve Johnson (1994).

sosyal bilimlerin merkezine yerleşmesi ile sonuçlanmıştır. Burada temel rolü oynayan da aşağıdaki bölümde üzerinde duracağım postmodernizm tartışmalarıdır.

1980'lerin sonlarından bugüne: Postmodernizm ve sonrası tartışmalar-*Mekân politiktir!*

Postmodernizm tartışmaları en başından itibaren mekân/coğrafya tartışmaları ile içiçe geçmiştir. Bugün alıştığımızdan farklı bir tarzda kullanılmış da olsa postmodernizm teriminin yaygınlaşması, mimarlık alanındaki tartışmalar sayesinde olmuştur.[25] Postmodernizm tartışmalarının merkezinde kent, mekân/coğrafya tartışmalarının yatmasını yadırgamamak gerekir. Zira Jameson'ın (1991) da vurguladığı gibi, mimarlık (kent/mekân deneyimleri) günümüz kapitalizminin yapıları ile kültürel biçimler ve postmodern yaşantılar arasındaki bağlantıyı en yalın, en katışıksız biçimiyle ortaya koyar. Öte yandan postmodernizmin bir yönüyle farklılığın kavramsallaştırılması çabası olduğu göz önüne alınırsa, varlık nedeni farklılığı, bir mekânı diğerlerinden farklı kılan ilişkileri araştırmak olan coğrafyanın, bu tartışmalarda niye ayrıcalıklı bir yer tuttuğu daha kolaylıkla anlaşılabilir. Coğrafyanın üst anlatıların yapısını sökücü *(deconstructive)* bir yönü vardır ve bu yönüyle coğrafya, postmodernin özünü herhangi başka bir alandan çok daha iyi yakalar.[26] Bunun içindir ki, başka disiplinlerde nispeten geç yankı bulan postmodernizm tartışmaları, mekân/coğrafya tartışmaları bağlamında erken sayılabilecek bir dönemde başlamış, hattâ bir anlamda bu tartışmalarla birlikte gelişmiştir.

Postmodernizm tartışmaları coğrafya disiplininde bir kaç ayrı kanalda birden gelişmiştir. Ben burada bunlardan sadece ikisi üzerinde duracağım: Zaman-mekân ilişkisi ve kimlik tartışmaları (kimliğin yapılanması, kimlik politikaları). Yazının geri kalan bölümünde, görünürde ne denli ilintisiz olsalar da bu iki temanın çok özgül bir ilişkiyle birbirine bağlı olduğunu, bunları ancak mekânı ön plana çıkaran bir düşünüş tarzı ile birbirine bağlayabileceğimizi ve bunu başardığımızda da şimdiye dek çok da farkında olmadığımız yepyeni bir düşünce ve eylem alanının önümüze açılacağını öne süreceğim.

Birbirinden çok farklı bakış açıları ve teorik kaygıları olan üç yazar -Anderson (1991), Giddens (1990) ve Harvey (1989)- zaman-mekân ilişkisine özel bir önem vermiş ve bu ilişkinin toplumun yapılanışında belirleyici öneme sahip

25 Mimarlık alanında postmodernizm tartışmalarının bir özeti için bkz. Caygill (1990).

26 Bu önermeden hareketle az sonra coğrafya sayesinde postmodernizmin ilerici yönünü ön plana çıkarabileceğimizi ve coğrafyanın özgürleştirici *(emancipatory)* düşüncenin temelini oluşturabileceğini öne süreceğim. Ancak geçmişine bakıldığında, özgürleştirici düşünceye temel olmak bir yana, coğrafyanın sicilinin hiç de temiz olmadığı söylenebilir. Bu konuda Pınarcıoğlu'nun bu sayıda yayımlanan yazısına bakınız.

olduğunu vurgulamışlardır. Anderson, milliyetçiliğin kökenlerini incelediği çalışmasında bir cemaatin ulus olarak tasarlanabilmesinin temelinde zaman kavrayışlarındaki değişmenin yattığını belirtmiştir. Ortaçağın eşzamanlılık anlayışının yerini alan "homojen ve içi boş zaman" fikri[27] Anderson için öylesine önemlidir ki, bunu göz önüne almadan milliyetçiliğin oluşumunu anlamak mümkün değildir. Dünyayı kavrama tarzında meydana gelen bu köklü dönüşüm, Anderson'a göre ulusun tasavvur edilebilmesine en çok katkıda bulunan etmendir. İlk baskısı 1983'de yapılan kitabının 1991 yılındaki ikinci baskısına yazdığı önsözde Anderson, kitabın özgün baskısında ulus-devletinin inşa aşamasında *zaman* kavrayışları ile birlikte mekân kavrayışlarının da değiştiğini[28] fark edememiş olmaktan duyduğu rahatsızlığı belirtmiş ve kitabına eklediği "nüfus sayımı, harita ve müze" başlıklı bir bölümle nüfus sayımlarının kişileri nicelleştirmesi, haritaların siyasî mekânı bir logoya dönüştürmesi ve müzenin de bütün dinleri dünyevî bir soyağacında bir araya getirmesi ile ulus-devlet oluşumuna nasıl katkıda bulunduğunu ortaya koymuştur.

Zaman ve mekânı birbirinden ayırmak ve zaman kavrayışlarındaki değişimlerin zorunlu olarak mekân kavrayışındaki değişimlerle elele gitmesi gereğini görememek gibi önemli bir hata yapmış olsa da Anderson'ın ortaya attığı temanın temel önemde olduğunu belirtmek gerekir: Toplumsal yapı ve süreçlerle zaman-mekân kavrayışları arasındaki karşılıklı ilişki. Giddens (1991; 17-21) ise zaman-mekân kavrayışını, bu kez modernite öncesinden moderniteye geçişte ve özellikle de moderniteyi tanımlayan ilişkiler içerisindeki önemi açısından ele alır. Zamanın yıllara, yılların aylara, ayların günlere ve günlerin de saatlere bölünmesi hiç de yeni olmamakla birlikte zamanın takvim ve saat aracılığıyla yaygın bir şekilde ölçümü, daha doğrusu, takvim ve saatin gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmesi kesinlikle moderniteye özgüdür. Modernite öncesinde günün hangi saatinde olduğunuzu, sosyo-mekânsal göstergelere atıfta bulunmadan belirlemek imkansızdır: "Ne zaman?" sorusu, ayrılmaz bir şekilde "nerede?" sorusuna bağlıdır. Modernite öncesinde hem zaman kavrayışı büyük ölçüde doğanın ritmine ve yerel olaylara göre belirlenmiş, hem de *mekân* ve *yer* birbiriyle özdeşleşmiştir. Çünkü mekânın kavranmasında belirleyici rolü oynayan yerel etmenlerdir; her mekân, kendi iç ilişkileri ile belirlenmektedir. Oysa modernitenin gelişimi ile mekânlar, çok uzaklardaki toplumsal ilişkilerin etkisi altına girmiştir. Modernite, öncelikle toplumsal ilişkileri yerel içeriğinden kurtarmış ve bu ilişkileri, yerel zaman ve mekândan bağımsız bambaşka bir bağlama oturtmuştur.

Harvey (1989; 201-59) de zaman-mekân kavrayışlarındaki dönüşümleri çarpı-

27 Anderson "içi boş ve homojen zaman" fikrini Walter Benjamin'den ödünç almıştır.

28 Ulus-devlet yaratma sürecinin zorunlu olarak yeni bir coğrafya tanımlama süreci olduğu temasını işleyen bir çalışma için bkz. Short (1991). Bu kitap hakkında bir tanıtım için bkz. Oğuz Işık, "Hayalî cemaatin hayalî memleketi", *Toplum ve Bilim*, Yaz-Güz 1993, (62), 205-207.

cı bir şekilde harita yapım tekniklerindeki değişimlerle örneklendirir. Ortaçağ haritalarında mekân, birebir, doğrudan doğruya algılandığı şekilde betimlenirken, modernite dönemi haritalarında mekânın nesnel nitelikleri ön plana çıkmıştır. Nasıl *takvim*, kendine özgü akış ritmi olan zaman kavrayışının yerine çizgisel, homojen ve sürekliliği olan bir zaman kavrayışı getirmişse, modernite dönemi haritaları da birbirinden kopuk, parçalanmış ve süreksiz mekân kavrayışının yerini homojen ve sürekliliği olan soyut mekân kavrayışının almasında temel bir rol oynamıştır. Özellikle Harvey ve Giddens'ın analizlerini temel alarak, modernitenin zaman-mekân kavrayışlarına üçlü bir etkisi olduğundan söz edilebilir: (i) Zaman ve mekân yerel bağlamlarından koparılmış ve homojenleştirilmiştir; (ii) Hem zamanın hem de mekânın içi boşaltılmış, bu zamanın bölümlenebilmesine, mekânın da üzerinde nesnelerin istenildiği şekilde yerleştirilebileceği pasif bir yüzey olarak görülmesine olanak tanıyan bir zaman-mekân kavrayışına ulaştırmıştır; (iii) zaman ve mekân birbirinden koparılmıştır. Giddens'a göre zaman ve mekân kavrayışlarındaki bu değişim, moderniteye sahip olduğu dinamizmi vermiş; Harvey'e göre ise, kapitalizmin zamansal gereklerinin (örneğin sermaye birikimi) mekânsal niteliklerinin önüne geçmesine, diğer bir deyişle "mekânın zaman tarafından yok edilmesine" olanak tanımıştır. Harvey ayrıca, zaman-mekân kavrayışlarının toplumda hakimiyet ilişkilerinin önemli bir aracı olarak da kullanılabileceğini vurgulamıştır. Buna göre kapitalizmin yeniden üretimi, sadece ekonomik anlamda bir yeniden üretim süreci değil, örneğin bu zaman-mekân kavrayışının da zihinlerde yeniden üretilmesi sürecidir.

Burada üç yazarın vardığı sonucu, temel önemde bir kaç nokta ekleyerek daha soyut bir dille ifade etmekte yarar var: Toplumsal yapı ve pratikler ile zaman-mekân kavrayışları arasında bir dizi karmaşık ve çok yönlü ilişki söz konusudur. Toplumsal yapı ve ilişkilerimiz, zamanı ve mekânı kavrayışımızı etkilediği gibi, zaman ve mekân kavrayışlarımız da toplumsal eylemlerimizi anlamlandırma biçimimizi etkilemektedir. Zaman-mekân kavrayışlarının bir anlamda *soluduğumuz hava* gibi olduğu söylenebilir;[29] bu kavrayışlar, bir yandan içinde yaşayageldiğimiz toplumsal pratikleri belirli bir gözle görmemizi sağlarken, diğer yandan da bu kavrayışlar sayesinde bazı ilişkiler gözden kaçabilir, bazı sonuçlar gizli kalabilir. Kapitalizm de kendine özgü, kapitalizm öncesinden kesin çizgilerle ayrı bir zaman-mekân kavrayışına dayanır. Kapitalizmin zamanı, çizgisel, geri dönüşü olmayan, sürekli ileriye doğru akan, homojen bir zaman, buna denk düşen mekân da homojen, sürekliliği olan ve içi boşaltılmış, soyut bir mekândır. Farklı gruplar, farklı alt kültürler belirli zaman ve mekânlarda buna karşı kavrayışlar geliştirebilse bile, kapitalizmin dayattığı zaman-me-

29 Marx'ın 1856'da Londra'da yaptığı bir konuşmadan alıntı: "İçinde yaşadığımız atmosfer hepimiz üzerinde tonlarca basınç yapar. Bunu hissediyor musunuz? Bunu hissedin!" (aktaran Berman, 1983, 19).

kân kavrayışları, içinde yaşadığımız toplumu tanımlama ve toplum içinde kendimizi konumlandırma biçimlerimizi derinden etkiler. Eğer kapitalizm belirli bir zaman-mekân kavrayışına dayanıyorsa ve eğer bu kavrayışlar kapitalizmin yeniden üretimi için temel önemdeyse, zaman-mekân kavrayışlarının kendisi *politik bir mücadele mekânı* haline getirilebilir. Eğer mekân, toplumsal-kültürel pratiklerin oluşumunda önemli bir rol oynuyorsa, mekânı, mekânsal deneyimlerimizi bu pratiklerin yeniden üretimine karşı koyabileceğimiz bir platforma dönüştürebilir, mekâna politik bir anlam (ve potansiyel) yükleyebiliriz. Kapitalizmin bizlere dayattığı zaman-mekân kavrayışlarını çözümleyebildiğimizde, başka bir deyişle kapitalizmin gizli kalmış coğrafyalarını tarihsel bağlamları içerisinde deşifre edebildiğimizde, toplumsal ilişkilere farklı bir açıdan bakmak, şimdiye dek gizli kalmış ilişkileri gözle görünür hale getirmek fırsatı edinebilir ve buradan giderek de yepyeni politik direniş mekânları tanımlayabiliriz. Bir adım daha ileri giderek, bu yeni politika mekânlarını, farklılığı temel alan bir demokrasi anlayışı ve farklılığa dayalı bir politik tavır ile birleştirebildiğimizde, içinde yaşadığımız toplumsal pratikleri ancak çocukların sorgulayabildiği ölçüde derinden sorgulayan ve kendi içinde dönüşüm potansiyeli taşıyan, özgürleştirici bir mücadele platformu geliştirebiliriz.

İşte Jameson'ın (1991) radikal bir kültürel politika biçimi olarak önerdiği "bilişsel haritalandırma" *(cognitive mapping)* stratejisi ile yapmaya çalıştığı da tam budur. Jameson'a göre kapitalizmin evrelerine göre değişen bir mekânsal mantığı vardır. Günümüzün postmodern kapitalizmine denk düşen mekân ise, bir anlamda *şizofrenik* olarak adlandırılabilecek, parçalanmış bir mekândır. Bu *postmodern mekân*, herhangi bir bütünlüğü olmayan, birbirinden kopuk parçaların bir kolajıdır. Kişinin gündelik yaşamında bu kopuk mekânları zihninde bile birbirine bağlayabilmesi son derece güç, hattâ olanaksızdır. Bugünün postmodern yaşantılarını benzersiz kılan da bir ölçüde budur. Jameson'a göre bu parçalanmışlık, bu şizofreni günümüz kapitalizminin temel özelliğidir. Günümüzde eski bağlar ve ilişkiler yıkılmakta, yerini zihinsel olarak hiç de hazırlıklı olmadığımız bir hız ve yeni ilişkiler almaktadır. İşte Jameson'ın bilişsel haritaları, bireyin bu parçalanmışlıkla baş edebilmesinin, kendini dünya içinde konumlandırabilmesinin bir yoludur. Bilişsel haritalandırma aslında Jameson'ın günümüz toplumunda sınıf mücadelesi yerine kullandığı bir metafordur (bkz. Smith ve Katz, 1993). Kişi, kendi öznelliğini konumlandırmaya çabalarken, kapitalizmin eşitsiz gelişimi ile yarattığı mekânları haritalandırmalı ve bu mekânları, sermaye karşıtı direniş mekânlarına dönüştürebilmelidir. Bunun için de esas olarak yeni bir *mekânsal düşün* gereklidir.

Jameson'ın analizinde mekân, günümüze ilişkin bir takım ipuçları elde edebileceğimiz, toplumsal pratiklerin gizlerini deşifre edebileceğimiz bir kategoridir. Ancak bu Keith ve Pile'ın (1993a) da vurguladığı gibi soyut, edilgen ve hareketsiz bir mekândır. Öte yandan, bugünün kaygan dünyasında bireyin kendini

anlamlandırma ve kendine sağlam bir zemin bulma uğraşı olan bilişsel haritalandırma, bir anlamda imkansız, tasavvur edilmesi bile mümkün olmayan bir uğraştır. Zira bu uğraşında birey, bir yandan global süreçlerin kavranması gereği, öte yandan da Jameson'a göre kavranması mümkün olmayan bütünselliği boş yere kavramak gereği arasında bir denge kurmak durumundadır. Bundan başka Jameson, mekânı öylesine kaotik ilişkilerin bir aradalığı olarak kavramsallaştırmıştır ki bu, temsil edilebilmesi mümkün olmayan bir mekândır (Massey, 1993).

Zaman-mekân kavrayışlarına az sonra bir kez daha dönmek üzere, Jameson'ın bilişsel haritalarının postmodern kimlik politikalarının mekânsallaştırılması gereğine ilişkin önemli ipuçları verdiği söylenebilir. Ancak bu noktaya geçmeden önce, mekân (deneyimleri) ile kimliğin oluşumu arasındaki ilişki üzerinde durmakta yarar var. Politik bir tavır olarak alındığında postmodernizm, en temelde kimliğin politikleştirilmesi, politik bir mücadele alanı haline dönüştürülmesi olarak tanımlanabilir. Postmodern demokrasi anlayışı da farklılıkların tanınması ilkesine dayalıdır.[30] Bu yönüyle bakıldığında postmodernizm bir *kimlik felsefesi* olarak görülebilir. Laclau ve Mouffe'nin (1985) post-Marksizm arayışları da kimliğin oluşumuna ve kimlik politikasına özel bir önem verir (ayrıca bkz. Laclau, 1990). Her iki yazara göre kimlik, her an yeniden oluşum halinde, hiçbir zaman tamamlanamayan bir süreçtir. Kimlik kaygandır ve her an yeniden kurulur; sabit bir konum değil, tersine dünyayı ve kendimizi tanımladığımız geçici bir platformdur. Kimliğin oluşumunda farklılık temel bir rol oynar, çünkü kimlik ancak, başka kimliklerle olumsuzluk ilişkisi içinde, başka kimliklerle farklılıkların kalıcılaştırılması yoluyla kurulabilir. Kimlik ve kimliğin var olma koşulları birbirinden ayrılamaz. Kimliği bağlamı dışında kavramsallaştırmanın olanağı yoktur. Kimlik olumsal varlık koşullarına bağlıdır ve bu koşullarla ilişkisini kurmadan kimliğin oluşumunu anlamanın olanağı yoktur.

Böylesi bir kimlik anlayışı ister istemez olumsallığa ve mekâna özel bir önem vermek, mekânı ön plana çıkaran bir bakış açısına öncelik tanımak durumundadır. Çünkü mekânsal pratikler farklılığın oluşumunda temel bir rol oynar. Kimlik ile bu kimliğin oluştuğu ve ifade edildiği mekânlar arasında çok sıkı bir bağ vardır. Kimliğimizi hep başka gruplarla ilişki içinde kurarız. Kimliğimizi kurarken kimi kez kendimizi başkalarıyla bir karşıtlık ilişkisi içinde algılar, kimi kez de başka kimlikleri baskı altına alırız. Kimliğin oluşumu, kendi öznelliğimizi başkalarından ayıran sınırların yeniden belirlenmesi, kendi konumumuza ilişkin haritaların yeniden çizilmesi sürecidir. Belirli mekânlar, başka kimliklerle aramızdaki farklılıkların bilincine varmamızı engelleyebileceği gibi, bu bilinci arttırıcı bir rol de oynayabilir.[31] Coğrafya ve mimarlık, kimliğimizin çeşitli

30 Postmodernizmin demokrasi anlayışına ilişkin önemli bir yazı için bkz. Keyman (1993).

31 Kimliğin oluşumu üzerine özellikle feminist yazarlar tarafından kaleme alınmış biyografi niteliğinde çok sayıda çalışma vardır. Mekân ile kimliğin oluşumu üzerine somut gözlemler taşıyan bir biyografi için bkz. Pratt (1984).

yönlerini görebilmemize yardımcı olacak giriş noktaları olarak görülebilir. Mekân farklılığın oluşumuna, farklılığın görülebilir hale gelmesine ya da gizlenmesine doğrudan doğruya katkıda bulunur. Örneklemek gerekirse, kentlerde konut alanlarının ayrışması *(residential segregation)* ötekinin ötekileştirilmesi sürecinin bir parçasıdır.[32] Toplumsal grupların kent mekânında ayrışması, bu grupları sadece mekânsal olarak birbirinden ayırmakla kalmaz, aralarındaki farkları ve eşitsizlikleri bir yandan gizler, bir yandan da pekiştirir. Farklılık sistemleri mekân üzerinde oluşur ve varlığını sürdürür. Mekân, kimlikler arasındaki farklılıkları gizleyebileceği gibi, açığa çıkarıcı bir rol de oynayabilir. Bundan dolayı, farklılığın oluşumu ve kalıcı hale gelmesi sadece toplumsal değil, aynı zamanda da mekânsal bir süreçtir.[33]

Bir kez daha vurgulamak gerekir ki mekân, kişinin konumuna ilişkin edilgin bir öğe değildir. Sadece toplumun değil bireyin de kurucu bir öğesi olan mekân, politika ve ideoloji yüklüdür. Toplumsal yaşamın görünürde masum mekânsal pratiklerinin altında soyut iktidar ilişkileri gizlidir (Smith ve Katz, 1993). Gündelik yaşamın coğrafyasında göze kolay görünmeyen bir dizi politik ve ideolojik öğe yer almaktadır. Mekânsal pratikler hiçbir zaman "tarafsız" değil, her zaman belirli bir ideolojinin taşıyıcısıdır.[34] Mekân politiktir; çünkü toplumdaki eşitsiz güç ilişkilerinin bir aracı ve örtülü bir ifadesidir.[35] *Mekân toplumdaki çelişkilerin normalleştirilip, sıradanlaştırıldığı, gündelik yaşamın içinde eritildiği bir alandır* (Keith ve Pile, 1993b). Ancak mekânın politik ve ideolojik niteliği ör-

32 Yaşadığınız kentte "... kalemle çizilmemiş, görünmez bir sınır başka insanları, semtleri sizlerden ayırmaktadır. Ne denli kolay aşılabilir görünse de bu sınırların aşılmadığının, aşılamadığının en büyük kanıtı da gündelik yaşamın kendisidir. Her gün bu sınırların birinden diğerine geçiyor olsanız da aşamadığınız daha nice sınır vardır kentte. O görmediğiniz, bilmediğiniz semtlerden, insanlardan sizi ayıran görünmez sınırlar aslında gündelik yaşamın her noktasına dek sızmıştır" (Işık, 1993; 27-8).

33 Farklılığın oluşumunda coğrafyanın rolü üzerine son derece önemli bir yazı için bkz. Pratt ve Hanson (1994).

34 Burada verilebilecek çok sayıda örnekten bence en anlamlı olanlarından birini vereceğim. Ettora Scola'nın yönettiği ve Sophia Loren ile Marcello Mastroianni'nin oynadığı *Özel Bir Gün* filminin geçtiği mekân ve bu mekânın kullanımı yazıda üzerinde durduğum bir çok temayı ortaya koyan özellikler taşımaktadır. Hitler'in Mussolini ile görüşmek üzere İtalya'ya geldiği günde geçen bu filmde mekân neredeyse üçüncü bir kahraman gibi kullanılmakta, kendini her an hissettirmektedir. Bir, bütün dairelere ortak bir avludan geçerek dıştan merdivenlerle ulaşılan, tüm dairelerin de ortak avluya baktığı devasa bir apartmandır. Filmde bu apartmanın boğuculuğu, faşizm ile özdeşleşir. İnsanlar özel yaşantılarını, kendi bireyselliklerini, ancak ortak mekânlardan geçerek, o ortak mekânların girmediği daracık alanlarda kurabilirler. Görkemli avlusu ve dıştan merdivenleriyle toplumsal denetimi en çoğa çıkarıp, bireyselliğin her türünü yok eden o koca yapı, filmde faşist devletin somutlaşmış bir görüntüsüdür. Filmde faşist devlet o yapı aracılığıyla kendini her an izleyiciye hissettirir.

35 Barnes ve Duncan (1992) tarafından derlenen kitapta yer alan yazılar, coğrafî betimleme sorununu yapısalcılık sonrası bir duyarlıkla ele almakta ve görünürde masum coğrafî biçimlenişlerin altında yatan iktidar ilişkilerini ortaya çıkarmaya çalışmaktadır.

tüktür, göze hemen görünmez; bundan dolayı da mekânsal pratiklerin deşifre edilmesi, bunlara karşı çıkılması güçtür. Ancak ne kadar örtülü olsa da mekânsal pratikler, öznelliğin oluşumunu derinden etkiler.

Bireyin değişmeyen, sabit ve tutarlı bir özü olduğunu varsayan hümanist öznellik anlayışını merkezsizleştiren postmodern söylem, kimliğin/öznelliğin politik mücadeleye açık olduğunu göstermiş ve böylelikle de politikanın tanımını kökten değiştirmiştir.[36] Öznelliğin kuruluşunun özünde politik olduğu bir kez kavrandıktan sonra, politik eylem tanımı bireyler arası ilişkileri ve kimliğin oluşumunu belirleyen süreçleri de kapsayacak şekilde genişletilebilir. Politik eylem, kendimizi başkalarıyla ilişki içinde sürekli olarak yeniden kurduğumuz bir süreçtir. Bu ilkelerden hareket eden kimlik politikası, Aydınlanmanın özcü birey kavrayışlarını merkezsizleştirmekle ve temel varsayılarını ortaya çıkarmakla kalmamış, bu kavrayışın sonucu olan baskı ve ayrımcılık mekânlarını direniş mekânlarına dönüştürecek mücadele biçimleri geliştirmiştir (Keith ve Pile, 1993a). Eski kutuplaşmaların (erkek-kadın, beyaz-zenci, Batı-Doğu vb.) doğallaştırdığı güç ilişkileri, bu yolla gündelik yaşamın gerçeklerini ortaya çıkaracak şekilde deşifre edilebilir.

Postmodern eleştiri öncelikle eskiden olduğu gibi toplumsal iktidarı, güç ilişkilerini tek bir boyuta indirgeyerek kavramsallaştırmanın doğru olmadığını göstermiştir. şktidarı kuran ilişkiler, gündelik yaşamın içerisinde çok farklı mekanizmalarla yeniden üretilir ve kalıcı hale getirilir. şktidar ilişkilerine karşı geliştirilecek stratejiler de bu ilişkilerin çok yönlü niteliğini kavramak, buna uygun eylem biçimleri geliştirmek durumundadır. şktidar ilişkilerinin bu esnek ve çok yönlü niteliğini sorgulayabilmek, bu ilişkileri gözlerden uzak tutan örtüyü kaldırıp, bu ilişkileri görünür hale getirmek için de farklı ilişkilerin özellikle mekânda nasıl işlediğini, aralarındaki ilişkilerin ne olduğunu kavrayabilmek gerekir. Toplumda egemen güç, sadece mevcut gruplar ve bireyler arasında var olan farklılıkları yönlendirmekle kalmaz; iktidarını sürdürmesine yarayacak toplumsal ve mekânsal bölünmeleri destekleyerek farklılığı (yeniden) üretir. Bu süreç içinde egemen ilişkiler tarafından ezilen, öteki konumuna konulan gruplar da bu farklılaşmaya ve bölünmeye karşı mücadele ederler. Bu *sosyo-mekânsal farklılaşma,* hem coğrafî hem de tarihsel olarak *eşitsiz gelişme* ile somutlaşır. Eşitsiz gelişme, yerelden globale kadar uzanan her düzeyde toplumsal olarak kurulu bulunan zamansal-mekânsal farklılıkları kapsar (Soja ve Hooper, 1993). Eşitsiz gelişim süreci de özü itibarıyla mekânsal bir süreç olduğundan ötürü, farklılığı esas alan bir politik eylem biçimi en başından itibaren mekânsallaşmak zorundadır. Yapısalcı sorunsal, mekânın yeniden üretilir olduğunu göstermekle, mekânın salt kapitalist ilişkiler içinde üretilen bir meta olduğunu ortaya koymakla kalmamış, aynı zamanda mekânın toplumsal ve politik mücadelenin

36 Hümanizmin özcü kimlik anlayışlarına ilişkin bir tartışma için bkz. Calhoun (1994).

sonuçlarını da yansıttığını göstermiş ve böylelikle de mekânın politikleştirilmesini sağlayan en büyük adımı atmıştır. Mekânın temellük edilmesi *(appropriation)* ve kullanımı özünde politik eylemlerdir; dolayısıyla farklılığı yaratan ve pekiştiren eşitsiz gelişme mekânları, aynı zamanda bu farklılıkların sorgulandığı açıklık ve fırsat platformları olarak kullanılabilir.

Özcü kimlik kavrayışlarını merkezsizleştirerek yepyeni bir politika tanımının ve politik eylem biçiminin önünü açmış da olsa postmodern kimlik politikası, bir dizi tehlikeyi de beraberinde getirmiştir. Öncelikle kimlik politikası, radikal politikayı baskı altına alınmış, ötekileştirilmiş öznelliklerin ifadesine indirgemiştir (Osborne, 1991); bir yönüyle genişleyen politika tanımı, diğer yönüyle sadece toplumsal kimlikleri kapsayacak ölçüde daralmıştır. Daha açık bir anlatımla politik mücadele, çoğu durumda kapitalizmi bütünü ile sorgulamaya yönelik genel bir tepki veremeyecek ölçüde parçalanmıştır. Radikal politikayı salt baskı altına alınmış öznelliklerin ifadesine indirgemek başka bir tehlikeyi de beraberinde getirebilir. Zira Osborne'nun (1991) da belirttiği gibi, belirli kurum ya da pratiklerin işleyişi sonucu en çok ezilen gruplar, bu kurum ve pratiklere karşı koymak söz konusu olduğunda stratejik olarak en uygun konumda bulunmayabilirler. Öte yandan tüm postmodern söylemin karşı karşıya bulunduğu ikilemin kimlik politikası için de söz konusu olduğu öne sürülebilir: Postmodernizmin epistemolojik projesi, evrensellik ve bütünlük iddiasındaki üstanlatıların baskıcı, ötekini marjinalize edici yönünü ortaya çıkarmak, politik projesi ise toplumdaki evrenselleştirici süreçlerin tehlikelerine karşı direniş stratejileri geliştirmek olmuştur. Ancak bunu yaparken postmodernizm, ortaya koyduğu soruna aynı düzeyde bir yanıt getirememiş, sadece bir yapı-söküm *(deconstruction)* stratejisi olarak kalmıştır.[37] Benzer bir şekilde, postmodern demokrasi anlayışının temelini oluşturan kimlik politikasının da sadece savunmaya yönelik bir strateji olduğu, geleceğe yönelik bir toplum tasarımının temelini oluşturamayacağı söylenebilir. Belirli bir kimliğe saygı duyulması gereği, o kimliği yaratan toplumsal süreçlere de saygı duyulması gerektiği anlamına gelmez. Belirli bir kimliğe yol açan nedenleri ortadan kaldırmaya yönelik bir politik tavır, bu kimliklerin kendilerini tüm yönleriyle ifade etmelerini sağlamaya yönelik bir politikadan çok farklı olmak durumundadır (Harvey, 1993). Burada bir dizi soru sorulabilir: Eğer farklı kimlikler birer mücadele alanı haline getirilecekse, tüm kimlikler eşit öneme mi sahip olacaktır? Bu soruya verilecek rölativist cevap, her kimliğin eş öneme sahip olduğu anlamına gelecektir. Bu cevabın mekânsal versiyonu olan mekânsal rölativizm de her yerin, her konumun aynı önemde olduğunu vurgulayacaktır. Eğer her kimlik aynı önemdeyse, kim-

37 Bu görüş, az sonra tartışacağım toplumsal adalet kavrayışlarına ilişkin olarak White (1991) tarafından dile getirilmiştir. Ayrıca Bauman (1992) da postmodernizmin görevinin negatif bir görev olduğunu, sadece yıkılan yapının (modernizmin) kalıntılarını, yeni bir yapının inşası için temizlemek olduğunu belirtmiştir.

likler arası ilişkiler nasıl düzenlenecektir? Eğer tüm kimlikler eş önemde değilse, hangi kimliklerin diğerlerinden daha ayrıcalıklı olacağına kim tarafından, nasıl karar verilecektir? Bu durumda Harvey'in (1992 ve 1993) önerdiği yol, postmodern eleştirinin ağırlığı ile gündemden çıkmış görünen *toplumsal adalet* fikrini yeniden canlandırmak ve sosyal teoriye katmaktır.

Harvey'in de belirttiği gibi postmodern evrensellik eleştirisi, toplumsal adalet kavramının altında ötekileri baskı ve disiplin altına alan, marjinalize eden politik düzenlemeler yattığını göstermiştir. Farklı kimliklerin bir arada bulunduğu, heterojenliğin söz konusu olduğu bir durumda, toplumsal adalet fikrinin uygulanmasının bir yerlerde, birilerine adaletsizlik yapılması anlamına geleceği açıktır. Ancak sınırsız heterojenliğin götüreceği nokta da hiç bir etik değerin bir diğerine üstünlüğü olmadığı, herşeyin geçerli olduğu bir yoldur. Ötekiliğin tüm tezahürleri desteklenmemeli, bazıları kısıtlanmalıdır. Bu da bir tür genel toplumsal adalet fikrinin uygulanması demektir. Bu noktada Harvey (1993) şu soruyu sorar: Bir yandan postmodernizmin uyarılarına duyarlı olup, diğer yandan da genel bir toplumsal adalet ilkesinin hayata geçirilmesi mümkün müdür? Bunun için Harvey'in esas olarak önerdiği, evrenselin tanımlanmasına yönelik yeni bir yol ve farklı türdeki farklılıklar arasındaki ilişkiyi ortaya çıkaracak yeni bir epistemolojidir. Burada önemli olan farklılığı, mutlak ötekilik olarak görmeyen, farklı kimliklerin belirli platformlarda bir araya gelmelerini sağlayabilecek *benzerlikleri* (aynılıkları değil) ön plana çıkaran bir bakış geliştirebilmektir. Radikal politika, evrensel ile tikel arasında dinamik ilişki yolları bulmalı ve adalet kavramını ezilenler açısından tanımlayabilmelidir. Öte yandan, toplumsal adalet ilkesinin hayata geçirilebilmesi için gereken yeni epistemolojinin temel görevi, hangi farklılıkların önemli, hangilerinin önemsiz olduğunu belirleyebilmektir. Bunun için de konumlandırılmış bilginin *(situated knowledge)* kendisinin konumlandırılması gerekir. Tüm toplumsal eylemler ya da toplumsal adalet kavramları, bu kavramları ortaya atanların konumları göz önüne alınarak eleştirel bir şekilde değerlendirilmeli, konumlandırılmalıdır. Ancak öte yandan, bu konumlandırılmış bilgiyi üretenlerin kendilerinin de homojen bireyler olmadığı, çok farklı güdülerle hareket edebildikleri gözden uzak tutulmamalıdır. Bu epistemoloji, ortaya koyduğu bilgileri olduğu kadar kendini de konumlandırabilmelidir. Keith ve Pile'ın (1993b) yaptığı benzetmeyi kullanırsak: Bu epistemoloji, bir gözüyle dışarıya bakarken, diğer gözüyle de dışarıya bakan gözünü görmesini sağlayacak aynaya bakabilmelidir. Bu, görmek eyleminin hem öznesi hem de nesnesi olmayı başarabilmek demektir.

Sonuç: Yeni bir zaman/mekân ve toplum kavrayışı

Son yirmi yılda gelişen coğrafya/mekân tartışmalarından çıkan belki de en önemli sonuç, toplumsal teorinin insan varlığının en temel unsurları olan za-

man ve mekâna eş derecede önem verecek şekilde yeniden yapılanması gereğidir. Sosyal bilimlerin önündeki görevlerden biri, bir başka kutuplaşmayı, zaman-mekân karşıtlığını aşabilmek, bu kategorileri birbiri cinsinden tanımlamayan yeni bir kavramsallaştırmaya geçebilmektir. Bunun için, mekânın yerelden globale dek uzanan her ölçekteki *dinamik* toplumsal ilişki ve süreçlerin bir aradalığı, eşzamanlılığı olarak kavranabilmesi gereklidir. Öncelikle mekânın toplumsal, toplumun da mekânsal olarak yapılandığının gözden kaçırılmaması gerekir. Tüm toplumsal eylemler, olgular ve ilişkilerin mekânsal bir biçimi vardır ve belirli bir mekân üzerinde gerçekleşir. Bu ilişkilerin mekânsal yayılım biçimleri de zaman içinde değişiklik gösterir. Bu ilişkileri mekânsal kılan da bunların eşzamanlılığıdır.

Öte yandan mekânın eşzamanlılık olarak kurulması gereğinin, mekânın durağan olarak kavramsallaştırıldığı bir noktaya götürebileceğini de belirtmek gerekir. Kimi yaklaşımlarda mekân, bir dizi ilişkinin basit, durağan bir eşzamanlılığı olarak görülmüş, bir anlamda toplumun belirli bir anda çekilmiş fotoğrafı olarak algılanmıştır. Başka bir anlatımla, bu yaklaşımlarda *mekân, dondurulmuş, durdurulmuş zamandır.* Bu durumda mekân, zamansızlıktır; mekânın en belirgin niteliği zamanı içermemesidir. Doreen Massey'e (1993) göre esas olarak Heidegger'den esinlenen bu zaman-mekân kavrayışı, en net biçimiyle Laclau'nun (1990) yaklaşımında ortaya çıkar. Laclau'ya göre mekân, zamansızlık olduğu için, mekânın hiçbir politik değeri olamaz, mekâna hiçbir politik vasıf atfedilemez. Ancak Massey'e göre bu, modernizmin bilinen ikili karşıtlıklarından birinin, başka bir bağlamda yeniden üretilmesinden başka bir şey değildir. Burada zaman ve mekân karşıtlaştırılmakla kalmamakta; mekân, pozitif niteliker atfedilen zamanın yokluğuyla tanımlanmaktadır. Diğer bir deyişle, mekân bir kez daha zaman cinsinden tanımlanmakta, zamandan türetilmektedir. Böyle olunca da mekânda zaman ve tarih yoktur; zamanın ve tarihin olmadığı yerde de politika ve politik eylem olanağı yoktur. Bu, bir kez daha belirtmek gerekir ki, zamana öncelik veren bir yaklaşımdır. Oysa eşzamanlılık, durağanlık anlamına gelmez. Çünkü, *mekânı yaratan ilişkilerin kendisi dinamiktir.* Burada temel düşünce, mekânı zamanın bir kesiti, dondurulmuş zaman olarak değil de sadece dinamik olarak ele alındığı takdirde kavramsallaştırılabilen toplumsal ilişkilerin bir aradalığı olarak görmektir. Zaman ve mekânın eş önemde ele alındığı bir çerçevede toplumu, üç boyutlu bir kesitin (mekân) zaman içinde ilerleyişi olarak değil, üç boyutlu mekânla zamanın birlikteliği olarak, *dört boyutlu* kavramsallaştırabilmemiz gerekir (Massey, 1993). Vurgulamak gerekir ki bu, yepyeni politik eylem biçimlerine de olanak tanıyan, yeni politika alanları açabilek bir bakıştır.

Daha önce de belirttiğim gibi, coğrafya modernite tarafından marjinalize edilmiş, öteki konumuna itilmiş bir disiplindir. şimdi ise coğrafyanın marjinalize edilmiş olmasının bir fırsat olarak kullanılabileceği bir noktaya geldiğimiz,

bu marjinalliği esas alarak yeni bakışlar ve tavırlar geliştirebileceğimiz inancındayım. şimdiye dek marjinal kalmış bu mekânı merkeze yerleştirerek, hem kendimize ve topluma ilişkin yeni ipuçları elde edebilir, hem de yeni eylem biçimleri geliştirebiliriz (Soja ve Hooper, 1993).

KAYNAKÇA

Anderson, B. (1991) *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, Londra, Verso. (Türkçe çevirisi: *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 1993, Metis Yayınları, İstanbul, Çeviren: İskender Savaşır).

Anderson, J. (1973) "Ideology in geography: An introduction" *Antipode*, 5(3), 1-6.

Barnes, T. J. ve Duncan, J. S. der. (1992) *Writing Worlds: Discourse, Text and Metaphor in the Representation of Landscape*, Londra, Routledge.

Bauman, Z. (1992) *Intimations of Postmodernity*, Londra, Routledge.

Benton, T. (1984) *The Rise and Fall of Structural Marxism: Althusser and his Influence*, Londra, Macmillan.

Berman, M. (1983) *All that is solid melts into air: The experience of modernity*, Londra, Verso (Türkçe çevirisi: *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, 1994, İletişim Yayınları, İstanbul, Çevirenler: Ümit Altuğ - Bülent Peker).

Castells, M. (1976) "Is there an urban sociology?" Pickvance, C. G. (der.) *Urban Sociology: Critical Essays* içinde, Londra, Tavistock, 33-59.

Castells, M. (1977) *The Urban Question*, Londra, Edward Arnold.

Castells, M. (1979) *City, Class and Power*, Londra, Macmillan.

Calhoun, C. (1994) "Social theory and the politics of identity", Calhoun, C. (der.) Social Theory and the Politics of Identity içinde, Oxford, Basil Blackwell, 9-36.

Caygill, H. (1990) "Architectural postmodernism: the retreat of an avant-garde?" Boyne, R. ve Rattansi, A. (der.) *Postmodernism and Society*, Macmillan, Londra, 260-89.

Cloke, P. ve diğerleri (1991) *Approaching Human Geography: An Introduction to Contemporary Theoretical Debates*, Londra, Paul Chapman.

Davies, R. (1979) "Informal sector or subordinate mode of production: A model" Bromley, R. ve Gerry, C. (der.) *Casual Work and Poverty in Third World Cities* içinde, New York, John Wiley, 87-104.

Dunford, M. ve Perrons, D. (1983) *The Arena of Capital*, Londra, Macmillan.

Eagleton, T. (1989) *The Significance of Theory*, Londra, Verso.

Folke, S. (1972) "Why a radical geography must be Marxist", *Antipode*, 4(2), 13-18.

Fukuyama, F. (1989) "The end of history?" *The National Interest*, no: 16, 3-18.

Fukuyama (1992) *The End of History and the Last Man*, Londra, Hamish Hamilton.

Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society*, Cambridge, Polity Press.

Giddens, A. (1985) "Time, space and regionalisation" Gregory, D. ve Urry, J. (der.) *Social Relations and Spatial Structures* içinde, Londra, Macmillan, 265-95.

Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity Press. (Türkçe çevirisi: *Modernliğin Sonuçları*, 1994, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, Çeviren: E. Kuşdil).

Graham, J. (1990) "Theory and essentialism in Marxist geography", *Antipode*, 22(1), 53-66.

Graham, J. (1992) "Anti-essentialism and overdetermination- a response to Dick Peet", *Antipode*, 24(2), 141-56.

Gregory, D. ve Urry, J. der. (1985) *Social Relations and Spatial Structures*, Londra, Macmillan.

Hägerstrand, T. (1970) "What about people in regional science?" *Papers of the Regional Science Association*, 24, 7-21.

Halliday, F. (1992) "An encounter with Fukuyama", *New Left Review*, no: 193, 89-95.

Hart, K. (1973) "Informal income opportunities and urban employment in Ghana", *The Journal of Modern African Studies*, 11(1), 61-89.

Harvey, D. (1972) "Revolutionary and counter revolutionary theory in geography and the problem of ghetto formation", *Antipode*, 4(2), 1-13.

Harvey, D. (1973) *Social Justice and the City*, Oxford, Basil Blackwell.

Harvey, D. (1975) "The geography of capitalist accumulation: a reconsideration of Marxian theory", *Antipode*, 7(2), 9-21.

Harvey, D. (1976) "Labor, capital and class struggle around the built environment in advanced capitalist societies", *Politics and Society*, 6, 265-95.

Harvey, D. (1978) "The urban process under capitalism: a framework for analysis" *International Journal of Urban and Regional Research*, 7, 101-31.

Harvey, D. (1982) *The Limits to Capital*, Oxford, Basil Blackwell.

Harvey, D. (1984) "On the history and present condition of geography: an historical materialist manifesto", *Professional Geographer*, 36(1), 1-11.

Harvey, D. (1985a) *The Urbanization of Capital*, Oxford, Basil Blackwell.

Harvey, D. (1985b) "The geopolitics of capitalism" Gregory, D. ve Urry, J. (der.) *Social Relations and Spatial Structures* içinde, Londra, Macmillan, 128-63.

Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*, Oxford, Basil Blackwell.

Harvey, D. (1992) "Social justice, postmodernism and the city", *International Journal of Urban and Regional Research*, 16(4), 588-601.

Harvey, D. (1993) "Class relations and social justice" Keith, M. ve Pile, S. der. *Place and the Politics of Identity* içinde, Londra, Routledge, 41-66.

Hebdige, D. (1986) "Postmodernism and 'the other side'", *Journal of Communication Inquiry*, 10.

Higgins, B. (1956) "The dualistic theory of underdeveloped areas", *Economic Development and Cultural Change*, Cilt: 4.

Higgins, B. (1968) *Economic Development*, New York, Norton.

ILO (1972) *Employment, Incomes and Equality: A Strategy for Increasing Productive Employment in Ghana*, Cenevre, ILO.

Işık, O. (1993) Modernizmin kenti/postmodernizmin kenti", *Birikim*, 53,'27-34.

Jameson, F. (1991) *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*, Londra, Verso. (Türkçe çevirisi: *Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı*, 1994, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Çeviren: Nuri Plümer).

Johnson, L. C. (1994) "What future for feminist geography?", *Gender, Place and Culture*, 1(1), 103-13.

Johnston, R. J. (1982) *Philosophy and Human Geography: An Introduction to Contemporary Debates*, Londra, Edward Arnold.

Johnston, R. J. (1991a) *A Question of Place: Exploring the Practice of Human Geography*, Oxford, Basil Blackwell.

Johnston, R. J. (1991b) *Geography and Geographers: Anglo-American Geography since 1945*, Londra, Edward Arnold.

Keith, M. ve Pile, S. (1993a) "The politics of place- the place of politics" Keith, M. ve Pile, S. der. *Place and the Politics of Identity* içinde, Londra, Routledge, 1-40.

Keith, M. ve Pile, S. (1993b) "Conclusion: Towards new radical geographies", Keith, M. ve Pile, S. (der.), *Place and the Politics of Identity* içinde, Londra, Routledge, 220-6.

Keyman, F. E. (1993) "Postmodernizm ve radikal demokrasi", *Toplum ve Bilim*, 62, 126-55.

Laclau, E. (1971) "Feudalism and capitalism in Latin America" *New Left Review*, 67, 19-38. (Türkçe çevirisi: "Latin Amerika'da feodalizm ve kapitalizm", Keskinok, Ç. ve Ersoy, M. (der.) *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine* içinde, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984, 95-119).

Laclau, E. (1990) *New Reflections on the Revolution of our Times*, Londra, Verso.

Laclau, E. ve Mouffe, C. (1985) *Hegemony and Socialist Strategy*, Londra, Verso. (Türkçe çevirisi: *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, 1992, İstanbul, Birikim Yayınları, Çevirenler: Ahmet Kardam ve Doğan şahin).

Lash, S. ve Urry, J. (1987) *The End of Organized Capitalism*, Oxford, Polity Press.

Mackenzie, S. (1989) "Women in the city" Peet, R. ve Thrift, N. (der.) *New Models in Geography* içinde, Londra, Unwin Hyman, 109-26.

Massey, D. (1973) "Towards a critique of industrial location theory", *Antipode*, 5(3), 33-9.

Massey, D. (1984a) *Spatial Divisions of Labour*, Londra, Macmillan.

Massey, D. (1984b) "Geography matters" Massey, D. ve Allen, J. der. *Geography Matters! A Reader* içinde, Cambridge, Open University, 1-11.

Massey, D. (1985) "New directions in space" Gregory, D. ve Urry, J. (der.) *Social Relations and Spatial Structures* içinde, Londra, Macmillan, 9-19.

Massey, D. (1993) "Politics and space/time" Keith, M. ve Pile, S. (der.) *Place and the Politics of Identity* içinde, Londra, Routledge, 141-61.

Massey, D. ve Allen, J. der. (1984) *Geography Matters! A Reader*, Cambridge, Open University.

Massey, D. ve Meegan, R. A. (1979) "The geography of industrial reorganisation", *Progress in Planning*, 10(3).

Mills, C. W. (1959) *The Sociological Imagination*, New York, Oxford University Press. (Türkçe çevirisi: *Toplumbilimsel Düşün*, 1978, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, Çeviren: Ünsal Oskay).

Morrill, R. (1969) "Geography and the transformation of society" *Antipode*, 1(1), 6-9.

Moser, C. (1978) "Informal sector or petty commodity production: Dualism or dependence in urban development?", *World Development*, 6(9/10), 1041-64.

Osborne, P. (1991) "Radicalism without limit? Discourse, democracy and the politics of identity", Osborne, P. (der.) *Socialism and the Limits of Liberalism* içinde, Londra, Verso, 201-25.

Pahl, R.E. (1985) "The restructuring of capital, the local political economy and household work strategies" Gregory, D. ve Urry, J. (der.) *Social Relations and Spatial Structures* içinde, Londra, Macmillan, 242-64.

Peet, R. (1985) "The social origins of environmental determinism", *Annals of the Association of American Geographers*, 75, 309-33.

Peet R. (1991) "The end of history...or its beginning?" *Professional Geographer*, 43(4), 512-9.

Peet, R. (1992) "Some critical questions for anti-essentialism", *Antipode*, 24(2), 113-30.

Peet, R. ve Thrift, N. (1989) "Political economy and human geography" Peet, R. ve Thrift, N. (der.) *New Models in Geography* içinde, Londra, Unwin Hyman, 3-29.

Pratt, M.B. (1984) "Identity: skin blood heart" Burkin, E., Pratt, M.B. ve Smith, B. (der.) *Yours in Struggle: Three Feminist Perspectives on Anti-Semitism and Racism* içinde, New York, Ithaca, 10-63.

Pratt, G. ve Hanson, S. (1994) "Geography and the construction of difference", *Gender, Place and Culture*, 1(1), 5-29.

Pred, A. (1985) "The social becomes the spatial and the spatial becomes the social: Enclosure, social change and the becoming of places in the Swedish province of Skane" Gregory, D. ve Urry, J. (der.) *Social Relations and Spatial Structures* içinde, Londra, Macmillan, 337-65.

Resnick S. A. ve Wolff, R.D. (1987) *Knowledge and Class: A Critique of Political Economy*, Chicago, Chicago University Press.

Resnick, S. A. ve Wolff, R.D. (1992) "Reply to Richard Peet", *Antipode*, 24/2, 131-40.

Rostow, R. R. (1960) *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge, Cambridge University Press.

Saunders, P. (1985) "Space, the city and urban sociology" Gregory, D. ve Urry, J. (der.) *Social Relations and Spatial Structures* içinde, Londra, Macmillan, 67-89.

Sayer, A. (1984) *Method in Social Science: A Realist Approach*, Londra, Hutchinson.

Sayer, A. (1991) "Behind the locality debate: deconstructing geography's dualisms", *Environment and Planning A*, 23, 283-308.

Short, J. (1991) *Imagined Country: Environment, Culture and Society*, Londra, Routledge.

Smith, N. (1984) *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*, Oxford, Basil Blackwell.

Smith, N. ve Katz, C. (1993) "Grounding metaphor: Towards a spatialized politics" Keith, M. ve Pile, S. (der.), *Place and the Politics of Identity* içinde, Londra, Routledge, 67-83.

Soja, E. (1989) *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Londra, Verso.

Soja, E. ve Hooper, B. (1993) "The spaces that difference makes: Some notes on the geographical margins of the new cultural politics" Keith, M. ve Pile, S. (der.), *Place and the Politics of Identity* içinde, Londra, Routledge, 183-205.

Stalin, J. (1976) *Diyalektik ve Tarihsel Materyalizm*, Ankara, Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

Taylor, J. G. (1979) *From Modernization to Modes of Production*, Londra, Macmillan.

Thompson, E.P. (1978) *Poverty of Theory and other Essays*, Londra, Merlin Press. (Türkçe çevirisi: *Teorinin Sefaleti*, 1994, Alan Yayıncılık, İstanbul, Çeviren: Ahmet Fehmi Yıldırım).

Urry, J. (1985) "Social relations, space and time" Gregory, D. ve Urry, J. (der.) *Social Relations and Spatial Structures* içinde, Londra, Macmillan, 20-48.

Urry, J. (1989) "Sociology and geography" Peet, R. ve Thrift, N. (der.) *New Models in Geography* içinde, Londra, Unwin Hyman, 295-317.

White, S. (1991) *Political Theory and Postmodernism*, Cambridge, Cambridge University Press.

Wolpe, H. (der.) (1980) *The Articulation of Modes of Production*, Londra, Routledge Kegan Paul.

Young, R. (1990) *White Mythologies: Writing History and the West*, Londra, Routledge.

Changing conceptions of space and society: Politicization of space and spatialization of politics

This article is an attempt to summarize the conceptual developments that took place in geography in the last two decades. Geography, as an ideographic field studying essentially the set of relations that differentiate a particular place from others, has undergone since the early 1970s a radical change, transforming itself from the status of a discipline excluded from the social sciences of modernity to the status of a discipline occupying a central place in today's social sciences. The growing importance of geography can be best gauged with reference to efforts to conceptualize time and space as the fundamental dimensions of social being. Starting from the observation that the social sciences have so far been obsessed with time, dealt with social change and taken progress as their object of study, geographers have argued that space and spatial categories should be incorporated into critical social theory as one of its constituent elements. This requires, inter alia, a new epistemology and a new ontological position where the concepts of spatiality and simultaneity are treated as categories with explanatory power and combined at the outset with the conceptualization of the social and the subject.

The question concerning the interrelationships between society and space has for the first time been posed by structuralist geographers in the early 1970s. The position they have taken has, however, relegated space to a category of secondary importance, seen as a passive surface where social phenomena take place. The structuralist formulation suffers from the fact that space and society are conceptualized as separate entities, with the former having no causal effect on the constitution of the latter. Critiques of the structuralist framework have emphasized that space and society should be theorized simultaneously and space and spatial categories be incorporated into our understanding of social processes as an explanatory category.

The modern/postmodern debate has also played a key role in the growing

importance of geography as the study of the concrete and the particular. A number of theorists have argued that the postmodern can be best defined by the dominance of spatial categories over temporal ones. Postmodernism has not only decentered the male subject of the Enlightenment but also it has transformed former polarizations (male-female, white-black, etc.) and sites of oppression and discrimination into sites of resistance. This, the paper argues, opens up new opportunities for a radically different conception of politics and political action and geographical imagination has a very important part to play in this new definition of politics. Postmodern politics of identity is spatialized from the beginning and employs a highly spatialized vocabulary. Although politics of identity opens up new possibilities for spatialized political action, it may lead to a position where no ethical rule dominates. The paper ends up with the argument that the deficiencies of identity politics can be overcome if a concept of social justice is combined with a new epistemology which can situate the situated knowledge itself. To do this, however, requires that we employ a spatial vocabulary and place geography itself to the center, not to the margin where it has so far been placed.

İletişim ve tüketim toplumunda mekânsal farklılığa ait çelişkiler

*Esra Akcan**

Zaman zaman herhangi bir konu üzerine tartışmalar bir noktaya gelir düğümlenir. Tartışmacılardaki hayatî bir konuya ilişkin düşünce ve yaklaşım farkı gizliden de olsa onların sözkonusu tartışmadaki fikirlerini etkiler ve uzlaşabilmeyi engeller. Örneğin, hayatın raslantısal ve gelişigüzel görünümünün ardında bir mantık, bir anlam olduğuna inanan ve bu anlamın peşinden koşanlarla, bunun beyhudeliğine inananlar; ya da şeylerin varoluşuna dair bir asıla, bir kökene ulaşıp hayatlarını anlamlandırmak isteyenlerle, hafif güngörmüş bir tavırla böyle bir arayışın boşuna olduğunu düşünenler arasındaki farktan sözediyorum. Tüm zamanları ve mekânları açıklayabilecek bir üst-teorinin varlığı-yokluğu, evrensel kültürün imkânı-imkânsızlığı, ya da küreselleşme-yerelleşme gibi karşıtlıklar artık çok tüketilmiş gibi görünseler de bu hayatî konulardan diğer birkaçı. 1970'lerden sonra yoğunlaşan mekâna ilişkin tartışmalar da bu tip temel ikilemlerin eksenine oturtulabilir.

Habermas'ın (1987: 1-5) *modernite*'den farkını koyarak tartıştığı *modernizasyon* olgusu, kapitalin oluşturulması, kaynakların seferber edilmesi, politik gücün merkezîleştirilmesi gibi bir seri sürece denk düşmektedir. Yine Habermas'a göre modernsonrası eleştirinin oluşmasına sebep olan da, modernitenin kendisi değil, modernite'yi Batı rasyonalizminin tarihsel bağlamından ayrıştırıp genelde sosyal gelişmenin doğal ve tek modeli olarak kabul eden bu modernizasyon ideolojisidir. Modernite-modernizasyon farkı ya da "modernizasyon modernite projesinin kaçınılmaz bir sonucu mudur, değil midir" sorusunu bu noktada açık bırakacağım. Ancak bu yazının gündeminde vurgulanacak olan nokta, 1970'lerde kıpırdanmaya başlayan modernsonrası eleştirilerin bir kolu-

(*) Akcan ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nde araştırma görevlisidir.

nu oluşturan mekâna ilşikin tartışmaların da vardıkları noktada, modernizasyon sürecinin böyle genelleştirici bir güç olarak kabul edilmesini sorgulamalarıdır. Diğer bir deyişle Batı tarihinin ve kültürel birikiminin gelmiş olduğu noktayı tüm dünya için genelleştirmek, tüm dünya ülkelerinin aynı tarihsel 'gelişmeyi' yaşamalarını beklemek; ya da Batı'nın kendi yerelliğini küreselleştirmesi, bunun adını da "ilerleme" koyması ne kadar meşrudur?

Bu tartışmalar toplumsal analizlerde tarihsel açıklamaların yanında mekân ve onu inceleyen coğrafya disiplininin kazanması gereken önemi vurgulamakta. Diğer bir deyişle, bugün artık toplumsal analizlerde hep tarihsel açıklamaların kavramsallaştırılması, bu kavramsallaştırmaların ise mekânsal farklılıktan bağımsızmışcasına her toplum için aynı çizgide olacağının beklenmesi sorgulanmaya başlanmıştır. Bir üst-tarih anlatısı ne kadar ya da hangi şekilde geçerlidir? Bu olgu, modernizasyon süreci içinde zaman kategorisinin mekân kategorisinin önüne geçirilmesi ya da eş değerli olması gereken zaman ve mekân kategorilerinin asimetrikleştirilmesi olarak da isimlendirilip eleştirilmiştir.

Hakikatın *(truth)* güç ilişkilerinden bağımsız, güç ilişkilerının ya da herhangi bir grupsal yaşamın ise mekâna ilişkin açıklamalardan bağımsız düşünülemeyeceğini savunan Foucault (1984, 1987) evrenselin değil özel olanın ya da "normalleştirilmemiş" olanın tarihini yaparak tüm grupları kapsayacak ortak ve sabit bir tarih anlayışının kırılmasında en etkili isimlerden biri olmuştur. Foucault'un (1972) tarih içindeki süreksizliklere ya da alışılmamış olanlara parmak basması ya da "tarihin sadece zamansal ve kronolojik değil, aynı zamanda mekânsal ve ilişkisel olduğu" fikri (Featherstone, 1993) toplumsal analizlerde farklılığın ve 'öteki'liğin gündeme gelmesinde etkili olmuştur.

Örneğin, Aydınlanma projesini küreselleştirme yolunda "mekânın zaman tarafından yokedilmesini" eleştiren Harvey (1989: 260-83) tarihsel materyalizmin görünürdeki krizini aşmak için *"tarihî-coğrafî materyalizm"* projesini gündeme getirmiştir. Bu krizi aşmak için Harvey'in (1989: 353-5) önerdiği dört gelişme alanından biri farklılığın ve 'ötekiliğin' herhangi bir Marksist kategori gibi değil (sınıf, üretim güçleri vb.), sosyal değişimin diyalektiğini yakalamada ana temalardan biri gibi incelenmesi; bir diğeri ise zaman ve mekânın eşit derecedeki öneminin kabul edilmesi, tarihsel materyalizmin zamanı üste çıkarmayıp coğrafyayı ciddiye alması idi.

Yine, coğrafya disiplininin 1920'lerden sonra kendini sosyal teoriden soyutlayıp içine kapanmasını; mekân olgusunun ise ya çok sabit, değişmez ve somut, ya da çok soyut ve sayısallaştırılmış biçimlerde temsil edilmesini eleştiren Soja (1990), eleştirel sosyal teorinin zaman-mekân-toplum varlığı *(social being)* arasındaki üçlü diyalektiği kavramsallaştırmasının gerektiğini vurgulamıştır. Soja'ya göre bu *"modernsonrası eleştirel beşerî coğrafya"*nın geliştirilmesi için hem radikal bir yapı-söküm *(deconstruction)* hem de mekân kavramının tarih-

sel materyalizme tekrardan oturtulması gerekmektedir.[1]

Ancak tüm bu mekân üzerine düşünümler, bir tarih-karşıtlığı olarak yorumlanmamalıdır. Tersine amaç toplumsal analizlerde tarih ve coğrafyanın, zaman ve mekân kategorilerinin simetrikleştirilmesidir. Benzer bir şekilde, kanımca bu tartışmalar herhangi bir sosyo-bilimsel üst-teorinin imkânsızlığının göstergesi olarak da yorumlanmamalıdır. Nitekim, Harvey (1993) de mekânsal farklılığa işaret ettikten sonra toplumsal analizler için böyle bir üst-teorinin imkansızlığını savunanları eleştirir. Ona göre bu mekânsal farklılıkların kabullenilmesi sonucunda gündeme gelmesi gereken amaç, bazı coğrafyacıların yaptığının tersine, tüm üst-teoriyi bir kenara itmek değil, bu üst-teoriyi hem zaman, hem mekân kategorilerine göre yeniden yazmaktır.

"Yer"

Tüm bu tartışmaların bir kolunda gündeme gelen diğer bir kavram ise mekânsal farklılığa işaret eden 'yer' kavramı. Bu kavram gerek sözlük, gerek 'bir yer tutmak', 'yerini sağlamlaştırmak', 'yerden yere vurmak', 'yerinde saymak' gibi birçok dile yerleşmiş metaforik anlamları ile geniş bir kapsama sahip. Anlamındaki bu zenginlikten olacak, son dönemlerde yer kavramı çeşitli tartışmalarla bağıntılı olarak karşımıza çıkmakta. 'Bir yere ait olma' kavramı geniş anlamı ile düşünüldüğünde, kimlik politikaları, her türlü anlamı ile farklılık ve 'ötekilik' –etnik, cinsel, dinsel vb. farklılıklar,– Avrupa-merkezciliğinin kırılması, marjinallik, feminizm, sosyal adalet, sınıf ilişkileri, kültürel çeşitlilik gibi temaların hepsi 'yer' kavramı konusundaki tartışmalara eklemlenebiliyor.[2] Dünyadaki politik gündem sözkonusu olduğunda bir yandan uluslararası iletişim ve küreselleşme; diğer yandan ise milliyetçilik, etnik ve marjinal grupların kimliklerini kazanması gibi söylemler de bu tartışmanın içinde yeralıyorlar. Aynı zamanda yere ait tartışmalar çok daha felsefî bir sorunun, evrensellik/özgüllük (tekillik) ya da evrensellik/yerellik tartışmasının da bir boyutunu oluşturmakta. Harvey'in (1993) değindiği gibi, yer problemi genel bir teorinin daha özel bir durum karşısında nasıl yorumlanması gerektiği sorusunun bir parçası olarak da algılanabilir.

Tüm bunlara paralel olarak, 'yer' kavramı ayrıca coğrafya ya da mimarlık gibi disiplinlerin gündeminde de çeşitli tartışmalar açmakta. Johnston'ın (1991) parçalanmış coğrafya disiplinini toplamak için 'yer' kavramını ve bölgesel farklılığın analizini coğrafî çalışmanın merkezine koyma önerisi; Agnew'ın (1993)

1 *Toplum ve Bilim*'in bu sayısında Oğuz Işık'ın "Değişen toplum/mekân kavrayışları: Mekânın politikleşmesi; politikanın mekânsallaşması" adlı yazısında mekâna ilişkin bu tartışmalara kapsamlı bir bakış yer alıyor.

2 Örneğin çeşitli makalelerin toplanmasıyla oluşturulan, editörlüğü Duncan & Ley (1993) ve Keith & Pile (1993) tarafından yapılan kitaplarda 'yer' kavramının kimlik politikaları, kültür ve sunuma yönelik birçok tartışmanın merkezinde tutulduğu izlenebilir.

egemen mekân temsillerinin hepsinde aslında bir mekânsızlığın varolduğunu savunarak 'yer' kavramı çerçevesinde gelişen bir mekân temsilini önermesi; ya da Norberg-Schulz'un (1984) uluslararası mimarlığın soyutlaşmış, analitikleşmiş dilini kırmak, fiziksel çevrelere geleneksel kimliklerindeki pırıltılarını tekrar kazandırmak için 'yerin tini' *(genius loci)*, 'bir yer hissi' gibi temaları mimarlığın gündemine tekrardan sokması verilebilecek örneklerden sadece birkaçı.

Şüphesiz, evrensellik/yerellik tartışması ya da Batı'nın 'öteki' diye bir tanım koyması salt modern ya da modernsonrası zamanlara has bir tartışma değildir. Tersine evrenseli yakalamak insanoğlunu daima meşgul etmiş; evrensel olan bazı dönemlerde 'akıl'ın yol göstericiliği ile elde edilebilecek bir ideal, bazısında da Tanrı ile eş tutulmuş bir kutsallık, bazen ise tek bir insanın değil ama tarihsel bir varlık olarak insanın yakalayabileceği bir ütopya olmuştur (Laclau, 1992). Benzer bir şekilde, Batı için 'öteki' kavramı da bir anlamda daima gündemde kalmıştır. 'Öteki', Klasik Yunan döneminde 'barbar'; 13. yüzyılda Hristiyan ve medenî olmayan; 18. yüzyılda aydınlanmamış olan; 19. yüzyılda –dönemin emperyalizmini de meşrulaştıracak biçimde– uygarlaştırılması gereken 'gelişmemiş' toplumlar; 20. yüzyılda ise 'Üçüncü Dünya' olarak isimlendirilmiştir (Duncan, 1993).

Ancak evrensellik/yerellik ya da 'öteki' tartışmalarına günümüzde yeni içerikler kazandıran olgular, 'modernsonrası'[3] diye adlandırılan durumun içinde karşımıza çıkan elektronik iletişim teknolojisi, geç kapitalizmin tüketim mantığı ve onunla beraber gelişen benzetişim *(simulation)* gibi paradigmalar (sıkça tekrar eden olgu anlamında). Bu bakımdan yukarda kısaca değinilen mekâna ilişkin teorik tartışmaların dönemimizdeki günlük hayat faaliyetine ya da sanatsal/kültürel üretim pratiklerine yansıması bu ve benzeri paradigmalar çerçevesinde gözden geçirilmelidir. Coğrafya disiplini bünyesinde gelişen tartışmaların da katkılarıyla mekân bilincinin derinleşmesi ya da toplumsal analizlerde ve hatta tarih yazımında mekânsal unsurların, bölgesel farkların öneminin farkedilip vurgulanması; modernsonrası diye adlandırdığımız, iletişim tek-

3 Günümüzde halen yoğun bir biçimde sürmekte olan modernsonrası (postmodern) kavramına ilişkin tartışmalar, bir tanım üzerinde bile uzlaşmış değil. Bu makalede amaç bu tanım hakkında fikir yürütmek ya da modernsonrasının, modernden nasıl farklılaştığını tartışmak değil. Aslında bu iki kavramın bu şekilde birbirlerine karşıt konumlandırılmaları, tarih sanki bir yerde kopmuş ve tamamiyle bambaşka bir yöne sapmış gibi bir yanılsamayı da beraberinde getirebilir. Amacım böyle bir düşünceye dahil olmak da değil, ancak tartışmaların içine girebilmek için gerek 'modern', gerek 'modernsonrası' sözcüklerini kesinleşmiş tanımlarını yapmadan ve belki de rahatsız edecek kadar fazla sayıda kullanacağım. Modernsonrası sözcüğü genellikle ya bir stile, ya da bugünün durumuna işaret etmek için kullanılıyor. Ben kavramı daha çok ikinci anlamıylayani; metinde de bazıları açıklanan paradigmalarla biçimlenen, ne zaman ortaya çıkıp geliştiği çok da kesin tarihlerle konamayacak, dönemimize ait bir 'durum' anlamında kullanacağım. Anlamda bir stile işaret edildiği zamanları farklılaştırmak için ise kelimeyi iki sözcük arasına bir tire konulmuş şekilde (modern-sonrası) kullanmayı öneriyorum.

nolojisinin ve tüketim mantığının hayatın neredeyse her alanını etkileyen olgulara dönüştüğü bir döneme denk düşünce, karşımıza birtakım çelişkiler/paradokslar çıkmaktadır. Metnin bundan sonraki bölümünde amacım, son dönem tartışmalarındaki mekân/coğrafya teorilerini, dönemimize ait bu iki paradigmanın günlük hayat faaliyetine ve sanatsal/kültürel üretim pratiklerine yansıması sonucunda karşımıza çıkan tablodan bağımsız düşünemeyeceğimizi göstermek.

Elektronik iletişim teknolojisi ve yer

Gerek Giddens (1990: 17-21), gerek Harvey (1989: 240-58) dönemimizin mekân üzerine düşüncelerini tartışırken, tarihsel süreç içinde zaman/uzam[4] algısının somut ve doğal olaylardan ayrıştırılıp, daha soyut ve nicelleştirilmiş bir şekilde temsil edilmesinin ortaya çıkardığı farkı vurgularlar. Cassirer'in de (1966: 83-151) zaman ve uzamın mitsel algılanışından teorik algılanışa dönüşmesi olarak isimlendirip tartıştığı bu süreçte, örneğin mekanik saatin icad edilmesi, zamanın güneşin doğması/batması gibi doğal olaylarla değil, daha soyut ve rakamlara dökülmüş bir şekilde temsil edilmesini beraberinde getirmiştir. Benzer bir şekilde, mekân da soyut kategoriler ve sayılarla temsil edilip algılanmaya başlamış; ortaçağda önemli doğal olguları, fiziksel çevreyi resmederek çizilen haritalar günümüzün soyut çizgilerle temsil edilen haritalarına dönüşmüştür. Giddens bu süreci *"zamanın ve uzamın içinin boşaltılması"* olarak isimlendirir. Diğer bir deyişle zaman ve uzam algısı somut ve doğal olaylardan, 'yer'inden ayrıştırılmıştır. Ve yine Giddens'e (1990) göre zamanın ve uzamın böyle ayrıştırılması modernliğin üç temel kaynağından biridir. Standart bir takvim sistemi, tüm yerkürenin haritalara dökülmesi tek bir geçmiş ve tek bir tarih anayışının, küreselleşmenin benimsenmesinde etkili olmuştur. Mekânın yerden bu şekilde kopuşu, mekânlar arası iletişimle de buluşunca, Giddens'in deyimiyle yer artık "düşselleşmiştir" *(phantasmagoric)*.[5] Diğer bir deyişle, mekân kavramsallaştırmalarının somut bir yere olan bağlılığının zaten koptuğu bir dünyada, mekânlar artık kendilerinden çok uzakta olan etkilerle şekillenmeye başlamıştır.

4 Giddens'in *Consequences of Modernity* (1990) adlı kitabının ilgili bölümlerinde *'space'* olarak kullanılan kavram, Türkçeye, Ersin Kuşdil çevirisinde olduğu gibi, 'uzam' olarak çevrilebilir. Derginin bu sayısında ve bu yazıda *'space'* sözcüğü Türkçeye genellikle 'mekân' diye çevrilmiştir. İngilizcede her iki sözcüğün karşılığı *'space'* olarak kullanılsa da Türkçe'de 'mekân' ve 'uzam' arasında ince bir fark bulunmaktadır. 'Mekân' sözcüğü "içinde bulunulan yer, ev, yurt" gibi anlamlara gelirken; 'uzam' "algılanan nesnelerin temel niteliği, bir nesnenin uzayda kapladığı yer" olarak kullanılmaktadır (Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 1988). Diğer bir deyişle, 'mekân' fiziksel bir olguya işaret etmek için kullanılırken, 'uzam' daha çok onun insan tarafından algısının temsiline yönelik bir kelime olarak kullanılabilir.

5 *"Phantasmagoric"* kelimesinin Türkçe karşılığı Giddens'in *Consequences of Modernity* kitabının Ersin Kuşdil (1994: 24) tarafından yapılan çevirisinden alınmıştır.

Mekânı yapılandıranlar görünürde olup bitenden öte uzaktaki ilişkilerdir de.

Mekânın sıkışması olarak da isimlendirebileceğimiz bu olgu günümüzde faks, televizyon, bilgisayar gibi elektronik iletişim teknolojisinin hayata girmesi ile daha da ivme kazanmıştır. Mekânsal farklılıkların kabullenildiği, sosyal teoride mekân ve coğrafya için yer açıldığı bir dönemde, insan hayatı hiç olmadığı kadar çok, kendi bölgesi dışındaki olgulardan etkileniyor. Mekânsal farklılık kavramı onu yakaladığımız anda elimizden uçup gidebileceği bir ortamda varlığını devam ettirmeye çalışıyor. Harvey'e (1989) göre, kendisinin *"zaman/mekân sıkışması" (time/space compression)* olarak isimlendirip tartıştığı bu süreç modernsonrası zamanlarda, beklenenin tersine, yere özel farklılığın daha da güçlenmesini beraberinde getirir. İletişim teknolojisinin gücünün doruğunda olduğu bir dönemde onun tekdüzeleştiriciliğine, küreselleştiriciliğine tepkiler de eş zamanlı gelişmekte; kişisel ve kollektif kimlik arayışları, insanların ve grupların kendi farklarını ortaya koyma ihtiyaçları da gündeme gelmektedir. Elektronik iletişim teknolojisinin hayatın hemen her alanını etkileyen bir paradigmaya dönüştüğü dönemimizde bir yanda küreselleşme, diğer yanda 'yer'e özel farklılığı koruma söylemleri varlıklarını beraberce gerilim içinde sürdürmekteler.

İletişim teknolojisinin mekânı sıkıştırması aynı zamanda 'yer' kavramının da bulanıklaşmasına sebep oluyor. Karşımıza çıkan önemli sorulardan biri 'yer' diye adlandırdığımız bölgenin sınırlarındaki belirsizlik. İlk bakışta önemsiz gibi görünen bu belirsizlik, bazı sanatsal/kültürel üretim pratiklerinde çelişkilere neden olabiliyor. Örneğin mimarlıkta, yere özel kültürün tasarlanacak binada yansıması için çalışılıyorsa –ki modern-sonrası olarak adlandırılan mimarî pratik için gerek dünyada, gerek Türkiye'de bu çok gündemde olan bir çaba– o yer neresi olarak belirlenecektir? Binanın 'ait olacağı yer'in sınırları iklimsel bölge olarak mı çizilecektir, haritada belirlenmiş şehrin sınırları olarak mı, millî sınırlar mı, aynı dini paylaşan ülkenin sınırları mı, yoksa tanımı pek de belirli olmayan aynı kültürü paylaşan ülkelerin sınırları mı? Günümüzde bu soruya cevap vermenin imkânsızlığı bir yandan bize sözkonusu çabanın anlamsızlığını hatırlatırken, bir diğer yandan da bu kıstaslardan herhangi birinin seçiminin eşit derecede meşru olmasını ve seçimlerin büyük oranda keyfî olarak yapılmasını beraberinde getiriyor. Artık, geçmişin ya da o 'yer'e ait kültürün zengin mozaiki içinden herkes istediğini –arkasına pek de geçerli nedenler almadan– seçmekte, kullanmakta ve tüketmekte kendini 'özgür' hissediyor.

Üretimde mekanik paradigmadan elektronik paradigmaya geçiş ya da bilgisayar, faks gibi araçlarla iletişim ağının güçlenmesi tüm olumlu etkilerinin yanında hayat faaliyeti ve sanatsal/kültürel üretim üzerinde bazı paradoksların oluşmasına neden olabiliyor. Örneğin yine mimarlığa baktığımızda, bugün mekânların kendilerinden uzaktaki mekânlarla böyle etkileşim içinde olmasının bir sonucu, beklenenin tersine bir uluslararası dil değil, eklektiklik. Artık

mimarlar dergi, televizyon gibi iletişim araçları sayesinde, sadece bir bölgenin geçmişindeki değil, dünyanın çeşitli yerlerindeki bina örnekleri ya da mimarî stiller hakkındaki bilgiye kolayca ulaşıp, istediklerine göndermelerde bulunabiliyorlar. Bunun da etkisi ile gerek dünya, gerek Türkiye mimarlığında farklı mimarî stil ya da görünüşleri olan farklı binalar yanyana konumlanabiliyor. Tüm bunların aynı anda algılanması sonucunda içinde bulunduğumuz yer artık değişik geçmişlerin ve yerlerin biraraya gelip eş zamanlı yaşandığı bir nokta haline geliyor. Değişik mimar binalarının biraraya gelmesiyle, çeşitli yerlerin ve zamanların kolajından oluşmuş bir çevre içinde buluveriyoruz kendimizi.[6]

Nitekim, son dönemlerde tek bir mimar ya da grubun da günün ruhuna daha fazla uyduğundan bu kolajı tek bir yapı kompleksinde bizzat yaratmayı seçtiklerini görüyoruz. Antikçağdan günümüze, çeşitli kültürlerce yaratılıp geliştirilmiş mimarî stil, biçim ya da elemanların zengin dağarcığından çoğu zaman keyfî olarak seçilmiş parçacıkların kolajı binanın bütününü oluşturuyor. Bir yol üzerinde yürürken geçmiş, bugün ve geleceğin yabancılaştırılmış parçalarını birarada yaşayabiliyoruz. Sanki bir yerden bir yere ya da bir zamandan bir diğerine olabileceğinden daha hızlı bir sürede ya da zaman içinde yolculuk yapar gibi ulaşabiliyoruz.[7]

Modern zamanların mimarlığı –büyük genellemelerin riskini bir an için göze alacak olursak– döneminin felsefesine ve teknikteki ilerlemeye de paralel olacak bir biçimde uluslararası bir stilin savunucusu olmuştu. Bu uluslararası stil 1965 sonrası tartışmalarda yere ait farklılıkları yokettiği, tüm dünyadaki 'modern' çevreleri tekdüzeleştirdiği, kimliksizleştirdiği gibi gerekçelerle eleştirilmişti. Ancak bugün, modern zamanların bu uluslararası dilinin sonucunda oluşan 'herhangi bir yer' sözcükleriyle temsil edilebilecek çevreyi eleştiren modern-sonrası yaklaşımlar, ona alternatif olarak 'bir yer' olgusunu değil, 'her yer'in eş zamanlı yaşandığı çevreleri ortaya çıkarabilmiştir. Dolayısıyla, 'mo-

6 Örneğin Side Titreyengöl'de Doğu'ya özgü görme tarzını mimarlığa aktarmaya çalışan bir otel ile, Anadolu'nun çağdaş yorumunu arayan bir başka otel yanyana konumlanabiliyor. Hemen bitişiklerinde ise 'modern' mimarlığın uluslararası stilinde gerçekleştirilmiş iki farklı otel ve cephesine Batı klasik mimarlığından elemanlar yapıştıran bir başka otel yeralabiliyor. Tüm bu yapılar aynı anda algılanıyor; bu çevrenin içindeyken, çevre dönemimizde inşa edilmiş olsa da, değişik geçmişlerin ve değişik yerlerin biraraya geldiği bir noktada hissedebiliyoruz kendimizi.

7 Erken ve çok çarpıcı bir örnek olduğundan, C. Moore'un Piazza D'Italia projesine bu mimarî yaklaşım söz konusu olduğunda sık sık işaret edilmiştir. Bu projede çeşitli etnik grûpların egemen olduğu bir Amerikan şehrinde İtalyan topluluğuna bir kimlik verme amacı ile "İtalyanlığın" simgeleştirildiği bir meydan tasarlanmaktadır. Hemen her şeyden parçacıklar içeren eklektik bir mimarlık, bir karışım bu bakımdan özellikle seçilmiş. Bu projede hem Hadrian'ın Deniz Tiyatrosu'na; Schinkel'in anıtsal kapılarına, hem İtalya'ya has meydan ve çeşmelere, hem güncel teknolojiye, hem de Moore'un "Deli Order" diye isimlendirdiği Neonlarla bezenen kolonlarla günümüzün tüketim mantığına göndermelerde bulunulmuş. Moore'un bu projesinde çok belirginleşen, bir yapıda çeşitli zaman ve yerlerin bir kolajını oluşturma yaklaşımına, aslında son dönem dünya ve Türkiye mimarlığında da sıkça rastlanmakta.

dern' olanı eleştirerek yolculuğuna başlayan bir maceranın bugün ulaştığı noktada karşımıza çıkan şey, başlangıç noktasındaki amacın ve bugünkü maskesinin tersine, mekânsal bir farklılık değil, değişik türden de olsa mekânsal bir aynılık.[8]

Elektronik iletişim paradigmasının şehir üzerindeki yansımalarından bir diğerine göz atacak olursak; modernsonrası zamanların 'modern şehir' üzerinde bazı farklılaşmalara zemin hazırladığını izleyebiliyoruz. 1933'teki CIAM IV'te (Uluslararası Modern Mimarlık Kongresi) alınan kararlar doğrultusunda 'Modernist' şehir planlama anlayışları şehrin konut, iş yeri, dinlenme ve ulaşım gibi fonksiyonel bölgelere ayrılmasını savunmuştur. Ancak şehirleri böyle bölgelere ayrıştırma politikası yoğun eleştiriler almıştır. Şehir hayatını yaşanan yer-çalışılan yer olarak parçalaması; konut bölgelerini gündüz neredeyse terkedilmiş, çocukların 'babayı' hiç görmeden büyüdükleri bir çevreye, iş alanlarını ise gece yaşamayan, suç işlemek için zemin hazırlayan bir bölgeye dönüştürmesi; şehrin merkezini aşırı derecede kalabalıklaştırması; her sabah işe gidiş ve akşam iş çıkışı saatlerinde trafiği dayanılmaz hale getirmesi bu eleştiriler arasında. Modern zamanların başında belki de zorunlu olan bölgelere ayırma projesi, bugün iş hayatına faks, bilgisayar gibi teknolojilerin girmesiyle aşılabilir. Artık iş yerlerinin bir merkezde toplanmasına gerek yoktur, böylece merkeze ve ulaşıma bindirilen aşırı yük azaltılabilir, şehir planlamasında merkezsizleştirme gündeme gelebilir. Eskiden fonksiyonel bölgelere ayrılmış şehirlerde yaşayan 'modern' insan, artık oturduğu yerde çalışabilir, alışveriş yapabilir ve dinlenebilir. Özellikle kadınların tercih edeceği birçok iş alanı evde gerçekleştirilebilir. Ancak bu oluşumla meydana gelen mekâna ait diğer bir çelişki ise, insanın iletişim mekânının tüm dünyaya yayılacak kadar büyürken, fiziksel mekânının birkaç metrekare içine hapsolacak kadar küçülüyor olması. Yaşamlarımız bir binadan çıkmayı gerektirmeyecek kadar 'kolaylaşmaya'; mekân üzerine yapılan tartışmalar bir yandan mekânın politikliğini vurgularken,[9] bir yandan da şehirlerde toplumsallaşmanın ve politikanın en etkili fiziksel mekânı olan sokak dediğimiz şey geçmişte kalmaya doğru mu gidiyor yoksa?

Bu aslında bize birkaç çelişkiyi birden hatırlatıyor. Bilgisayar, faks, televizyon, video gibi iletişim araçlarının insan hayatına girmesiyle uzak yerler yakınlaşırken, aslında yakın yerler de uzaklaşıyor. Bugün, çok uzağımızda olan bir dünya merkezinde gerçekleşen olaydan, çok yakınımızdaki bir mahallede ya da

8 Metinde kısaca özetlediğim, yer kavramının son dönem mimarlığı üzerindeki yansımaları hakkında daha detaylı bir tartışma ve Türk mimarlığından örnekler için bkz. Akcan, E., (1993). "Mimarlığımızda Yer-Kimlik İlişkisi ve İçerik Sorunu", *Türkiye Mimarlık Sempozyumu 2*, Kimlik - Meşruiyet - Etik. 7-9 Ekim 1993, Ankara.

9 Oğuz Işık'ın elinizdeki dergide yer alan makalesinde, postmodernizmde vurgulanan, mekânın politikliği üzerine kapsamlı bir tartışma yer almaktadır.

köyde gerçekeşenden daha fazla haberdar olabiliyoruz. Ya da ilgi alanımıza girmeyen bir olgudan nerede olursa olsun haberimiz olmazken, ilgi alanımıza giren bir haber dünyanın uzak bir köşesinde de olsa bize ulaşabiliyor. Daha 1967'de Webber'in de farkettiği gibi, yere değil, insanların ilgi alanlarına bağımlı olan kentsel mekânlar –buna duyulan tüm tepkileri de beraberinde getirse de– hızla oluşmakta. Diğer bir deyişle, artık mekânsal yakınlık değil; televizyona, faksa, bilgisayara ya da gazete/dergiye ulaşabilirlik bilgi birikimini ve olguları belirlemeye başlıyor. Bir yandan toplumsal analizlerde mekânın ve coğrafyanın getirdiği farka dikkat çekilirken; bir yandan da insanlar yakınlarındaki değil, iletişim ağı ile ulaşabilecekleri ilişkilerle hayatlarını biçimlendirmeye, dolayısıyla mekânın yarattığı farktan hızla uzaklaşmaya doğru gidiyorlar. Bir yandan 'farklılık', 'ötekilik' gibi söylemler, kimlik politikalarının insanlar arasındaki etkisinin güçlenmesine zemin hazırlarken; bir yandan da metaforik anlamı ile 'sokak' kayboluyor, toplumun daha da depolitize olmasına uygun bir ortam oluşuyor.

Kimlik, farklılık gibi temaların politize olmuş şekilleriyle şehir hayatı üzerindeki bir diğer yansıması ise şehir içi mahal (yer) hissinin gelişmesi. Bugün, örneğin İstanbul'da hemşerilerin aynı ya da yakın mahalleleri paylaşmasından, kendilerini bu mahallelere ait hissetmelerinden sözedilebilir. Şehir içi mahal hissinin böyle gelişmesi mahalleler arası farklılığı da beraberinde getiriyor. Ancak bu farklılığın yaratabileceği zenginlik ne yazık ki bugün bir yandan da İstanbul gibi büyük megapolleri gerek yaşam biçimleri, üretimleri, gerekse politik tercihlerinde aralarında keskin ve eşiksiz sınırlar olan bölgelere ayrıştırıyor. 1984'te Murat Belge İstanbul'un ana merkezlerinden birinde, aşağı yukarı 1000 m²'lik bir yerde, birbirinden apayrı ama içiçe yaşanan hayatlardan bahsediyor; şehri "yanyana yabancıların kenti" olarak tanımlıyordu. Bugün ise bu tanım 'yanyana yabancı kasabaların megapolü' olarak yorumlanabilir.

Aynı şehri paylaşan insanlar arasındaki sınırlardan ve bu sınırların mekâna yansımasından söz edilirken gündeme gelebilecek bir diğer örnek de eski Yugoslavya'nın Mostar kenti. Kültüre ve tarihe verilen önemin her fırsatta reklamize edildiği bir dönemde, yüzyıllar boyunca farklı kültürlerin içlerindeki zenginlikleri sanata ve mimarlığa yansıtmaları ile oluşan bir kentin kısa sürede imha edilmesi Mostar'a ilişkin tek paradoks değil. Geçmişteki milliyetçi ve etnik mitlerin tekrardan canlandırılmasının da etkisiyle Mostar'ı uzun süre beraberce paylaşmış farklı gruplar dönemimizde birbirlerine düşman olabiliyor, farklı grupları farklı bölgelere yerleştirmek için kenti –bize eski Berlin'i anımsatacak şekilde– ortasından ikiye bölme fikri gündeme gelebiliyor. Burada ironik olan, kentler ve insanlar arasındaki duvarları yıkmak için yola çıkan bir serüvenin, kentler ve insanlar arasında başka duvarlar inşa ederek gelişmesi.

Günümüzde hareketlilik, iletişim gibi olgular mevcut iktidar ilişkilerinden bağımsız düşünülemiyor. Hareketlilik, iletişim ve kontrol mekânizmaları ilişki-

lerinde de çeşitli paradokslar yaşanıyor. Örneğin, Massey'in (1993) de işaret ettiği gibi, tüm dünyaya yayılacak lambada dansını üreterek mekândaki sözkonusu sıkışmaya katkıda bulunan insanlar, oturdukları şehrin merkezine gidemeyecek kadar yakın çevrelerine hapsolmuş olabiliyor. Ya da bir yanda hareket ve iletişim ağının kontrolünü ellerinde tuttukları halde yerlerinden oynamayanlar varken, bir yanda ise göçmenler, yabancı işçiler gibi kendileri son derece seyyar oldukları halde bu ağın kontrolünde hiç de söz sahibi olmayanlar var.

Tüketim toplumunun kültürel mantığı ve yer

Harvey (1990, 1993) 1970'lerden sonra geç kapitalizmin ekonomi politiğinde meydana gelen dönüşümlerin, dünyanın büyük bir bölümündeki hayatı, kültürü ve gündemdeki söylemleri etkilediğini savunur. 'Esnek birikim rejimi' olarak adlandırılan bu politika çerçevesinde artık sabit yatırımlar kârlı değildir; gerek üretim süreçlerinde, gerek üretilen malda, gerekse tüketim pratiklerinde esneklik, değişkenlik gündeme gelmektedir. Ulaşım harcamalarının azalması, üretim, satış ve pazarlama süreçlerinde hareketliliği ve yer seçiminde büyük bir özgürlüğü beraberinde getirmiştir. Böyle bir ortamda eski ekonomik merkezlerin yerleri sallanmakta, artık birkaç büyük merkez değil, gerek ülke içi, gerek ülke dışı, büyük küçük birçok yer ekonomik anlamda birbiriyle yarışmaktadır. Bu yarışmanın farkında olan yerler, dünya pazarındaki konumlarını sağlamlaştırmak için kendilerine bir kimlik oluşturup farklılaşmaya çalışmaktadır. Bu noktada yerlerin 'kendilerini satmaları', eğer doğal ya da kültürel bir değeri, farklı bir yaşam biçimini barındırıyorlarsa bu özelliklerini paketleyip reklamlaştırmaları sözkonusu olmakta. Diğer bir deyişle, doğa, arkeoloji, mimarlık ya da bizzat 'yer'lilerin kendileri o yerin dünya pazarındaki başarısı uğruna metalaşmakta. Bugün Türkiye'de "turisti/müşteriyi çekmek", dünya pazarında bir yer edinmek adına, yere özel mimarlığın oyuncaklaştırılmış taklitleriyle egzotik, oryantalist imajlar peşinde koşan bir mimarî anlayışın turistik sahillerimizi neredeyse *Disneyland*'e çevirmesi, yerin ya da ona özel herhangi bir olgunun tüketim mantığının egemenliğinde metalaşmasına iyi bir örnek. Ancak, yerlerin birbirleriyle yarışmasından da etkilenerek ortaya çıkan bu farklı imajların renkli parıltılarının arkasında aslında hep aynı mantık, yani tüm bu görünürdeki farklılığı aynılaştıran tüketim mantığı var.

Bugün bir diğer parıltılı alan ise moda. Son derece amatör bir gözlemci olarak yorum sunacak olursam, bugün moda alanının bir kesiminde geçmiş ve 'öteki' kültürler sınırsız yaratıcılığın ve 'orjinal' olma yarışının hammaddeleri olarak kullanılıyorlar. Sözlerimi genelleştirmek, herkesi buna dahil etmek istemiyorum. Modacılar arasında eserlerini geleceğin olası kurgusu hakkında imge yaratacak bir sanat olarak tasarlayanlar vardır şüphesiz. Ancak, çoğu zaman geçmişin ve farklı kültürlerin mozaikinden etkilenerek yaratılmış giysiler bize

bir rüya aleminin, bir karnavalın parçası olduğumuzu hissettirmek için sunuluyor. Modacılar ve bu giysileri giyenler, televizyon programlarında bu giysilerin gerçek dünyanın acımasızlığı ile başederken kendilerine yardımcı olduğunu, özgürlüğü ve daha parlak bir dünya için umudu ancak bu giysilerin içinde yakaladıklarını belirtiyorlar. Ancak ne yazık ki insan kendini bir rüya alemindeymişcesine özgür hissetse de maskenin ardındaki gerçek hep aynı kalıyor ve bunu değiştirmek için giysi tasarlamaktan öte bir faaliyet bugün artık gündeme gelemiyor. Ve çoğu zaman, karnavalın içinden çıkmış bu giysiler bize daha özgür ve parlak bir dünya umudunu vermiyorlar aslında. Tersine, bu parlak dünyanın sadece giysilerde ya da kendini kandırmalarda varolabileceğini; ama –çok değil, 20-30 yıl öncesinin tersine– gerçekte böyle bir umuda ya da ütopyaya (iyi bir gelecek ümidi anlamında) artık hiç de yer olmadığını hatırlatıyorlar sanki. Ütopya hayalini ancak giysilerde kurabileceğini kabullenmek, geçmiş zamanların mekânlarındaki pırıltılarını artık tatil için gelinen rüya aleminin sahte çevrelerinden ya da *Disneyland*'den başka bir yerde yaşayamayacağını kabullenmek gibi bir şey. Ve tabii, bugün asıl ironik olan, ümidin ya da *pseudo*-ütopyanın milyonlar değerindeki giysilerle satışa çıkarılması.

Son dönem kuramlarına mekânsal farklılık ya da yer söyleminin girmesi aslında derin tartışma ve düşüncelerin çerçevesinde gerçekleşmiştir. Yazının başında değinilen coğrafya, mekân, kimlik tartışmaları ya da mimarî söylemde 'yer' tartışması –'post-modern' stil tarafından kullanılmaya başlamadan da önce– büyük ölçüde Heidegger'e referans veren kuramların gündemi ile gelişmiştir.[10] Bu kavram geniş anlamı ile ev, yuva, mesken kavramlarına paralel bir biçimde sunulup tartışılabilir. Yerden ya da yuvadan kopuş insanın doğadan, yakın geçmişinden, çocukluğunun saflığından uzaklaşmasının getirdiği yalnızlık, güvensizlik ve yabancılaşma çığlığı; gelecek için yerin ya da yuvanın yeniden kurgulanması ise modern öznenin yersiz/yurtsuzluğuna karşı bir başkaldırı ve şiirsel bir çağrıdır aslında. Ancak, yeri tekrar kurmak için yere özel kültürel mozaikin yokolmasına direnen ve onu mimarlığa aktarmaya çalışan bir çaba, dönemimizin tüketim toplumunun kültürel mantığı ile biçimlenen, benzetişimin *(simulation)* neredeyse tüm gerçeklerin yerini aldığı alaycı bir dünyaya fırlatıldığında karşımıza çıkan mimarlığın büyük bir kısmı, Heidegger'in yer, yuva, ev, mesken kavramlarında aradığı insanın varoluşuna ilişkin duyarlılıktan çok farklı bir konumda durmakta. Tekinsiz ama yine de masum ve insancıl olabilecek yer/yurt arayışı ya da bir yere 'ait olma' ihtiyacı, dönemimizdeki güç istenciyle beslenen kimlik politikaları ve tüketim mantığı tarafından sonuna kadar

10 Bu makalede amacım dönemin 'yer' kavramı hakkındaki kuramlarda Heidegger felsefesinin nasıl kullanıldığını, eleştirildiğini anlatmak ya da bunlar hakkında kendi yorumlarımı tartışmak değil. 'Yer' kavramı hakkındaki tartışmalarda Heidegger'e nasıl referans verildiğini incelemek için Norberg-Schulz (1984), Derida (1989), Vidler (1992) ya da Sola-Morales (1990) vb.'nin metinlerine başvurulabilir.

sömürülebiliyor. Mimarlığın yer söylemine ilişkin bu temel paradoks, aslında çoğu sanatsal/kültürel üretim pratiği ya da günlük hayat faaliyeti için de geçerli olsa gerek. Aslında bu çelişkiler salt bu pratikleri etkilemekle de kalmıyor. Yeni dünya düzenine, gelecek kurgumuza ya da hayatı anlamlandırmamıza yönelik birçok soru, mekâna ilişkin tartışmaların da ekseninde olduğu bazı temel sorulardan bağımsız düşünülemiyor.

KAYNAKÇA

Agnew, J., (1993). "Representing Space", J. Duncan, D. Ley (der.). *Place/Culture/Representation,* Londra, Routledge, 251-271.

Belge, M., (1984). "Yanyana Yabancıların Kenti: İstanbul", *Mimarlık,* 84/ 1, 20-24.

Cassirer, E., (1966). *The Philosophy of Symbolic Forms,* Vol2. R. Manheim (çev.). New Haven, Yale University Press.

Derrida, J., (1989). "In Discussion with Cristopher Norris", *AD,* Vol. 59, No. 1/2, 7-11.

Derrida, J., "Point de Folie - Maintenant l'Architecture", *AA Files* No. 12, 65-75.

Donnelly, M., (1982). "Foucault's genealogy of the human sciences", *Economy and Society 11,* No. 4, 363-379.

Duncan, J., Ley, D., (der.) (1993). *Place/Culture/Representation.* Londra, Routledge.

Duncan, J., (1993). "Sites of Representation", J. Duncan, D. Ley (der.) *Place/Culture/Representation,* Londra, Routledge, 39-56.

Featherstone, M., (1993). "Global and Local Cultures", J. Bird, B. Curtis, (der.) *Mapping the Futures,* Londra, Routledge, 169-188.

Foucault, M., (1972). *The Archeology of Knowledge,* A.M. Sheridan Smith (çev.). New York, Pantheon Books.

Foucault, M., (1977, 1988). "Nietzsche, Genealogy, History", D.F. Bouchard (der.), *Language, Counter-Memory, Practice,* D.F. Bouchard, S. Simon (çev.). Ithaca, Cornell University Press, 139-163.

Foucault, M., (1984). "Space, Knowledge and Power", P. Rabinow (der.). *Foucault Reader,* New York, Pantheon Books, 299-256.

Foucault, M., (1987). "Questions of Method: An Interview with Michel Foucault", K. Baynes, J. Bohman.. (der.). *After Philosophy: End or Transformation,* Cambridge, MIT Press, 100-119.

Giddens, A., (1990). *Consequences of Modernity.* Sanford: Polity Press. (Türkçe Çevirisi: Kuşdil, E., (1994). *Modernliğin Sonuçları.* İstanbul, Ayrıntı Yayınları.)

Habermas, J., (1987, 1985). *The Philosophical Discourse of Modernity.* F. Lawrence (çev.). Cambridge, Polity Press.

Harvey, D., (1989). *The Condition of Postmodernity.* Oxford, Basil Blackwell.

Harvey, D., (1993). "From space to place and back again", J. Bird, B. Curtis, (der.), *Mapping the Futures,* Londra, Routledge, 3-30.

Harvey, D., (1990). "Flexible Accumulation Through Urbanization. Reflections on 'Post-modernism' in the American City", *Spectra,* 26, *The Yale Architectural Journal,* 251-72.

Johnston, R.J., (1991). *A Question of Place. Exploring the Practice of Human Geography.* Oxford, Blackwell.

Keith, M., Pile, S., (der) (1993) *Place and the Politics of Identity*. New York, Routledge.

Laclau, E., (1992). "Universalism and the Question of Identity", *October*, No. 61, 83-90.

Massey, D., (1993). "Power Geometry and Progressive Sense of Place", J. Bird, B. Curtis, (der.), *Mapping the Futures*, Londra, Routledge, 29-69.

Norberg-Schulz, C., (1982). *Genius Loci. Towards a Phenomenology of Architecture*, New York, Rizzoli Press.

Soja, E.W., (1990). *Postmodern Geographies - The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Londra, Verso.

Sola-Morales, I., 1990. "Four notes on the Recent Architecture of Peter Eisenman", *A +U*, No. 232, Ocak, 123-127.

Vidler, A., (1992). *The Architectural Uncanny, Essays in the Modern Unhomely*. Cambridge, MIT Press.

Webber, M., vd., (1967). "The Urban Place and Non-Place Urban Realm", *Explorations into Urban Structure*, Philadelphia, Pennsylvania Press.

Contradictions about spatial differences in the information and consumer society

Starting with the 1970s, discourses rising in the sphere of the so-called postmodern criticism, emphasize the necessity of stress on space and geography in social analysis and history writing. These discourses criticize the overemphasis on time or the prioritization of time over space in such disciplines within Modernization and underline the importance of space in the formation of societies and their histories. The underestimation of space has also caused the process of Modernization to act as a generalizing and universalizing force. Criticizing this ignorance of spatial diffeerences, the concept of 'place' has also begun to be discussed extensively in relation to various themes like difference and 'otherness', politics of identity, globalization/regionalism, deconstruction of Eurocentrism, marginality, social justice, multiculturalism, etc. The universal/particular duality is by no means a recent discussion, but has almost always been a basic concern in the history of mankind. Yet, this basic dilemma has received new contents in the world's recent condition which is shaped by paradigms like electronic information technologies, flexible accumulation, cultural logic of consumerism and simulation. Therefore this article discusses the reflection of 'place' discussions on everyday life and cultural production practices –particularly concentrating on architecture and urban matters of Turkey and the world– through such paradims. When the development of consciousness on space, geography and place has met the rise of time/space compression and globalization delivered by electronic information technologies like the television, fax and computer; we are confronted with several contradictions and paradoxes. Apart from this, the cultural logic of consumer society also help to the concealment of the real picture. The ambiguity in the definition of the boundaries of place, eclecticism, collage of several places in a particular setting, politization of space but the preparation of an urban ground for the depolitization of the society, politics of identity shaped by power relations, boundaries drawn within the cities and citizens; the consumer logic which renders all sparkling differences attained by pastiche of various cultural products dully homogeneous are some of the themes discussed in relation to the several contradictions and paradoxes of our time.

Mekân organizasyonuna ilişkin değişen paradigmalar

*Ayda Eraydın**

Sunuş

Özellikle son yirmi yılda olmak üzere, II. Dünya Savaşı'ndan bu yana, dünyada hızlı bir ekonomik ve sosyal değişim süreci yaşanmaktadır. İdeoloji ve bilim felsefesi alanında yeni arayışları da zorlayan tüm bu gelişmeler ve bunlara koşut arayışlar, mekâna bakış açısında ve mekânın şekillenmesi konusunda önemli değişimlere ve yeni söylemlere kaynak olmuştur. Ortaya atılan söylemler, hızlı değişim karşısında kısa sürede yetersiz kalırken, yerlerini yenileri almıştır.

Mekânsal kuramlar her zaman ideolojik bakış açılarından etkilenmiş olup, mekâna ilişkin çeşitli kavram ve kuramlar farklı ideolojik söylemlere dayalı olarak gelişmiştir. Gerçekte, mekânın örgütlenmesi-organizasyonu-yeniden üretilmesi gibi farklı ideolojik söylemlerin kavramları ile açıklanmaya çalışılan mekânın şekillenmesi süreci ile ilgili kuramsal açıklamalar, her dönemde yetersiz olmuştur. Bu yetersizliğin ana nedeni mekânsal süreçlerin açıklanmasına yönelik çerçevenin, aslında mekânın dışında kurgulanmasıdır. Yukarıdaki sav ilk bakışta çelişik görünmektedir. Ancak, mekân kuramlarının mekân dışı ögelerin gelişme ve değişmelerini inceleyip, bunların mekânsal yansımalarını tartışarak mekândaki değişmeyi ve farklılaşmayı araması, mekânın edilgen olması anlamına gelmektedir. Bu nedenle özellikle 1990'lı yıllardaki arayış, yeni gelişmeleri daha iyi açıklayan bir paradigma tanımından öte, mekânın mekân kuramlarında içselleştirilmesi amacından kaynaklanmaktadır. Günümüzdeki mekâna yönelik kuramsal tartışmalar, mekânın farklı ele alınış biçimlerinin bir eleştirisini yaparak, yeni bir çerçeve kurmayı amaçlamaktadır (Harvey, 1993).

(*) Dr. Ayda Eraydın ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü öğretim üyesidir.

Dünyada mekânsal içerikli yoğun kavramsal tartışmalar sürmekte ve çok sayıda çalışma/araştırma üretilmektedir. Türkiye gibi Batılı gelişmiş ülkelerden farklı özellikleri olan ülkelerde ise, kimi kez dünyada öne sürülen paradigmalara koşut, kimi kez ise ülkenin özgünlüklerini ön plana çıkaran mekânsal tartışmalar gündeme gelmektedir. Türkiye ve benzeri ülkelerde mekânı açıklamaya yönelik çerçevenin kurgulamasında zamanla farklılaşan bir tavır da gözlenmektedir. Ancak, mevcut paradigmalar ve mekân örgütlenmesi konusundaki yeni arayışları çok kısıtlı bir kesimin izlediği ve bu konuda özgün fikirlerin de bireyler düzeyinde kaldığı görülmektedir. Bu yazının amacı, bir yandan çeşitli dönemlerde mekana yönelik olarak geliştirilen kavramsal tartışmaları Türkiye özelinde bu tartışmaların yansımaları ile sunarken, günümüz mekânsal paradigmasını kısaca tartışmaktır. Bu tür bir özetleme, doğal olarak bazı konulara çok genel anlamda değinilmesine neden olmakta ve özellikle Türkiye'ye yönelik değerlendirmeler kısıtlı olarak yer alabilmektedir. Buna karşılık, bu yazıda özellikle yeni mekânsal paradigmanın niteliği ve bileşenleri konusunda görüşler geliştirilmeye çalışılmaktadır.

Mekânın örgütlenmesine yönelik paradigmaların ortaya çıkışı, doğal olarak, dünyanın son elli yıllık dönemde geçirdiği önemli dönüşümlerle birliktelik göstermektedir. Bu nedenle, 1945-1975 döneminde gelişen mekânsal paradigmaların, 1970'li yılların ilk yarısında ortaya çıkan gelişmelerle yeniden irdelendiği ve son yirmi yıllık dönemde ise, sürekli olarak yeni tartışmaların gündeme geldiği görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana mekânın örgütlenmesine ilişkin öne sürülen paradigmalar, mekânın ele alınış biçimlerine ve temel kavramlarına göre farklı şekilde gruplanabilmektedir. Mekânsal örgütlenmede akılcılık, mekânın özgünlüklerinin akılcı yaklaşım içinde değerlendirilmesi eğilimi ve rasyonellik kavramına tepki olarak mekânsal örgütlenmenin bir ilişkiler sistemi içinde ve küresellik-yerellik diyalektiği içinde değerlendirilmesi şeklinde tanımlanabilecek üç paradigmanın, mekâna bakış açısındaki değişim sürecinin izlenmesi açısından yeni bir çerçeve oluşturabileceğini düşünüyorum.

Son yirmi yılın mekânsal paradigmaları ve bu kapsamda gelişen kuramsal tartışmalar

Sözkonusu paradigmalar, doğal olarak, sosyal ve ekonomik gelişmelerle koşutluk göstermekte ve etkin olarak gündeme geldiği dönemler oldukça belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Bu paradigmalar çerçevesinde mekânın belirli özelliklerini ve mekânsal süreçleri öne çıkaran farklı kuramlar geliştirilmiştir.

a. Mekânsal örgütlenmede akılcılık

II. Dünya Savaşı sonrasında kapitalizmin risk ögelerini azaltacak şekilde yeniden örgütlenmesinde *akılcılık* ön plana çıkmış ve mekânsal örgütlenmede

akılcılık paradigması, büyüyen ve sanayileşen ulus devletler ve giderek ölçeği genişleyen sanayi birimleri ve işletmelere dayalı olarak ortaya atılan kalkınma ideolojisi içinde hızla gelişmiştir. Bu ideolojiyi baz alan ve modernist-akılcı bir çerçevede ortaya çıkan mekân organizasyonu kuramları, 1970'lerin ortasına kadar egemen olmuşlardır. Bu dönemde, neo-klasik ekonomik kuramın varsayımları ve analiz teknikleri kullanılmakla birlikte, sol söylemin bazı temel tartışmalarının da içerildiği bir kuramsal çerçeve gelişmiştir. Söz konusu çerçevede, modernist bakış açısının tüm yansımalarını bulmak mümkündür. Kalkınma ve büyüme kavramlarının bu dönemdeki egemenliği, mekân organizasyonu üzerine geliştirilen kuramlaştırma çabalarını, giderek artan büyüklük anlamına kullanılan optimal ölçekli işletmelerin yerseçimi sorununu vurgulamaya zorlamıştır (Hoover, 1948; Isard, 1949 ve 1956). Mekândaki yığılmalar, dağılmalar ve kademelenme işletmelerin yerseçim ve örgütlenme biçimlerine dayalı olarak açıklanmaya çalışılmıştır (Cohen, 1981). Tüm değişkenlerin belli olduğu, ilişkilerin tanımlanabildiği ve bu sistemi oluşturan ögelerin davranışlarının belirli kurallarla açıklanabildiği, kısaca örgütlenmede akılcılığın egemen olduğu temel varsayımı, mekânsal olguları açıklama biçimini tanımlamıştır.

İşbölümü, işbölümüne bağlı olarak uzmanlaşma, kademelenme, karar verme süreçlerinde merkezîleşme ve yetki dağılımı kavramlarının öne çıktığı bu paradigmanın özünde üretim ve girişimlerin örgütlenmesi ve mekânın bu çerçevede şekillenmesi bulunmaktadır. Yer Seçimi Kuramları (Alonso, 1964) girişimlerin yer seçimini mekânda, ancak mekânın özelliklerinin büyük bir bölümünü gözetmeden yapmaya çalışırken, Merkezî Yerler Kuramında (Christaller, 1966; Berry, 1964) mekân yine girişimlerin (hizmetler) dağıtılması bazı üzerine kurgulanmaktadır. Bu çerçevede bir kademelenme yapısı tanımlanmakta ve bu kademede kentsel işlevlerle, hizmetlerin nitelikleri arasında doğrudan bir ilişki kurulmaktadır.

Bu dönemdeki mekânsal paradigmalar meta kuramlar şeklindedir. Mekânsal örgütlenme, mekânsal değişme ve gelişme, soyutlama düzeyi yüksek genel geçer kuramlarla açıklanmaya çalışılmaktadır. Kentleşme aşamaları kuramları (Berry, 1973), demografik yapının kentleşme ile ilişkisini açıklayan kuramlar (Vining ve Kontuly, 1978) ve kentsel gelişme gibi kuramlar bu eğilimin örnekleri olurken, bölgesel eşitsizlikler ve yerleşmelerin kademelenmesi üzerine gelişen kuramlar mekânda akılcı davranışı tanımlamaya çalışmaktadır.

Mekânsal ögeler arası güç ilişkileri ise, yapısalcı okulun etkisi ile zaman-mekân ilişkisinin kurgulanması içinde yer almıştır. Güç ilişkilerinin mekânsallaştırılmasının en önemli katkısı mekânsal birimler arasındaki ilişkide *asimetri* kavramını getirmesidir. Asimetri kavramının ise mekândaki yansıması *kademelenme* olarak şekillenmiştir (Pred, 1973).

Örgütlenmede akılcılık üzerine kurulan bu paradigmada mekânsal kademelerin oluşmasında, mekânsal özellikler belirleyici değildir. Mekân ancak farklı

işlevlerin örgütlenmesinde birimler arası ilişkilerin kurulması açısından gerekli bir öge olduğundan, bu açıklama çerçevesinde yer almaktadır (Storper, 1989). Diğer bir deyişle, örgütlenmede akılcılığı temel alan mekânsal paradigmalarda ekonomik yapı, bu yapının ögeleri ve dinamikleri ön plandadır. Mekân bu ögelerin akılcı bir şekilde örgütlenmesinin sağlanması için vardır. Daha önce belirtildiği gibi bu yaklaşımda mekân içselleştirilmemekte, ancak belirli işlevlerin yansımalarına bağımlı olarak yer almaktadır.

Kentleşme sürecinin de modernleşme süreci olarak algılandığı ve modern-sanayileşmiş bir topluma dönüşmenin bir temel ögesi olarak tanımlandığı izlenmektedir. Bugün kent ve bölgesel planlama disiplininde söz edilen mekân organizasyonuna ilişkin yerleşik kuramların çoğunu bu paradigma çevresinde geliştirilen açıklamalar oluşturmaktadır.

Mekânın şekillenmesinde akılcılığı öne çıkaran paradigmanın diğer bir özelliği, *büyüme* temasını ön plana çıkarmasıdır. Mekândaki örgütlenme büyümeyi sağlamak ve artırmak, bu nedenle akılcı bir çerçeve oluşturmak amacını taşımalıdır. Bu durum akılcılığa dayalı mekânsal paradigmaların öne sürüldüğü dönemde büyüme kavramının gündemin ilk sırasında olması ile ilgilidir.

Ancak, mekânsal örgütlenmede akılcılık üzerine kurulan çerçeve, bu çerçeveye uymayan gelişmeleri, belirli toplumlara özgün özel örnekler olarak tanımlamakta, kısaca genel mekânsal paradigmanın dışına taşımaktadır. Bu bakış açısı aykırı özelliklerin gelişme süreci içinde ortadan kalkacağını öne sürmektedir. Böyle bir çerçevede, gelişmekte olan ülkelerdeki mekânsal yapının bazı boyutları, olması gereken gelişmelerin yapısal çarpıklıklar nedeni ile bir geçiş süreci içinde değişik gösterimleri olarak tanımlanmaktadır.

Mekânsal örgütlenmede akılcılık paradigması ve bu kapsamda ortaya çıkan kantitatif devrim, doğal olarak büyüme ve gelişmeyi ana amaç olarak tanımlayan Türkiye'de önemli tartışma, araştırma ve politika tanımlamalarına yol açmıştır. 1960'lar öncesi neo-Kantist olarak tanımlanabilecek bir yol izleyen ve bölgesel düzlemde gerçekleştirilen analitik çalışmalardan elde edilen nicel ve nitel bulguları sentezlemeye dönük yaklaşımlar yerine kantitatif yöntemler ve model tanımlamaları gündeme gelmiştir.

Kantitatif yöntemlerin bir bölümünün mekânı sınıflandırma amacına yönelik olduğu görülmektedir. İller arası gelişmişlik sıralamasına yönelik çalışmalar (DPT-SBP, 1972; Sanalan ve diğerleri, 1973), optimal kent büyüklüğü araştırmaları (Çezik, 1982), ülke mekânsal yapısının kantitatif çözümlemesi (Tekeli, 1979) gibi araştırmalar ortaya çıkmıştır.

1960'larda ulusal planlamanın gündeme gelmesinin, mekânla ilgili çalışmaların konumunu belirlediği görülmektedir. Ülkedeki yerleşme yapısını kademelenme kavramı içinde irdelemek ve bu kademelerde ortaya çıkan düzensizlikleri ortadan kaldıracak bazı politika ve önlem tanımlarına gitmek Batılı ülkelerden farklı gelişmişlik düzeylerine sahip olan ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de söz

konusu olmuştur. Kentle mimarlık disiplini içinde ilgilenenlerin öne sürdüğü gibi Türkiye'nin her parçasının arazi kullanım planlarının yapılması yaklaşımı ile mekân boyutu olmaksızın yapılacak ulusal kalkınma planları arasında, mekânın örgütlenmesi ve bu örgütlenmenin ulusal hedeflerle bütünleştirilmesini de içeren ayrıntılarından arındırılmış bir mekân anlayışının gündeme geldiği görülmektedir. Türkiye için Millî Fizikî Plan hazırlanması tartışmalarında bu yeni bakış açısını izlemek mümkündür (Tekeli, 1971a; Erder, 1969). Kalkınmada mekân boyutunun içerilmesi ve bu amaçla kurumlaşma gereğini özellikle Tekeli'nin (1971a) bu dönemdeki yazılarından izlemek mümkündür. Öte yandan, 1960'lardaki çabalara karşılık kalkınma planlarının mekânsal içerikten yoksun olması nedeniyle 1970 ve 1980'lerde de aynı konunun gündeme geldiği ve 1980'deki 31. Dünya Şehircilik Günü'nde bu konunun tartışıldığı görülmektedir (Düzenleme Komitesi, 1984). Ancak, dünya ve Türkiye'nin bunalım koşullarında bu tür bir tartışmanın çok da fazla bir anlam kazanamadığı görülmektedir.

Millî Fizikî Plan tartışmalarının devamında uzun süre etkinliğini sürdürecek şehirsel kademelenme tartışmaları ve bu konuda yapılan çalışmaların bulunduğu gözlenmektedir (KÖYD:DPT, 1982; Mutlu, 1986; Erişen, 1972; Bölen, 1974). Ancak, kademelenmeye ilişkin yapılan çalışmalarda Türkiye'nin farklı özelliklerinin çok fazla vurgu almadığı izlenmektedir. Burada araştırılan konu tanımlanan yapıya nasıl ulaşılacağıdır.

Şehirleşmede göçler, kentsel gelişmede ise vurgu gecekondu üzerine olmuştur. "Gecekondu" olgusunun sunuluşunda ise, modernizmin tam olarak gerçekleşmediği bir ülkedeki özgünlük olumsuz içerikte tanımlanmaktadır. 1960'larda gecekondu ve gecekondulunun marjinal olarak tanımlanması veya bu sürecin bir tampon mekanizma olarak değerlendirilmesi böyle bir yaklaşımın en iyi örneklerinden biridir (Kıray, 1973; Tekeli 1971b; Şenyapılı, 1978; Kongar, 1981).

Kentsel istihdam yapılarındaki farklılıklar, kentsel alanların makroformlarının değişik olması, kentleşme sürecinin ve kırsal alandan kentsel alana olan göçün nicelik ve nedenlerinin farklılığı (Keleş, 1972; Gedik, 1978) hep bu çerçevede sunulmuştur. Bu çerçevede arsa konusunun da gündeme geldiği ve kentleşme ve arsa rantlarına ilişkin değerlendirmelerin ortaya çıktığı görülmektedir (Yavuz, Keleş ve Geray, 1978).

Türkiye'deki mekânsal tartışmaların bu dönemde farklı etkilerden dolayı ilginç bir bileşkenin etkisi ile şekillendiği görülmektedir. Tekeli* bu dönemdeki mekânsal tartışmaların bileşkelerini, Neo-pozitivizmle birlikte gelen kantitatif devrim, Marksist bakış açısı ile yönlenen ancak açıkça Marksist bakış açısının kullanıldığı belirtilmeyen araştırma çerçevesi tasarımı ve gelişme (kalkınma) dürtülü mekânı değerlendirme biçimi olarak sunmaktadır.

(*) Prof. Dr. İ. Tekeli ile yapılan görüşmeden. Türkiye'ye yönelik değerlendirmelerdeki katkılarından dolayı yazar Sayın Tekeli'ye teşekkürü borç bilir.

b. Mekânsal örgütlenmede esneklik ve olumsallık

1960'ların sonundan itibaren yaşanan ekonomik bunalım, büyük ölçekli ve toplu üretime dayalı örgütlü kapitalizmin kesin kuralları üzerinde bazı soru işaretleri ortaya çıkarırken, ekonomik işlevler ve ögeler üzerine kurgulanan mekânsal kuramlar da bu sorgulamadan etkilenmiştir. Ortaya çıkan yeni gelişmelerin keskin çizgilerle belirlenen kurallara uymaması, gelişmede yeni olasılıkların dikkate alınması gereğini vurgulamıştır. Daha da ötesi, bazı mekânsal birimlerde yaşanan gerilemeler ve olumsuz deneyimler tek ve olumlu bir gelişme çizgisinin geçerli olmadığını göstermiştir. Gerileyen bölgeler üzerine gelişen yazın bunun iyi bir göstergesidir (Lloyd, 1979; Bradbury, 1985). Yeni teknolojiler (Britton, 1989) ve küçük ve orta büyüklükte verimli işletmelerin ortaya çıkması ve 1930'lardan bu yana üretimde egemenlik kazanmış olan kitlesel üretim biçiminin gerileme süreci içine girmesi ölçek, ölçeğe göre getiri, pazar payını genişletme kavramı üzerine geçmişte kurulan söylem üzerinde büyük sarsıntı yaratmıştır. Teknolojik değişim ve küçük ölçekli işletmeler yeni kuramsal tartışmaların odak noktaları olurken (Freeman ve Perez, 1988; Aydalot ve Keeble, 1988; Castells, 1989), ortaya çıkan olguların karmaşıklığı soyutlama düzeyi yüksek kuramsal çerçevelerin gündemden düşmesine neden olmuştur. Bu durumda, ekonomi-mekân ilişkisi üzerine kurulan mekân organizasyonu kuramlarının, sosyolojik, politik, tarihsel içerikle zenginleştirilmesi yoluna gidilmiştir.

Bu dönemde yeni gelişmeleri açıklamak için Marksist kuramın daha sıklıkla kullanılmaya başladığı, daha da ötesi Marksist coğrafya diye tanımlanabilecek bir yazının hızla geliştiği görülmektedir (Harvey, 1982; Soja, 1980). Geleneksel Marksist kuramda bulunmayan mekânsal içeriğe karşılık, mekândaki gelişmeleri yorumlamak için Marksist çerçevenin kullanılması ile yeni ve zengin bir araştırma alanı tanımlanmıştır. Bu durum, bir yanda mekânsal analizde ideolojinin yeniden keşfedilmesi anlamına gelirken (Massey, 1984), öte yanda ideolojilerin ötesindeki ortak noktaların belirlenmesini sağlamış ve toplumdaki dönüşümü açıklamak kaygısı ise eklektik nitelikli açıklama biçimleri ortaya atılmıştır (Markusen, 1985; Scott, 1988a). Bu dönemdeki mekânsal gelişmenin dinamiklerini liberal doktrin içinde açıklamaya yönelik çalışmaların büyük bir bölümünün, bilinçli veya bilinçsiz olarak Marksist ögeleri kullandığı görülmektedir.

Ancak, mekânsal organizasyona yönelik kuramlaştırma çabalarının kısa sürede anlamlı bir çerçeve kurmada başarılı olmadığı da görülmektedir. Bunalımla ilgili tartışmaların uzantısı olarak bu bunalımın mekânsal etkilerinin açıklanması, bir anlamda geçiş döneminde yaşanan bazı süreçlerin ayrıntılı ve aydınlatıcı açıklamalarına dönüşmüş (Lipietz, 1986), ancak mekânın örgütlenmesi ile ilgili yeni bir kuramsal çerçeve ortaya çıkamamıştır. Bu çerçevede mekân organizasyonu kuramı diye ortaya atılan pek çok kavramsal çalışmanın bu niteliği taşımadığı da görülmektedir. Ancak, bu tartışmaların önemli katkılarının olduğu da yadsınamaz. Yeni oluşumların tartışılması, gelişmelerin özenle iz-

lenmesini, araştırmaların gerçekleştirilmesini ve kısa sürede akademik ilginin bu konularda yoğunlaşmasını sağlamıştır.

1980'li yıllarda ise, bunalım sonrası başlayan büyük sanayi ve hizmet işletmelerinin örgütlenmesindeki dönüşümler yeni bir boyut kazanmaya başlamıştır. Firmalar arası stratejik işbirliği şirket evlenmeleri ile kuvvetlenirken, firmalar arası işbölümü üretimin düşey ayrışması biçiminde oluşmuş ve bunalım dönemine karşı bir önem olarak riskin firmalar arası bölüştürülmesine yönelik örgütlenmeler ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler yerel ölçekte yinelenirken esnek üretim kavramının giderek gündemin ana kavramı haline geldiği görülmektedir (Schoenberger, 1988). Esnek üretim kavramının düzenlemeci okulun bakış açısı ile karşılaşması (Dunford, 1990; Albertsen, 1988) ve bu karşılaşmada ortaya çıkan yaklaşımın daha önce sözü edilen Marxist perspektifle bütünleştirilmesi ise "yeni bir coğrafyanın" gelişmesini sağlamıştır.

Conti (1993), bölgesel gelişme, sanayi coğrafyası ve girişimlerin mekânsal davranışlarını açıklamaya yönelik olarak Scott'un (1988b) başlattığı Kaliforniya Okulu'nun kurgulamaya çalıştığı yeni çerçevenin farklı kuramsal araçların bileşkesinden oluştuğunu söylemektedir. Bu bileşke;

a) kapitalizmin gelişmesine yönelik Düzenlemeci Okul'un açıklama biçimi b) modern kurumsal ekonomik kuramın farklı aşamadaki işlem maliyetlerinin Marksist bakış açısı ile yorumlanması (Storper ve Scott, 1986 ve 1989; Scott ve Storper, 1987), c) sosyal ve mekânsal işbölümü konusunda ekonomik coğrafyanın yığılma ve yayılma sürecini içeren post-Weberyen açıklamalarını içermektedir.

Bu yeni coğrafyanın mekâna yönelik tartışma ve araştırmalara yeni bir soluk getirdiği görülmektedir. Ancak geliştirilen çerçevenin, dünyada farklı yönlerde oluşan gelişimleri açıklamakta zorlandığı ve gelişmelerdeki çok yönlü boyutları çeşitli ülkelerde uygulanan politikalara bağlayarak, aslında çok farklı yapıların gelişmesi olgusuna fazlaca bir açıklama getirmediği görülmektedir. Diğer bir deyişle, üst yapıdaki düzenleme mekanizmaları ile değişimlerin ortaya çıktığını öne sürmenin, mekânın organizasyonu konusundaki açıklayıcılığı kısıtlıdır. Bu durum diğer uygulamalı bilimler için de söz konusu olan *indirgemeci* yöntemin eleştirisine yol açmıştır. *Olumsallık* ise bunalım sonrası karmaşada akılcı paradigma ile açıklanamayan gelişmeleri yorumlamak için kullanılan ana öge haline gelmiştir.

Düzenlemeci okul tarafından geliştirilen esnek birikim rejimleri yaklaşımı ise, kapitalist gelişme çizgisine yeni boyutlar getirmekte ve olumsallıkları tanımlamaya çalışmaktadır (Hirst ve Zeitlin, 1991). Bu nedenle kapitalist sistemin dinamiklerini, hem tarihsel, hem de mekânsal olarak açıklamaya çalışan düzenlemeci yaklaşım yeni mekânsal paradigmaların belkemiği olarak benimsenmiştir.

"Birikim rejimlerinin ve bu birikim rejimlerinde egemen olan sosyal düzenleme mekanizmalarının farklı mekânsal gösterimleri olduğu" (Peck ve Tickell,

1992) ana motifine dayalı olarak mekânsal gelişmeler açıklanmaya çalışılmıştır. Fordist üretimdeki bunalım ve esnek üretim biçimlerine geçiş bir anda yeni mekânsal paradigmanın odağını oluşturmuştur (Lipietz, 1986; Leborgne ve Lipietz, 1988; Albertsen, 1988).

Esnek birikim rejiminde mekânsal örgütlenmeyi açıklamak için kullanılabilecek ve mekânsal farklılaşmayı açıklayacak öge olarak üretimin farklı aşamalarındaki işlem masraflarının öne çıktığı görülmektedir (Conti, 1993). Üretim birimleri bir yandan yatay ayrışmaya giderken, öte yandan düşey ayrışma sonucu, farklı üretim işlemlerinde uzmanlaşmış firmalar ortaya çıkmaktadır (Imrie, 1986). Fason üretime dayalı ilişkiler ve bu ilişkilerin mekânda ortaya çıkardığı yığılma eğilimi, mekânsal birimlere göre farklılaşan gelişmeyi tanımlamakta kullanılmıştır. Fason üretimin ortaya çıkışı ise tümüyle ekonomik güdülerle açıklanmış (Holmes, 1986; Storper ve Walker, 1989), ancak bu ilişkilerin mekânsal yansımalarının belirli bölgelerin gelişmesinde etkili olduğu belirtilmiştir (Amin ve Robins, 1990; Storper ve Walker, 1989). Bu çerçevede sıklıkla vurgulanan Yeni Sanayi Bölgelerinin ortaya çıkışı, üretimin yeniden örgütlenmesi ile ortaya çıkan esnek üretim biçiminin, mekândaki bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Bu paradigma mekânsal birimlerin niteliği üzerinde durmakla birlikte, kurgulama üretimin ayrışması ve bu ayrışmanın mekânda yığılması şeklinde olmaktadır (Garafoli, 1991). Söz konusu kuramlaştırma çerçevesi içinde mekân yine edilgen bir konumda yer almaktadır.

Esneklik üzerine kurgulanan kuramsal çerçeve üretim ve örgütlenmenin mekânsal boyutlarını bir araya getirmeyi başarmıştır. Bu yaklaşımda mekânsal ilişkiler üretim sisteminin bütünleşmesi açısından önem kazanırken, yeni sanayi bölgeleri tartışması üretimin örgütlenmesi ile mekânın örgütlenmesi kavramlarını bir araya getirmektedir. Bu konu üzerindeki kuramsal ve ampirik çalışmaların, bu denli yoğun ilgi çekmesinin ardında bu birleştirici özellik yatmaktadır.

Üretimde düşey ve yatay ayrışmanın mekânsal yığılma sürecini hızlandırdığı ve bunun sonucu olarak esnek üretim komplekslerinin ve bölgelerinin ortaya çıktığı öne sürülürken, bu süreçte üretimin örgütlenmesi kadar yerel birimde emeğin örgütlenme biçimi, sosyal ve kültürel özellikler, sosyal ilişkilerin niteliği gibi, yerel birimlerin çok farklı özelliklerinin mekânsal örgütlenmede etkili olduğu tartışılmaktadır (Brusco, 1986; Stöhr, 1990; Urry, 1987). Bu bölgelerin bir bölümünün geleneksel becerilerin canlandırılması ile (Piore ve Sabel, 1984), diğer bir bölümünün yüksek teknoloji sektörlerindeki gelişmeye dayalı olarak (Sawers ve Tabb, 1984; Storper ve Scott, 1986, Scott, 1988b) ortaya çıktıkları öne sürülmektedir.

Yerellik kavramını da öne çıkaran bu yaklaşım, yerel birimlerin ve bölgelerin gelişmesinde daha önceki mekânsal paradigmada söz edilmeyen pek çok faktörü gündeme getirmektedir (Cooke, 1989). Daha da ötesi, farklı yerel/bölgesel

birimlerin kendilerine özgü dinamiklerinin olduğunu öne sürerek, dünyayı *mozaiklerden* oluşan bir bütün olarak tanımlamıştır. Böyle bir bakış açısının yeni oluşumları açıklamakta ve anlamakta büyük katkı sağladığı görülmektedir. Ancak, yerel/bölgesel sistemlere özgü dinamiklerin tanımlanmasında kullanılacak ana değişkenlerin tam olarak belirlenememiş olması, bir yandan üretim ilişkilerini ön plana çıkarmakta, diğer yandan sosyal ve ekonomik ögelerin rastlantısal bir şekilde tanımlanması ile yetinilmesi zorunluluğunu yaratmaktadır.

Türkiye'de bu yeni bakış açısının doğrudan yansımaları oldukça kısıtlıdır. Ancak iki farklı gelişmeden söz edilebilir.

Öncelikle, 1960'lar ve 1970'lerin başında Batı modelini referans noktası alıp, bu rasyonellik içinde Türkiye deneyimini aktaran çalışmaların giderek önemini yitirdiği ve "kendi gerçeğini araştırma ve irdeleme" konusunun ön plana çıkmaya başladığı görülmektedir. Ampirist bir bakış açısının egemen olmaya başladığı bu yaklaşımın, Batı'dan farklı genellikleri yakalayarak bunları kuramlaştırma gibi bir savı içinde taşıdığı görülmektedir.

Örneğin, "Gecekondu" hem marjinal tanımını üstünden atmış, hem de bunun kente eklemlenen bir gelişme değil, kentin bir parçası olduğu, kendine özgü ve geçişken bir istihdam ve konut dokusu olduğu öne sürülmeye başlamıştır (Şenyapılı, 1992; Alpar ve Yener, 1992). Gecekonduda yaşayanların davranış kalıpları ve politik tercihleri üzerine çalışmalar ortaya çıkmış (Öncü, 1988), daha sonra gecekondu olgusunun dışına taşarak politik seçme eğilimlerinin mekânsal dağılımı irdelenmiştir (Tekeli ve Gökçeli, 1977).

Gerçekte Türkiye'de kentsel gelişme üzerine yapılan çalışmaların gecekondunun aşırı vurgulanması nedeniyle kısır kaldığı da gözlenmektedir. Gecekonduyu oluşturan süreçler üzerinde durulurken kentin diğer bölümleri üzerine yapılan araştırmalar kısır kalmış, kentsel analitik etüd dışına fazlaca çıkılamamıştır. Ancak son yıllarda kenti oluşturan süreçlere, kentin gelişmesine ilişkin tartışmaların başladığı görülmektedir.

Bu dönemde "yerel" birimlerin de giderek daha fazla ilgi çektiği, yerel yönetimler, belediyeler ve yerel koşulların tartışıldığı görülmektedir. Ancak, bu çalışmaların yerel farklılıkları ve dinamikleri çok dolaylı yollarla irdeledikleri izlenmektedir. Bu tartışmaların oldukça soyut düzeyde kaldıkları, 1990'ların başından bu yana kentsel tasarım yarışmalarında (Antalya Merkez ve Ankara Kazıkiçi Bostanları gibi) bu konunun somut bir şekilde gündeme geldiği gözlenmektedir. Mimarî kimlik yanısıra kimlik-mekân ilişkisi güncel olarak tartışılan bir konu haline gelmiştir (Aktüre, Doğan ve Köse, 1993).

Öte yandan kentsel gelişmeyi uluslararası yeni iş bölümü ve sermaye birikim süreçlerine değinerek irdeleyen çalışmaların ülke geneli (Tekeli ve İlkin, 1989, Eraydın, 1988; Ayata, 1991) ve özellikle İstanbul özelinde (Tekeli, 1992; İkeda, 1990) veya konut piyasası kapsamında (Türel, 1989) gündeme geldiği izlenmektedir. Acar ve Güvenç (1992) ise uluslararası iş yaklaşımını kentsel işgücü

piyasası bağlamında ele almıştır.

İkinci eğilim ise, sanayinin yapısal değişimi ve bunun mekânsal etkilerini, özellikle küçük sanayi-esnek üretim bağlamında irdeleyen bazı çalışmalar olarak gündeme gelmiştir (Eraydın, 1992; Reyhan 1990; Ersoy, 1993; Saraçoğlu, 1993). Bu çalışmalardaki sav dünyadaki gelişmeler doğrultusunda, ancak Türkiye'nin veri koşulları çerçevesinde üretim sisteminde ortaya çıkan gelişmelerin tanımlanabileceği şeklindedir. Bu çalışmalarda esnek üretim-birikim çerçevesi baz olarak alınmakta, bir ölçüde sorgulanmakta ve mekânsal gelişme bu çerçeve irdelenmektedir. Türkiye ve benzeri ülkelerde dışa açılma, dış dünya ile bütünleşen ticaret yapısı ve firmalar arası ilişkiler oldukça yeni olgular olduğundan, bu konudaki tartışmalar ancak son yıllarda araştırma bulgularına dönüşmektedir (Eraydın, 1993).

c. Küreselleşme-yerelleşme diyalektiği ve ağ türü ilişkiler kavramları çevresinde gelişen yeni paradigma

1980'lerin ikinci yarısı ve sonrasında, uluslararası düzlemde mekânın kuramlaştırılmasında yeni bir yaklaşım söz konusudur. *Karmaşıklık* temel kavramı üzerine kurulan bu yaklaşımın bileşkelerinin şu şekilde sıralanabileceğini düşünüyorum. a) Postmodernizm çizgisindeki yeni sosyal kuram arayışları, b) matematik bazlı karmaşıklık *(complexity)* ve yıkım *(catastrophe)* kuramları, c) üretim, hizmet ve iletişim şebekelerinin giderek yaygınlaşması, d) bilgi ve bilgi paylaşımının öne çıkması ile kademelenme ve sınır kavramlarının giderek aşınmasını nedenleyen gelişmeler.

Yeni kuramlaştırma çabasının ardındaki en temel dürtü, dünyadaki farklı mekânsal birimlerin örgütlenmesini belirli bir gelişme sürecinin çeşitli evrelerine bağlayarak açıklayan mekânsal akılcılık kavramına tepki olarak nitelendirilebilir. Mekânının belirleyiciliğini en aza indirgeyen yaklaşımlar yerine, aynı zaman kesitinde benzer ve farklı faktörlerin mekânın özellikleri ile birlikte farklı bir örgütlenme biçimini ve farklı bir mekânsal gelişmeyi tanımlayabileceği görüşü, son dönemdeki mekânsal tartışmalarda benimsenmektedir. Bu temel çıkış noktası "her şey olabilir" (postmodern felsefenin ana söylemlerinden biri), "farklı ilişkiler farklı bileşkeler ortaya çıkarır" (karmaşıklık kuramı) ve "her mekâna göre farklı bileşkeler olabilir" (olumsallık kavramı) şeklinde kabaca tanımlanabilecek görüşleri bütünleştirmektedir.

Bu çerçeve, mekânsal örgütlenmede akılcılık çerçevesinde gelişen yer seçimi kuramları gibi *girişimi* esas alırken, bu gelişmenin mekânsal etkilerini tanımlamaya çalışmaktadır. Ancak daha öncekilerden farklı, önemli bir yaklaşım farklılığı sunmaktadır. Bu farklılığı oluşturan en önemli öge ise rekabet/yarışma kavramı olup, bu kavram durağan bir değerlendirme yerine, devingen bir çerçevenin geliştirilebileceğini göstermektedir. Firmalar, değişen teknoloji ve rekabet koşullarında sürekli olarak değişmek ve koşullara uyum sağlamak zorunda kal-

maktadır (Dicken, 1988). Bu durum, zorunlu bir dinamizm anlamına gelmektedir. Ayrıca, genişlemek, bütünleşmek, ortaklıklara gitmek gibi coğrafî anlamı olan eylemleri gerçekleştirmek zorundadır. Diğer bir deyişle yerseçim stratejisinin, rekabet gücü kazanmak için girişilecek eylemlerin bir parçası olduğu, bu paradigma çerçevesinde öne sürülmektedir (Porter, 1990). Bu geleneksel yerseçimi kuramlarının ötesinde yeni bir değerlendirme anlamına gelirken, diğer yandan *rekabet üstünlüğünün ancak kuvvetli yerel süreçlerle* ortaya çıkabileceği görüşü, yerellik ve küresellik kavramlarını bağdaştırmayı sağlamaktadır. Porter (1990) "coğrafî olarak yeniden üretilemez çevresel avantajlar" derken, küresel nitelikteki eylemlere ilişkin kararlarda öznel koşulların değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım içinde ortaya çıkan yerellik kavramı, esneklik paradigmasının içinde yer alan yerellik kavramından biraz farklılaşmaktadır. Burada yerel koşulların da sürekli olarak, küresel etkileşimler ve bunlar arasında geçiş sağlayan girişimler nedeni ile değiştiği varsayımı bulunmaktadır. Diğer bir deyişle yerel-küresel karşılıklı etkileşim ön plana çıkmaktadır (de Woot, 1990; Cooke ve Wells, 1992).

Küreselleşmedeki başarıyı yerel koşullara bağlayan bu yeni kuramlaştırma çabası ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğü yerine, bölge ve kent düzeyine inen bir rekabet gücü tanımlaması yapmaktadır (Henderson, 1991; Cooke, 1992). Bu çerçevede, ekonomik yapı ile birlikte sosyal değerler, kültür ve kurumlar devreye girmektedir. Kısaca, bu yeni paradigma ekonomik etkinlik birimi ile mekân arasında birbirinden etkilenerek değişim şeklinde adlandırılabilecek bir ilişki üzerine kurgulanmaktadır. Bu bakış, firma bazında akılcılığı irdeleyen paradigmadaki tek yönlü ve statik şekilde tanımlanan, esneklik üzerine gelişen kuramsal tartışmalarda karşılıklı etkileme şeklinde dönüşen, eylem-mekân ilişkisini karşılıklı etkilerle dönüşüm şeklinde daha kapsamlı ve dinamik bir perspektife taşımaktadır.

1980'lerin son yarısındaki tartışmalardaki egemen vurgu olan sürekli değişen ilişkiler sistemi, mekânsal odaklar ve bölgelerin de farklı zaman kesitlerinde farklı gelişme çizgilerinin olacağı görüşünü getirmektedir. Bu paradigmada vurgulanan kavram *teknolojidir*. Yeni bir örgütlenme içinde yeni teknolojik atılımların yapılabilmesi ve ekonomik etkinliklerin rekabet şanslarının artması teknolojiye bağımlı olarak tanımlanırken, mekânsal birimlerin de yeni teknolojilere uyum sağlama kapasitesinin bu birimlerin gelecekteki rollerini tanımlayacağı belirtilmektedir.

Yeni mekânsal paradigmanın bileşenleri

II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan mekânsal paradigmaların irdelenmesi, mekânı sosyal ve ekonomik gelişmenin yansıdığı ortam olmaktan öteye çeken bir gelişim çizgisini açıkça ortaya koymaktadır. Önceki bölümlerde özetlenen ku-

ramsal tartışmalarda, mekân giderek farklı içerikle gündeme gelmektedir. Ancak, bu kuramlarda mekânın tüm sistemin bir parçası olarak ele alınmadığı da görülmektedir. Yeni mekân paradigması ise, sistemin tüm karmaşıklığı ve mekânın bu karmaşık ilişkiler içindeki belirleyici rolü üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu yeni paradigmanın bileşenlerini aşağıdaki şekilde tanımlamak mümkündür.

a. Yeni felsefe akımları ve bu çerçevede sosyal kuram ve sosyal bilimlerde yöntem tartışmaları

Modern felsefe kapsamında, sosyal olguları anlamakta çerçeve olarak kullanılan, sosyal kuramın dayalı olduğu belirli kavramlar bulunmaktadır.

Bunlardan ilki *süreklilik* kavramıdır. Süreklilik, bir olguyu tanımlayan değişkenlerin zaman içinde değişerek, belirli bir eğilim doğrultusunda devam edeceği şeklinde özetlenebilir. Diğer bir deyişle gelecekteki durum mevcut ve geçmiş duruma dayalı olarak ortaya çıkmaktadır (oluşmaktadır). Zaman içinde değişimle birlikte bir süreklilik vardır. Olgular belirli bir zaman kesitinde ana aktörlerin birbirleri ile ilişkileri yanısıra, bunların zaman içinde değişimleri ile tanımlanmaktadır. Bu değişimler çoğu kez doğrusal bir mantıkla açıklanmaktadır. Gerçekte süreklilik kavramı, hem bugünü, hem de geleceği anlamakta izlenilen yöntemin tanımlanmasında belirleyicidir. Bu varsayımdan yararlanarak öngörüler üretilmekte ve gelecekteki durum tahmin edilebilmektedir.

Sosyal sistemlerin kuramlaştırılmasında ikinci varsayım, konu olan yapının (sistemin) birkaç değişkene indirgenerek açıklanabileceği şeklindedir. Kısaca *indirgemeci* olarak adlandırılabilecek bu yaklaşım, sosyal olguları açıklamaya yönelik kuramlarda benimsenmiş olup, ana belirleyiciler olan değişkenlerin tanımlanması ve bu değişkenlerin bir diğerini nasıl etkileyeceğinin ortaya çıkarılmasının yeterli olacağını varsaymaktadır. Bu durum, bir yandan karmaşık sistemleri basitleştirerek tanımlamayı olanaklı hale getirirken, diğer yandan önemli/belirleyici olmadığı düşünülen pek çok ögenin göz ardı edilmesine neden olmaktadır.

Üçüncü temel varsayım ise, mevcut sosyal kuramların oluşturulmasında değişkenler arasında nedensel ilişkilerin bulunmasıdır. Burada *nedensellik* kavramı ikili ilişkilerle sınırlı ve dar anlamlıdır. İki temel değişken arasında tanımlanır ve etki ve tepki bu sınırlar içinde betimlenir.

Sosyal kuram için belirtilen bu özellikler, sosyal bilimlerde bilginin nasıl üretilmesi gerektiğini tanımlayan bilgi kuramı ile ilişkilidir. Bilginin elde edilme biçimi, bu bilginin gelecekte nasıl üretileceğini de tanımlamaktadır. Modernist bilgi edinme süreci, karmaşık yapıların basitleştirerek algılanması gerekliliğini ortaya koymakta, geçmiş ve bugün arasında yapılan ilişkilendirmelerle geleceğe yönelik değerlendirmeler yapmayı olanaklı kılmaktadır. Ancak, bu indirgemecilik ve basitleştirme sonucunda karmaşık sistem ortadan kalkmakta, yerine sembolik ve kaba hatları ile belirlenen bir yapı kalmaktadır.

Genel'e karşı içerik, genel nedensel süreçler yerine yerel olumsallık kavramları üzerine gelişen ve süreklilik, nedensellik ve indirgemecilik yöntemlerine karşı çıkan yeni felsefe akımları ise mekâna yönelik kuramsal tartışmalara yeni boyutlar getirmektedir. *Üstbelirlemecilik (overdetermination)* (Resnick ve Wolff, 1987; Graham, 1992), *Yapılaşma* (structuration) kuramı (Giddens, 984 ve 1991; Thompson, 1991) bunlardan bazılarıdır. Yukarıda sıralanan yaklaşımlar yanısıra, özellikle son yıllarda mekân olgusu *eleştirel gerçekçilik* kuramları çerçevesinde yeniden değerlendirilmektedir. Eleştirel gerçekçilik *(critical realism)* bir bilim felsefesi ve metodolojisi olarak, görgül araştırmalar, bilimsel tavır ve olası eylemler öncesinde dünyayı tanımlamayı sağlayabilecek bir kavramsal çerçeve gerekliliği üzerine gelişmektedir. Bu çerçevede geliştirilmeye çalışılan bilgi kuramı, oluşumun doğasına bağlı olup, gerçekçilik bilginin ve gerçeğin kuramı değil, var olanın anlatımı (Bhaskar, 1990) olarak tanımlanmaktadır. Eleştirel gerçekçilik, araştırılan olguların sürekli değişen bir açık sistem niteliği taşıdığını öne sürerken, toplumsal yapıların onları üreten birimlerin bilincine dayandığı ancak ona indirgenemediğini öne sürmektedir (Tekeli, 1994). Bu yaklaşımda nedensellik tanımlaması, modern bilgi kuramından farklıdır. Eylemler birimlerin sahip oldukları potansiyelin rastlantısal olarak gerçekleşmesidir. Bu nedenle, nedensel güç ve mekanizmalar ve bunların etkileri arasındaki ilişki sabit olmayıp, olumsallıklarla tanımlanabilir.

Nedensellik kavramını bu şekilde tanımlama, düzenli ilişkileri (kuralları) araştırmanın yetersizliğini öne sürerken, bir mekanizmanın neler yapıp neler yapamayacağının belirlenmesinin önemli bir çaba ve ustalık gerektirdiği görüşünü getirmektedir.

Bu tartışmalar, gerek mekânı anlamak için oluşturulan, gerekse görgül araştırma yöntemlerinde bugüne kadar sürdürülen tavrın, mekânsal yapı ve süreçlerdeki karmaşıklığı anlamakta yetersiz olduğunu, yeni bilim felsefesi söylemleri çerçevesinde yeniden düzenlenmesi gereğini sergilemektedir.

Bu düzenlemenin şu özellikleri taşıması gerektiğini düşünüyorum.

1. Mekânsal süreçlerin genellenebilir, benzerlik gösteren nitelikte olduğu varsayımı yerine, mekânı tanımlayan değişik ögelerin (fiziksel, sosyal, ekonomik), değişik zaman kesitinde farklı ilişkilerin ortaya çıkması ile mekândaki eylemlerin bir diğer mekândakinden farklı olacağı görüşü;

2. Mekândaki belirli varsayımlara dayalı olarak mekânsal gelişmeleri öngörmek yerine, mekânsal olguların ortaya çıkma süreçlerinin araştırılması;

3. Mekânsal gelişmeyi çözümleyebilmenin, basit nedensellikler yerine mekânı tanımlayan tüm ögelerin birbirleri ile ilişkilerini irdeleyen bir çerçeve içinde mümkün olduğu ilkesi. Burada anahtar sözcük olumsal *(contingent)* olup, benzer ögeler arasındaki benzer ilişkilerin, farklı eylemler ve etkiler yaratılabileceği görüşü benimsenmektedir. Bu görüş ortaya çıkan eylemlerin ve etkilerin özgün ve diğerlerinden farklı olması gibi bir tanımlamaya yol açmaktadır.

b. Karmaşıklık ve yıkım kuramları

Sosyal süreçler ve bunların mekânsal etkileri konusundaki yeni yaklaşımlar *karmaşık bir yapının tanımlanmasında nasıl bir yöntem izlenmesi'in gerekli* olduğu konusunu gündeme getirmekte olup, bu açıdan çok yeni bir bakış açısını önermektedir. Giderek yoğun olarak tartışılan bu yaklaşımın postmodern bakış açısından etkilendiği, ancak değişik felsefe görüşlerinin bir bileşkesi olduğu söylenebilir. Bu çerçeve fizikçi, kimyacı ve matematikçiler tarafından geliştirilen Karmaşıklık kuramından da büyük ölçüde etkilenmiştir. Mekânın değişik yönlerini irdeleyen çalışmalarda, örneğin ekolojik süreçleri kentsel bağlamda anlama için karmaşıklık kuramının çok yararlı olacağı öne sürülmüştür (Pakarinen, 1992).

Benzer şekilde yıkım kuramları belirli süreçlerin belirli bir noktadan sonra öngörülemeyecek şekilde dönüşüme uğrayarak farklı doğrultulara yönlenebileceklerini öne sürmektedir. Diğer bir deyişle gelecek bir noktadan sonra belirsizlik kazanmaktadır.

Matematik ve diğer doğa bilimlerinden kaynaklanan bu kuramlar doğal sistemlerin karmaşıklığını ve çok boyutluluğunu ortaya koyarken, sosyal süreçlerin basitleştirilerek açıklanmasının sakıncalarını hatırlatmıştır. Sosyal bilimlerdeki pek çok kuramın, bu arada mekânsal kuramların pek çoğunun doğa bilimlerinden uyarlandığı göz önüne alındığında bu gelişmelerin yeni mekânsal paradigmadaki önemi ortaya çıkmaktadır.

c. Küreselleşme-yerelleşme diyalektiği anlayışının öne çıkması

Esnek birikim biçimlerinin sonucu olarak ortaya çıkan mekânsal örgütlenme tartışılırken bir yandan küreselleşme kavramı araşılmakta, öte yandan yerel özellikler ve bunların yarattığı olumsallıklardan söz edilmektedir. Ancak bu iki eğilim kimi kez karşıt iki süreç gibi sunulmakta, kimi kereler ise değişik mekânlardaki farklı eğilimler olarak adlandırılmaktadır. Ancak, son dönemdeki tartışmalarda öncelikle bu iki sürecin bir arada ve birbirinden etkilenerek ortaya çıktığı, daha da ötesi bu süreçlerin birbirlerini tamamlayıcı oldukları görüşü benimsenmektedir (Amin ve Malmberg, 1992). Diğer bir deyişle yerelleşme aynı zamanda küreselleşme sürecinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ancak yerel öznellikleri küresel düzleme taşıyan yeni bir ilişki sistemi ve yeni üretim ve iletişim şebekeleri ile olanaklıdır.

Küreselleşme-yerelleşme eğilimlerinin neden birbirine karşıt olmadığı ve birliktelik gösterdiği ise şöyle açıklanmaktadır:

1. Çeşitli birimler hem yerel hem de küresel eylemleri yerel ve küresel şebekeler aracılığıyla gerçekleştirmektedirler (Garofoli, 1991; Storper, 1990).

2. Küresel şebekelere katılan çeşitli birimler yerel değerleri yeniden düzenleyerek bunların küresel dolaşımını sağlamaktadır (Stöhr, 1990; Miller ve Cote, 1987; Brusco, 1986).

3. Küresel üretimde etkin bir rol oynayan yerel sistemler yerel düzlemde oluşan dışsallıkların yarattığı göreli avantajları kullanarak veya dayanışmaya giderek küresel ilişkilere daha kolay uyum sağlayabilmektedirler (Camagni ve Capello, 1990, Doeringer vd., 1987). Diğer bir deyişle yerel-küresel ilişkiler sıfır toplamlı değil, artı toplamlı ilişkilerdir.

d. Ağ şeklindeki ilişkilerin gündeme gelmesi ve sınır ve kademelenme kavramlarının önem yitirmesi

Ağ şeklindeki ilişkilerle tanımlanan iletişim ve üretim şebekeleri 1960'lardan bu yana dünyanın gündemindedir. Ancak esnek üretim sistemlerinin gelişmesi ile şebekelerin önemleri artmış ve esneklik paradigması çerçevesinde gelişen mekânsal tartışmalarda, şebeke türü ilişkilerin artan önemleri üzerinde durulmuştur. Ancak 1980'lerin son yarısında farklı tür ilişkilere dayalı olarak ortaya çıkan şebekelerin nitelikleri ve içerikleri önemli değişmeler göstermiştir. Bu durum daha önceki dönemlerde üretim ilişkilerinde ağırlık kazanan şebeke tipi örgütlenmenin, her türlü alana aktarılması ve tüm ekonomik, sosyal, kültürel ve politik ilişki ve iletişimin temeline oturması ile ortaya çıkmıştır.

İzlenen hızlı yaygınlaşmanın iletişim teknolojisinin gelişmesi ile sıkı bir bağlantısı olmakla birlikte, *bilgi ve birikimin* kazandığı yeni konumun (Castells, 1989; Hepworth, 1987 ve 1989) bu süreçte önemli bir işlev üstlendiği görülmektedir.

Günümüzde bilgiye ulaşmak, bilgiyi kullanmak üretimden, sosyal ve politik ilişkilere uzanan bir yelpaze içinde bir gereksinim olarak ortaya çıkarken, karar verme mekanizmaları ancak bu bilgilerin kullanımı ile yürütülebilmektedir. Son yıllarda, gerek topluluklar, gerekse birim ve bireyler kendi potansiyellerini kullanarak ürettikleri bilginin dünyadaki yarışma ve uyumlulaşma sürecine katılabilmek için yeterli olmadığının farkına varmışlardır (Cooke, 1990). Dünyadaki gelişmelerden kopmamak veya uzak kalmamak için, kendi dışındaki bilgilere ulaşmak gereği bulunmakta, bu da ancak belirli şebekelerin içinde bulunarak sağlanabilmektedir.

Ancak yeni mekânsal paradigma içinde ele alınan şebeke kavramının daha öncekilerden önemli farklılıkları bulunmaktadır. Bu oluşumlar, gerçekte rekabetten paylaşma kavramına geçişin bir aracı olarak düşünülmektedir. Şebeke içinde olmak bilgiye ulaşma ve paylaşma olanağı sağlamaktadır (Cox ve Mair, 1991). Bu geçmişteki şebeke ve iletişim kavramlarının çok ötesinde bir bakış açısını getirmektedir. Bu bakış açısı içinde ağ türü ilişkiler şu niteliklerle tanımlanmaktadır:

1. Şebekeyi oluşturan birimler arası karşılıklı ilişkilerinin paylaşıma dayanması. Bilginin paylaşılması bu ilişkilerde önemli iken, aynı zamanda birlikte üretme, birlikte planlama ve birlikte karar alma sürecinin sağlanması söz konusudur (Slaughter, 1993; Hansen, 1992). Ancak, şebeke içindeki birimler birey-

selliklerini kaybetmemekte, tam tersine bu ağ içindeki ilişkileri ve işlevleri ile yeniden tanımlanmaktadır (Saxenian, 1991). Bireyin veya birimin kendini bağımsız olarak, ancak karşılıklı ilişkileri çerçevesinde tanımlaması söz konusudur (Eraydın, 1994b).

2. Birimler içinde yer aldıkları şebekelere göre birden fazla kimlik kazanabilirler. Tek boyutluluktan ve tek tip bir grupla ilişkiden çok boyutlu ilişkilere geçiş söz konusu olabilir. Bu durumda o bireyin, birimin veya topluluğun birden fazla iletişim dili geliştirmesi gerekli olabilir (Conti, 1992).

3. Ağ şeklindeki örgütlenmeler ve ilişkiler sınır kavramını aşındırmakta, sınırların kesin ve durağan olma varsayımını terslemektedir. Farklı şebekelerin içinde bulunan birimlerin oluşturduğu mekân, fiziksel sınırların ötesine taşmaktadır. Bu durum, sınır kavramının bugünkü anlamını yitirmesi demektir. Şebekelerin değişik birimlerin katılımı ve eksilmesi ile sürekli olarak farklı boyutlar kazanması ve ilişkilerin değişmesi, durağan ve tanımlanmış yapılardan, sürekli olarak devingenlik gösteren ilişki sistemlerine geçiş anlamına gelmektedir. Bu durumda birimlerin rollerinin katı bir şekilde belirlendiği kademelenme kavramı dışlanmaktadır.

Yukarıda kısaca özetlemeye çalışılan şebeke kavramı ile tanımlanan yeni yaklaşımın benimsenmesi, mekâna bakış açımızı bir anda değiştirmektedir. Önümüze kentsel sistemleri çözümlemek amacı ile kullanılabilecek yepyeni ve farklı bir çerçeve sunmaktadır.

Bu yeni çerçevede kentler yerel ve küresel ilişki ağlarının kesişme noktası olarak tanımlanmaktadır (Eraydın, 1994b). Küresel şebekelerin odak noktaları, buluşların gerçekleştirildiği merkezler (yaratıcılık merkezleri) veya dünyadaki üretim ve hizmetlerin denetlendiği küresel kentler (dünya kentleri) (King, 1990; Fujita, 1991; Koob, 1987) olmaktadır. Uluslararası önemi olan diğer kentler, örneğin uluslararası hizmet ve turizm kentleri ile araştırma ve geliştirme işlevleri gelişmiş olan kentler de farklı küresel şebekelerin önemli düğüm noktaları olarak görünebilir (Dematteis, 1992). Ancak bu kentlerin gelişmeleri ve karakteristiklerinin ortaya çıkmasında yer aldıkları diğer ilişkiler ve yerel şebekeler de önem kazanmaktadır. Diğer bir deyişle, kentler aynı zamanda kendi yörelerinin de bir ürünü olup, yüzyıllar boyunca birikmiş ve o yörenin kültürünün yansıdığı tüm ögeler, kentlerin niteliğini ve dış koşullara uyum potansiyelini tanımlamaktadır.

Bazı yerleşim birimleri ise, yalnızca yerel üretim ağlarının bir parçası olup, bunlardan bir bölümünün dış dünya ile bütünleşme yetenekleri, daha sonra küresel ilişkilere girmelerini sağlamaktadır. Değişik şebekelerin içinde yer alan bir kentle, sadece kapalı bir sistemin dış temas noktası olan bir kent arasında önemli farklar vardır. Dış dünya ile temas noktası olan kent kendi etki alanı içinde egemen ve bir ölçüde hegemonik bir nitelikle tanımlanmaktadır. Bugün azgelişmiş ülke metropolleri bu nitelikte olmakla birlikte, günümüzde bunlar

da yoğun bir değişim baskısı ile karşı karşıyadır.

Yerel iletişim ağlarını, yörenin birikimini değerlendirecek şekilde örgütleyebilmiş ve bunları uluslararası platforma taşıyabilen kentler veya yöreler bu yeni yaklaşımda başarı noktaları olmaktadır (Amin ve Malmberg, 1992; Camagni ve Capello, 1990).

Son söz

Son dönemlerdeki tartışmalar, mekânsal içerikli çalışmalar ve çeşitli süreçlerin mekânsal etkilerini tanımlamaya yönelik çabalara yeni bir soluk getirmekte, bir anlamda mekân yeniden keşfedilmektedir. Bu çerçeve'de bazı kaba göstergelerle tanımlamaya çalışılan mekân birdenbire tüm karmaşıklığı ile önümüze çıkmaktadır.

Bir yandan, insan faaliyetleri sonucundaki sosyo-ekonomik süreçlerin gerçekleştiği, etkilediği ve etkilenen mekânın, farklı bazı ilişkilerden de etkilenebileceği ortaya çıkmakta, öte yandan çok farklı ögelerin bir araya gelmesi ile şekillenen ve dinamizm kazanan mekânsal birimlerin özgünlükleri tartışılmaktadır.

Bu durum bir anda mekânla ilgili çalışma yapanları ekonomik, sosyal, kültürel ve politik sistemleri yeniden ve bir bütün içinde tanımlamaya zorlamakta, kent ve bölge konusundaki araştırmacıları yeni bir serüvene çağırmaktadır. Son yıllarda uluslararası akademik çevrelerde heyecanla tartışılan bu konuların, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için ayrı bir önemi daha vardır. Daha önce de bir yazımda (Eraydın, 1994a) değindiğim gibi geçmişteki paradigmalarda genel eğilime uymadığı savı ile özgün örnek olarak ele alınan ve bu nedenle de kuramsal çalışmalarda dışlanan azgelişmiş ülkelerdeki pek çok oluşum artık bir bütünün eş zamanlı parçası olarak gündeme gelmektedir. Bu durum akademik ve uygulamalı araştırmacılara çok farklı bir konumda katkı şansı yaratmaktadır.

KAYNAKÇA

Acar E., Güvenç M. 1992, "A study on the housing conditions of industrial labor", *Development of Istanbul Metropoliten Area and Low Cost Housing*, İstanbul, IULA-EMME içinde, s. 210-2235.

Aktüre Z., Doğan S., Köse S. (1993), *Kimlik, Sınırsallık ve Mekân*, Ankara, ODTÜ Mimarlık.

Albertsen N. (1988), "Postmodernism, post-Fordism and critical social theory" *Environment and Planning D: Society and Space 6*, s. 339-365.

Alonso W. (1964), "Location theory" in *Regional Development and Planning*, (Editörler J Friedman ve W Alonso), Mit Press, Cambridge, s. 78-106.

Alpar İ., Yener S. (1991), *Gecekondu Araştırması*, Ankara, DPT Sosyal Planlama Başkanlığı.

Amin A. ve Malmberg A. (1992), "Competing structural and institutional influences on the geography of production in Europe" *Environment and Planning A* 24, s. 401-416.

Amin A., Robins K. (1990), "The reemergence of regional economies? The mythical geography of flexible accumulation", *Environment and Planning D: Society and Space* 8, s. 7-34.

Ayata S. (1991), *Sermaye Birikimi ve Toplumsal Değişim*, Ankara: Gündoğan.

Aydalot P., Keeble D. (1988), *High Technology Industry and Innovative Environments: The European Experience*, Londra: Routledge.

Berry B.J.L. (1973), *Human Consequences of Urbanisation*, Londra: Macmillan.

Berry B.J.L. (1964), "Cities as systems within systems of cities", *Regional Development and Planning* (Editörler J. Friedman ve W. Alonso), Cambridge: MIT Press. s. 116-137.

Bhaskar R. (1990), *Reclaiming Reality: A Critical Introduction to Contemporary Philosophy*, New York: Verso.

Bölen F. (1974), "Application of Christaller's central place theory to the settlement pattern of Turkey", 23rd International Course on Housing, Planning and Building Report, s. 375.

Bradbury J. (1985), "Regional industrial restructing process in the new division of labor", *Progress in Human Geography*, 9, s. 38-63.

Britton J.N.H. (1989), "Innovation policies for small firms" *Regional Studies* 23, s. 167-173.

Brusco S. (1986), "Small firms and industrial districts: The experience of Itay", *New Firms and Regional Development in Europe* (Editörler D. Keeble, E. Wever), Londra: Croom Helm, s. 184-202.

Camagni R., Capello R. (1990), "Towards a definition of manoeuvreing space of local development initiatives: Italian success stories of local development-theoretical conditions and practical experiences", *Global Challenge and Local response: Initiatives for Economic Regeneration in Contemporary Europe* (Editör W, B. Stöhr), Londra: Mansell, s. 328-353.

Castells M. (1989), *The informational city: Information technology, Economic restructuring and urban and regional process*, Oxford: Blackwell.

Christaller W. (1986), Central Places in Southern Germany, Prentice Hall: Englewood Cliffs.

Cohen B. R. (1981), "The new international of labor, multinational corporations and urban hierarchy", *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, Londra: Methuen, s. 287-315.

Conti S. (1992), "The network perspective in industrial geography: Towards a model", Conference of the IGU Commission on Industrial Change, Florida.

Conti S. (1993), "Four enterprise systems", Conference of the IGU Commission on Industrial Change, Tokyo.

Cooke P. (1992), "Computing and communications in the UK and France: innovation, regulation and spatial dynamics- an introduction", *Towards Global Localization* (Editörler P. Cooke, F. Mouleart, E. Swyngedouw, O. Weinstein, P. Wells), Londra: UCL, s. 1-18.

Cooke P. (1990), *Back to the Future*, Londra: Unwin Hyman.

Cooke P. (1989), *Changing Face of Urban Britain: Localities*, Londra: Unwin Hyman.

Cooke P., Wells P. (1992), "Globalization and its management in computing and communications" in *Towards Global Localization* (Editörler P. Cooke, F. Mouleart, E. Swyngedouw, O. Weinstein, P. Wells), Londra: UCL, s. 61-78.

Cox K. R., Mair A. (1991), "From localized social structures to localities as agents", *Environment and Planning A*, 23, s. 197-213.

Çezik A. (1982), "Global networks, local cities", Conference of the IGU Commission on Urban System and Urban Development, Detroit.

Dicken P. (1988), *Global Shift: Industrial Change in a Turbulent World*, Londra: Paul Chapman.

Doeringer B.P., Terkla D. G., Topakian G.C. (1987), *Invisible Factors in Local Economic Development*, Oxford: New York.

DPT, Sosyal Planlama Dairesi (1972), *Türkiye'de İller İtibariyle Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi 1963-70*, Ankara: DPT-SPB.

Dunford M. (1990), "Theories of regulation", *Environment and Planning D: Society and Space*, 8, s. 297-321.

Dünya Şehircilik Günü Daimi Komitesi. (1984), *Ülke Ölçeğinde Planlama ve Düzenleme Sorunları Kollokyumu 6-7 Kasım 1980*. İstanbul: Mimar Sinan.

Eraydın A. (1994a), "Local Development under the pressures of restructuring (Editörler R. Le Heron ve B. van der Knaap), *Human Resources and Industrial Spaces: A perspective on Globalisation and Localisation*, Londra: Belhaven.

Eraydın A. (1994b), "The challenge between new organization of production and institutionalized regulatory mechanisms", IGU Sanayide Değişim Komisyonu, Tokyo.

Eraydın A. (1993), "Business behaviour and the restructuring of Turkish economy" (Editörler E. Schamp, G.J.R. Linge ve C. Rogerson), *France Instutions and Industrial Change: Spatial Perspectives*, Berlin: de Gruyter, s. 183-203.

Eraydın A. (1992), *Post-Fordizm ve Değişen Mekânsal Öncelikler*, Ankara: ODTÜ.

Eraydın A. (1988), "Sermaye birikim sürecinde kentler" *Defter*, Haziran-Eylül, s. 133-153.

Erder N. (1969), "Ülke ölçüsünde fiziki planlamanın teorik sorunları ve bugünkü müesseseler çevresinde Türkiye için bir ülkesel fiziki planlama yaklaşımı eleştirisi", *Türkiye Milli Fiziki Plan Semineri*, Ankara: Mimarlar Odası.

Erişen O. (1972), Validity of rank size distribution of cities in Turkey and its regions, master tezi, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü.

Ersoy M. (1993), Yeni Liberal Politikalar ve Kentsel Sanayi, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.

Freeman C., Perez C. (1988), "Structural crisis of adjustment, business cycles and investment behavior", *Technical Change and Economic Theory* (Editörler G. Dosi, C. Freeman, R. Nelson, G. Silverberg, L. Soete) içinde, Londra: Pinter, s. 38-66.

Fujita K. (1991), "A world city and flexible specialization; Restructuring of the Tokyo Metropolis" *International Journal of Urban and Regional Research* 15, s. 264-284.

Garofoli G. (1991), "The Italian model of spatial development in the 1970s and 1980s" *Industrial Change and Regional Development: The Transformation of New Industrial Spaces* (Editörler G. Benko, M. Dunford) içinde, Londra: Belhaven, s. 85-101.

Gedik A. (1978), "Sizes of different migration flows in Turkey, 1965-70: Possible future directions and towards comparative analysis", tartışma metni No. 36, Institute of Socio-economic planning. University of Tsukuba. -

Giddens A. (1984), *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge: Polity Press.

Giddens A. (1991), "A reply to critics" *Society Theory of Modern Societies: Antony Giddens and His Critics* (Editörler D. Held, J. B. Thompson) içinde, Cambridge: Cambridge University Press, s. 249-301.

Graham J. (1992), Antiessentialism and overdetermination -- a response to Dick Peet, *Antipode*, 24, s. 141-156.

Hansen N. (1992), "Competition, Thrust and Reciprocity in the development of innovative regional milieus", *Papers of Regional Science* 71, s. 905-105.

Harvey D. (1993), "From space to place again: Reflections on the conditions of postmodernity, in *Mapping the Futures: Local Cultures to Global Change* (Editörler J. Bird, B. Curtis, T. Putnam, G. Robertson ve L. Tickner) London: Routledge, s. 3-29.

Harvey D. (1982), *The Limits to Capital*, Oxford: Basil Blackwell.

Henderson J. (1991), The Globalisation of High Technology Production: Society, Space and Semiconductors, *Restructuring of the Modern World* içinde, London: Routledge.

Hepworth M. E. (1989), *Geography of the Information Economy*, Londra: Belhaven.

Hepworth M. E. (1987), "Information technology as spatial system", *Progress in Human Geography* 11, s. 156-180.

Hirst P., Zeitlin J. (1991), "Flexible specialization versus post- Fordism: Theory, Evidence and Policy Implications", *Economy and Society* 20, s. 1-54.

Holmes J. (1986), "The organization and locational structure of production subconracting", *Production, Work and Territory* (Editörler, A. J. Scott, M. Storper), London: Allen Unwin.

Hoover E. M. (1948), *The Location of Economic Activity*, New York: McGraw-Hill.

Ikeda Z. (1990), "Concentration in the core region (IMA) and economic development of Turkey: 1950: 1985", master tezi, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü.

Imrie R. F. (1986), "Work decentralization from large to small firms; a preliminary analysis of subcontracting", *Environment of Planning A*, 18, s. 949-965.

Isard W. (1956), *Location and Space Economy*, Massuchusets: Cambridge.

Isard W. (1949), "The general theory of location and space economy", *Quarterly Journal of Economics*, LXII 47, s. 6-506.

Keleş R. (1972), *Türkiye'de Kentleşme, Konut ve Gecekondu*, İstanbul: Gerçek.

Kıray M. (1973), "Gecekondu: Azgelişmiş Ülkelerde hızlı toprakları kopma ve kentsel bütünleşme" *SPB Dergisi* 27, s. 561-73.

King D. A. (1990), *Global Cities, Post-Imperialism and Internationalization of London*, Londra: Routledge.

Kongar E. (1981), "Kentleşen gecekondular ve gecekondulaşan kentler sorunu", Kentleşme Sürecinde Bütünleşme Sorunları ve Çözümleri seminerine sunulan tebliğ, Ankara.

Koob S. S. (1987), "Growth and informalization at the core: Preliminary report on New York City", *The Capitalist City* (Editörler M. P. Smith, J. Feagin), Oxfod: Basil Blackwell, s. 138-155.

KÖYD: DPT (1982), *Türkiye'de Yerleşme Merkezlerinin Kademelenmesi*, Ankara: DPT.

Lipietz A. (1986), "New tendencies in international division of labour: regimes of accumulation and nodes of regulation", *Production, Work and Territory* (Editörler A. J. Scott, M. Storper), Londra: Allen Unwin, s. 16-35.

Leborgne D., Lipietz A. (1988), "New technologies, new modes of regulation: some special implications", *Environment and Planning D: Society and Space*, 6, s. 263-280.

Lloyd P. (1979), "The components of industrial change for Merseyside inner area: 1966-1975" *Urban Studies*, 16, s. 45-60.

Markusen A. (1985), *Profit cycles, Oligopoly and Regional Development*, Londra: MIT Press.

Massey D. (1984), *Spatial Divisions of Labour: Social structures and the geography of production*, Londra: Macmillan.

Miller R., Cote M. (1987), *Growing Next to Silicon Valley*, Lexington: Lexington MA.

Mimarlar Odası. (1973), *Kent Toprakları Sorunu*, İstanbul: Mimarlar Odası.

Mutlu S. (1986), "City forming propensities in a central place hierarchy: Application of Beckmann-Pherson model to the Turkish urban system", *Annals of Regional Science*, s. 28-43.

Öncü A. (1988), "The politics of urban land market in Turkey; 1950-1980", *Journal of Urban and Regional Research* 12, s. 36-63.

Pakarinen T. (1992), "Urban ecology: An interdisciplanary approach in need of metatheoretical reflection", Seventh Conference on Urban and Regional Research (29 Haziran - 3 Temmuz) toplan-

tısına sunulan bildiri.

Peck J. ve Tickell A. (1992), "Time, space and flexibility: The social regulation of uneven development", IGU Sanayide Değişim Komisyonu (Orlando) toplantısına sunulan bildiri.

Piore M., Sabel C.F. (1984), *The Second Industrial Divide*, New York: Basic Books.

Porter M.E. (1990), *The Competitive Advantage of Nations*, Londra: Macmillan.

Pred A. (1973), Industrialization, initial advantage and American Population growth, (Editörler J. Blunden, C. Brook ve A. Hay), *Regional Analysis and Development*, New York: Harper & Row, s. 176-193.

Resnick A. S., Wolff R. D. (1987), *Knowledge and Class*, Chicago: University of Chicago Press.

Reyhan N. (1990), "The spatial implications of restructuring of production organization of Bursa textile industry", master tezi, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü.

Sanalan T., Tunbul M., Çakaroğlu O., Beken O., Sarıca İ., Kongar B., Yazgan E., Karakumcu M. (1973), *Kalkınmada Öncelikli Yörelerin Tespiti ve Bu Yörelerdeki Teşvik Tedbirleri*, Ankara: Başbakanlık.

Saraçoğlu Y. (1973), "Local production networks: A new oppurtunity for development", master tezi, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü.

Sawer L. ve Tabb W. K. (1992), *Sunbelt Snowbelt: Urban Development and Regional Restructuring*, New York: Oxford University Press.

Saxenian A. (1991), "The origins and dynamics of production networks in Silicon Valley", *Research Policy*, 20, s. 423-437.

Schoenberger E. (1988), "From Fordism to flexible accumulation: technology, competitive strategies and international location", *Environment and Planning D: Society and Space*, 6, s. 252-262.

Scott A. J. (1988a), *Metropolis: From Division of Labor to Urban From*, Berkeley: University of California Press.

Scott A. J. (1988b), "Flexible production systems and regional development, the rise of industrial spaces in North America and Western Europe", *International Journal of Urban and Regional Research*, 12, s. 171-186.

Scott A. J., Storper M. (1987), "High technology industry and regional development: a theoretical critique and reconstruction", *International Social Science Review*, 112, s. 215-232.

Storper M. (1990), "Industrialization and regional question in the Third World: Lessons of post-imperialism and prospecs of post-Fordism", *International Journal of Urban and Regional Research*, s. 423-444.

Slaugher S. (1993), "Innovation and learning during implementation: a comprasion of user manufacturer innovations", *Research Policy*, 22, s. 81-95.

Soja E. (1980), "The socio-spatial dialectic", *Annals Association of American Geographers*, 70.

Storper M. (1989), "The transition to flexible specialization in the US film industry: The division of labor, external economies and crossing of industrial divides", *Cambridge Journal of Economies*, 13, s. 273-305.

Storper M., Scott A. J. (1986), "Production, work and territory: contemporary realities and theoretical tasks", *Production, Work and Territory* (Editörler A. J. Scott, M. Storper), Londra: Allen Unwin, s. 3-15.

Storper M., Walker R. (1989), *The Capitalist Imperative: Territory, Technology and Industrial Growth*, Oxford: Basil Blackwell.

Stöhr W. B. (1990), *Global Challenge and Local response: Initiatives for Economic Regeneration in Contemporary Europe*, Londra: Mansell.

Şenyapılı T. (1992), "A new slage stage of gecekondu housing in Istanbul", Development of İstanbul Metropoliten Area and Low Cost Housing, İstanbul: IULA-EMME, s. 182-209.

Şenyapılı T. (1978), *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.

Şenyapılı T. (1979), "A proposal for a comprehensive framework for the marginal sector and squatter housing", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 6, s. 373-416.

Tekeli İ. (1994), "Demokratik düşüncenin temellendirilmesi ve eleştirel kuram üzerine düşünceler", *Toplum ve Bilim*, 63, s. 102-121.

Tekeli İ. (1992), "Development of urban administration and planning in the formation of İstanbul Metropolitan Area", *Development of İstanbul Metropoliten Area and Low Cost Housing*, İstanbul: IULA-EMME, s. 182-209.

Tekeli İ. (1979), *Mekân Organizasyonlarına Makro Yaklaşım: Türkiye Üzerine Bir Deneme*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.

Tekeli İ. (1971), "Bugünkü müesseseler çerçevesinde Türkiye için bir ülkesel fiziki plan önerisi", *Planlama ve Ülkesel Fiziki Planlama Üzerine*, Ankara: ODTÜ, s. 89-105.

Tekeli İ. (1971), Gecekonduları planlama sorunları, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 2, s. 285-314.

Tekeli İ., Gökçeli R. (1977), *1973 ve 1975 Seçimleri: Seçim Coğrafyası Üzerine Bir Deneme*, İstanbul: Milliyet.

Tekeli İ., Gülöksüz Y., Okyay T. (1976), *Gecekondulu, Dolmuşlu, İşportalı Şehir*, İstanbul: Cem.

Tekeli İ, İlkin S. (1987), *Dünyada ve Türkiye'de Serbest Üretim Bölgelerinin Doğuşu ve Dönüşümü*, Ankara: Yurt.

Türel A. (1989), 1980 sonrasında konut üretimindeki gelişmeler, *Mimarlık Fakültesi Dergisi*, s. 137-154.

Thompson, J.B. (1991), *The theory of structuration, Social theory of modern socities: Antony Giddens and his critics* (Editörler D. Held ve J.B. Thompson), Cambridge: Cambridge University Press, s. 56-76.

Urry J. (1987), "Survey 12: Society, space and locality", *Environment and Planning D: Society and Space*, 5, s. 435-444.

De Woot P. (1990), *High Technology Europe: Strategic Issues for Global Competitiveness*, Oxford: Basil Blackwell.

Vining D. ve Kontuly T. (1978), "Population dispersal from major metropolitan regions: an international comparison", *International Regional Science Review*, 3, s. 49-73.

Yavuz F., Keleş R., Geray C. (1978), *Şehircilik: Sorunlar-Uygulama ve Politika*, Ankara: Ankara Üniversitesi.

Changing paradigms of spatial organization

The last two decades was the period of social and economic transformation. It can be denoted by instability, shortened product cycles, new production and communication technologies which were parallel to the changes in economic ideologies and political systems.

New forms of organizing business activities, the emergence of production systems and labor capable of adapting to the world's growing complexity indicated the growing dominance of two major trends in recent economic and spatial restructuring, namely globalization and localization. These two trends forced the critical evaluation of the existing theories of spatial organization.

It is possible to identify the three paradigms based on the differences in the perception of space and its organizational dynamics.

Paradigm of rationality in spatial organization has been developed in the era of national states and increasing importance of mass production firms under the ideology of development. The theories of spatial organization of that period were directed to find out the best location and a set of locations that may serve the growth of individual economic units and development of regions and nations.

The second paradigm can be named as *spatial organization as a product of spatial contingencies and flexibilities* within the changing social and economic system. This paradigm is shaped under the influences of, firstly, Marxist geography which emphasize the costs of production accrued by different factors of production, secondly, the concepts of regime of accumulation and mode of production initiated by regulation school, and thirdly the post-Weberian framework which explains the agglomeration and diffusion processes in economic geography.

In the recent years a third paradigm is underway which has been formulated as a reaction to rationality concept in spatial organization. The factors of this new attempt are;

a. The postmodernist philosophical debate and the search for new social theory and methods in social science.

b. The theories of complexity and catastrophe.

c. The network relations and decreasing importance of concepts of border and hierarchy.

d. The trends of local-global dialectic.

The theoretical debates related to these paradigms led very large number of research activities throughout the world. In Turkey, also several studies have been conducted emphasizing the different facets of spatial organization. However, the impact of the third paradigm on research activities are not seen yet.

The aim of this paper is firstly, to summarize the characteristics of the different paradigms on spatial organization, secondly to overview the implications of the paradigm shift on the discussions and research activities related to spatial organization. The third aim is to point the components of the recent theoretical discussions on spatial organization.

Evvel mekân içinde kalbur zamanlar içinde: Tarihî-coğrafî materyalizm

*Banu Helvacıoğlu**

Giriş

Adını ister Yeni Dünya Düzensizliği, ister "postmodernist parçalanış" koyalım, 1990'ların başından beri kendini gösteren politik ve kuramsal karmaşa, başta Marksizm olmak üzere tarihî gelişmeleri açıklayıcı nitelikleri olduğu varsayılan bir dizi teorinin şu anda yaşanılan ekonomik ve politik gelişmeler ışığında yeniden düşünülmesini gündeme getirdi. Bu yazıda özetle değineceğim tarihî-coğrafî yaklaşımlar bir taraftan kapitalizmin evrensel gelişimini konu alan Marksist kuramların şu anki politik ortamda yetersiz kaldığını öne sürerken, diğer taraftan da, şimdiye değin üzerinde fazla durulmamış yerel coğrafî farklar, mekânın toplumsal ve ideolojik örüntüsü ve zaman-mekân ilişkilerine ilişkin farklı kuramların yeniden sorgulanması gereğini öne sürmektedir.

Tarihî-coğrafî materyalizm kendi içinde bir bütünlük taşıyan yeni bir teorik akım olmaktan çok, şu anki somut ekonomik, politik, toplumsal ve kültürel gelişmeler ışığında geliştirilmiş farklı tarih anlayışlarının bir kesişim noktası olarak değerlendirilebilir. 1980'lerin ortasında önce Marksist coğrafyacılar arasında başlayan bir dizi sorgulama giderek Marksist, postmodernist ve feminist çevrelerde de gündeme gelmiştir.

En genel hatlarıyla tarihî-coğrafî materyalist yorumlar bir taraftan dünya tarihi, kapitalizm ve emperyalizm konularına ilişkin genel kuramları bölgesel ve yerel düzeylerde ele alırken, diğer taraftan da tarihî parçalanış ve kopuşları yapısalcılık-sonrası kuramlar çerçevesinde tartışmaktadır. Böylesine geniş ve

(*) Dr. Banu Helvacıoğlu, Ryerson Polytechnic Üniversitesi (Toronto) Siyaset Bilimi bölümünde öğretim üyesidir.

farklı görüşleri içinde barındıran tarihî-coğrafî materyalist yaklaşım içerisinde en çok tartışılan konu zaman ve mekân ilişkisidir. Bu yazıda David Harvey ve Edward Soja'nın zaman-mekân kavramsallaştırmaları üzerinde duracağım.

David Harvey'in yanıtsız kalan sorusu

1980'li yıllarda akademik Marksistlerin üzerinde durduğu belli başlı tartışma konuları Althuserci yapısalcılığın sorgulanması, sınıf mücadelesine dayalı tarih anlayışı ve Fordist sermaye birikim süreçlerinin toplumsal ve politik alanlardaki yansımalarıydı. Bu ve benzeri konular Marksist coğrafyacılar tarafından şehirleşmenin ve bölgesel ekonomik güçlerin yeniden yapılanması bağlamında tartışılırken David Harvey önemli bir kuramsal soruyu gündeme getirdi:

> Coğrafî mekânın inceleme alanı her zaman somut ve özgün koşullara ilişkindir. Bu durumda üzerinde dikkatle durulması gereken temel soru şudur: Özgün mekâna ilişkin bir kuram Marksist sermaye birikim teorisinin öngördüğü evrensel ve soyut belirlenmeler çerçevesinde geliştirilebilir mi? (David Harvey, 1985: 144)

Coğrafyacılar arasında tartışma konusu olan temel sorular, somut ve özgün mekânların tarihî yorumunda ortaya çıkan bir dizi ikilemi içermekteydi. Marksistler o döneme kadar tarihi soyut ve evrensel bir biçimde kavramsallaştırırken, coğrafyacılar arasında beliren kutuplaşma somut mekânların tarih içerisindeki konumunu gündeme getirdi. Bu sorgulama bir ikilem şeklinde öne sürüldüğünde kuramsal bir seçim yapılmasını gerektiriyordu. Coğrafî mekânlar evrensel kapitalist tarihî gelişimin somut ve yerel bir yansıması mı, yoksa tamamen kendine has dinamikleri olan değişik tarihsel koşulları birarada barındıran bir düzey olarak mı düşünülmeliydi?[1] Bu ikilem karşısında Harvey'in geliştirdiği kuramsal çerçeve somut coğrafî mekânların kendine özgü toplumsal ve politik dinamiklerini gözönüne almakla birlikte, en son kertede evrensel kapitalist sermaye birikim süreçlerinin soyut düzeyde belirleyiciliğini vurgulamaktaydı.[2]

Harvey'in 1985 yılında yayınlanan *"The Geopolitics of Capitalism"* [Kapitalizmin Jeopolitiği] başlıklı makalesi coğrafyacılar arasında tartışmalara neden olurken, başta Stuart Hall olmak üzere Gramsci ekolünden gelen Marksistler ideoloji, politika ve somut toplumsal gelişmeleri ön plana çıkaran ve bu anlamda soyut eğilimler ile somut koşulların birbiri ile olan ilişkilerini sorgulayan ye-

1 Bütün bu görüşlerin yeraldığı tartışma özel sayısı için bakınız: *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 5, no. 4, 1987; D. Harvey (1987). Bu tartışmaların özeti için bkz. E. Soja, (1989).

2 Harvey her ne kadar bu görüşünü zaman içinde yumuşatıp yazılarında özgün toplumsal coğrafî özelliklere yer verse de kuramsal düzeyde kapitalizmin belirleyiciliğini merkez alan tarih anlayışını savunmaktadır. Bakınız D. Harvey (1985, 1987, 1989, 1991a, 1991b).

ni kuramsal yaklaşımlar geliştirmekteydi (Hall: 1988, 1992). Harvey'in *tarihî-coğrafî materyalizm* adını verdiği kuramsal çerçeve bu teorik gelişmeler ışığında düşünülürse, coğrafyacılar arasında mekâna ilişkin tartışmaların kilitlenip kaldığı nokta ile Marksistlerin aynı dönemde Reaganizm, Thatcherizm, Yeni Sağ ve otoriter popülizm konularında anlaşmazlığa düşme nedenleri aynı olmasa da benzer soruları gündeme getirmekteydi. O zamana kadar geliştirilmiş Marksist yaklaşım, 1980'lerde yaşanan özgün politik, toplumsal ve ideolojik gelişmelere soyut evrensel açıklamalar getirirken (örneğin Thatcherizm olgusunun kapitalist birikim sürecinin o dönem içinde bulunduğu ekonomik krize bağlanması gibi), Stuart Hall ya da sonradan postmodern coğrafyacılar olarak adlandırılan grup (Dear: 1986 ve 1990) inceleme alanları ve yöntemleri farklı olmasına rağmen, bir taraftan kapitalist ekonominin soyut düzeydeki evrensel belirleyiciliğinin kuramsal indirgemeciliğini eleştirirken, diğer taraftan da son politik gelişmelerin coğrafî mekân düzeyinde düşünülmesini sağladılar.

1980'lerin ortalarından beri hızlanan bu tartışmalar şu anda da klasik Marksist yaklaşımları körü körüne savunanlar ve Marksizmi politik gelişmeler ışığında yeniden yorumlayanlar arasında hâlâ devam etmektedir.[3] Az önce sözü edilen, soyut ile somutun, evrensel ile özgün koşulların, tarih ile mekân arasındaki ilişkilerin sorgulanmasının altında yatan temel neden, şu ana kadar hep ikilemler şeklinde algılanıp kavramsallaştırılan olguların değişen politik koşullarda yeniden düşünülmesidir. Marksistlerin yıllarca bel bağladığı işçi sınıfının evrensel mücadelesi, 1980'lerin başından beri tutucu sağ koalisyonlar tarafından zayıflatılıp etkisiz hale getirilirken, dünyanın çeşitli yörelerinde kadın hakları, zenci ve azınlık hakları, çevre hareketi vb. politik gelişmeler etkinliklerini yerel düzeyde sürdürmektedir. Bu gelişmeleri bir ikilem şeklinde evrensel işçi sınıfı ya da yerel mücadeleleri savunmak biçiminde ele almak, değil dünyada hal-i hazırda yaşanan kargaşayı anlamak, kapitalizmin özgün ve farklı coğrafî mekânlarda yeniden yapılanması sürecinde ortaya çıkan çelişkileri açıklamada da zorluklarla karşılaşmaktadır. Örneğin, "yeni toplumsal hareketler" adı altında da bilinen politik hareketlenme daha önce kazanılmış toplumsal ve politik hakların şehir ve bölge düzeyinde korunması yolunda savunmacı bir tutum içerisindeyken, bir taraftan sermaye gruplarıyla diğer taraftan da işçi sendikaları temsilcileri, yeni mülk sahibi olmuş orta sınıf tabakalarıyla ve bu sınıfsal konum içinde gelişen ırkçı eğilimlerle de mücadele etmektedir. Yerel coğrafî koşullar içerisinde hangi grubun ilerici bir konumu temsil ettiğini önceden belirlemek mümkün olmadığı gibi, politik düzeyde bu tür yerel hareketlenmeler çok boyutlu ve karışık bir senaryo ile karşımıza gelmektedir.

Bu açıdan bakıldığında Harvey'in coğrafî mekân konusunda geliştirdiği ku-

3 Örneğin Doreen Massey şimdi eskiden savunduğu klasik Marksist yorumdan daha farklı bir konumu savunmaktadır. Bakınız D. Massey (1992).

ramsal çerçeve ne yardan, ne de serden vazgeçen, kapitalist düzende işçi sınıfının mücadelelerini savunan görüş ile yerel toplumsal politik mücadeleleri ilkesel düzeyde savunan yaklaşımlar arasında bir köprü kurma çabası içindedir. Diğer bir deyişle Harvey'in kuramı soyut-somut, evrensel-özgün, tarih-mekân ikilemlerinin yanı sıra işçi sınıfı ve toplumsal politik hareketleri de birbirine tezatmış gibi gören yaklaşımların dışına çıkmayı amaçlıyordu. Harvey'in bu amacı ne ölçüde gerçekleştirebildiğini değerlendirmek için zaman ve mekân konusunda geliştirdiği kuramsal açıklamaya kısaca değinmek faydalı olacaktır.

Harvey'in kuramsal çerçevesi içinde zaman kavramı tarih, mekân kavramı ise somut, özgün coğrafî yer anlamında kullanılmaktadır. En soyut düzeyde tarih, zaman içindeki hareket ve devinim anlamına gelip, bu hareketlilik kapitalizme özgü kâr oranlarının arttırılması eğilimi ile açıklanmaktadır. Harvey, Marx'ın geliştirdiği sermayenin dolaşım teorisini bir coğrafyacı gözüyle yorumlayarak şu savı ortaya koymaktadır: Paranın metaya dönüşüm süresindeki temel olgu, emeğin yarattığı artık zamanın denetim altına alınması ve bu artık zamanın toplumsal yaşam için gerekli olan zaman dilimi içerisinde kâra dönüşümüdür (Harvey, 1985; 144-45).[4]

Harvey'in kuramsal yaklaşımında tarih ve zaman eşanlamlı kullanıldığında ima edilen olgu, kapitalizmin tarih içerisindeki gelişmesi, aşamaları, dönüşümleri ve dönemsellikleridir. Bu anlayışa göre kâr oranları kapitalizmin gelişiminin esasını teşkil ettiği için kuramsal olarak tarih kavramı mekân kavramına göre her zaman ayrıcalıklı bir konumdadır. Mekân zamanın geçişinin belirtisidir, kendine özgü bir hareketi ve devinimi yoktur, çünkü hareket halinde olan yalnızca zamandır. Mekândaki değişiklikler, dönüşümler yalnızca kapitalist gelişim içerisinde oluşan hareketin yansımalarıdır. Harvey'in yorumuna göre kapitalist düzenlerde coğrafî mekânlar fethedilir, talan edilip yağmalanır, sonra da sermaye için gerekli bir konuma getirilirken yeniden düzenlenir, tanzim edilir. Kısaca Harvey şu savı savunmaktadır: İster bir mahalle, şehir, isterse bölge, ülke, kıta olarak düşünülsün, coğrafî mekân, kendine has politik ve toplumsal nitelikleri olsa da sonuçta sermaye birikim süreçleri içerisinde kapitalizmin gerekliliklerine boyun eğmek zorundadır. Harvey bu savı mekânın zaman tarafından yokedilmesi *(the annihilation of space by time)* ve somut coğrafî mekânların hiç durmaksızın çözülmesi, yeniden yapılanması, düzenlenmesi şeklinde dile getirir (Harvey, 1985:150).

Harvey'in 80'lerin ortalarında gündeme getirdiği soruyu yinelersek: Somut mekânların özgün nitelikleri ne ölçüde sermaye birikim süreçlerinin evrensel soyut eğilimleri ile açıklanabilir? Bu soruya, her koşulda geçerli olabilecek tek bir yanıt vermek mümkün değildir. Hal-i hazırda mekânın özgün örüntülerine ilişkin benzer sorular tarih, coğrafya, ekonomi, politika, sosyoloji ve edebiyat

4 Bakınız 1. dipnot.

eleştirisi alanlarında farklı açılardan tartışılmaktadır (Said: 1973, B. Smart: 1992, S. Zukin: 1988). Politik ve toplumsal olayların ekonomiden görece ya da tamamen özerk oluşu varsayımı ile yola çıkan yaklaşımlar tarihî gelişimleri yalnızca sermaye birikim süreçlerinin gerekliliklerine bağlı kalmadan açıklama yolunu seçtiklerinde ortaya birden fazla belirleyiciliği olan tarih yorumları çıkmaktadır. Tarihî örneklerin hepsinde ülkelerin, bölgelerin, sınıfların, toplumsal grupların yerel nitelikleri incelendiğinde, sermaye birikim süreçlerinin yanısıra, ırk, din, dil, mezhepçilik, kavimcilik, etnik grupların coğrafî farkları ve cinsiyet politikalarının tarih içerisinde gösterdiği yöresel farklar gibi çok çeşitli unsurlar önem kazanmaktadır. Bu unsurlardan hangisinin tarih içerisinde belirleyici oluşu, hem araştırmayı yapan kişinin toplumsal kimliğine bağlıdır; hem de somut bir coğrafî mekânın tarihsel gelişimiyle ilgili bir araştırma için kullanılan bilgi birikiminin hangi koşullarda kim tarafından üretildiği de önemlidir.

Birden fazla belirleyiciliği olan tarihi yaklaşımlar gözönüne alındığında Harvey'in kuramsal çerçevesi, ekonomi ağırlıklı tek bir tarih anlayışı ile sınırlı kalmaktadır. Tarihî kapitalizmin gelişimini esas alarak yorumlayan diğer Marksist yaklaşımlarda olduğu gibi sorun herşeyi sınıf mücadelesi ve sermaye birikim süreçleri temelinde açıklamanın getirdiği kuramsal sınırlılık ve politik dar görüşlülük değildir. Sınıf mücadelesi ya da kâr oranlarını arttırma politikaları tarihin belirleyicileri olarak düşünüldüğünde Avrupa tarihi ve toplumsal gelenekleri veri alındığı için hem kapitalizm öncesi dönemler, hem de dünyanın değişik bölgelerinde geçmişten bu yana yaşanmakta olan farklı tarihsel, yerel, politik dinamikler Avrupa-merkezli bir yaklaşımla ele alınmaktadır.

Bu merkezîyetçi bakış açısı farklı feminist akımlar ve ırksal, dinsel, dilsel, etnik grupların tarihî oluşum süreçlerini konu alan yaklaşımlar tarafından sorgulanmaktadır.[5] Bu sorgulamaların vardığı iki ana sonuç şudur: Birincisi, coğrafî mekân hiçbir zaman önceden belirlenmiş verili bir konumda düşünülemez. Aksine, o verili konum sorgulandığında karşımıza farklı politik yorumlar çıkmaktadır. Örneğin coğrafî mekânlara referans olarak kullanılan Uzak Doğu, Orta Doğu vb. yönler, fizikî uzaklıkları, tıpkı toplumsal uzaklık ve yakınlıkların, benzerliklerin ve farklılaşmanın belirlenmesinde olduğu gibi Avrupa'yı merkez olarak görmektedir. Bu anlamda coğrafî mekânın yeniden sorunsallaştırılması, hal-i hazırda çok tartışılan kimlik politikaları bağlamında önem kazanmaktadır. İkinci olarak, geçmişte ve şu anda bir değil, birçok farklı tarih aynı zamanda bir arada yaşanmaktadır (Davis, 1991). Örneğin, Malawi gibi tek bir coğrafî mekânda kapitalizmin evrensel ve yöresel gelişiminin yanısıra, politik ve ideolojik anlamda sömürgeciliğin, ataerkil düzenlerin, çok eşliliğin, Stalinist rejimlerin,

5 Bakınız H. Bhabha (1992, 1993); M. Morris (1992). Feminist, Marksist ve post-yapısalcı yaklaşımların farklı tarih anlayışları için bakınız R. Ferguson (der.) (1990).

İslâmın, Hıristiyanlığın vb. dini hareketlerin, etnik kavimciliğin, bölgesel ve yerel özgün tarihleri de aynı zamanda yaşanmaktadır.

Zaman ve mekân ilişkisine bu açıdan bakıldığında tek bir coğrafî mekân içerisinde birden fazla belirleyiciliği olan zaman ve tarih anlayışları olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca, bu değişik belirleyicilerin kendilerine özgü dinamiklerini anlamak için mekânın toplumsal ve politik düzeylerde kapitalizmden bağımsız bir devinimi olduğunu da gözönüne almak gerekmektedir.

Harvey'in geliştirdiği kuramsal çerçeve zamana öncelik verdiği ve tarih kavramını yalnızca kapitalizme özgü soyut eğilimlerle açıkladığı sürece mekâna ilişkin somut politik ve toplumsal olguları açıklamada zorlayıcı bir tutum içerisine girmektedir. Harvey gibi Marksist coğrafyacı geleneğinden gelen Edward Soja, Harvey'in zaman ve mekân kavramlarındaki zorlayıcı tutuma dikkati çekerken, bu zorlayıcılığın Marksist kuramlardaki tarih ve coğrafya anlayışlarından kaynaklandığını öne sürmektedir.

Edward Soja'nın tarihî materyalizmi eleştirisi

Soja'nın 1989 yılında yayınlanan *Postmodern Geographies* (Postmodern Coğrafyalar) adlı kitabı Harvey'ın önceki yıllarda geliştirdiği tarihî-coğrafî yaklaşımı eleştirel biçimde değerlendirirken, zaman ve mekân ilişkilerini daha esnek ve farklı boyutlarda kuramsallaştırmaktadır. Harvey, Marx'ın geliştirdiği sermaye birikim süreçlerine ilişkin kavramları esas alırken, Soja'nın kuramsal yaklaşımı bir taraftan Foucault'nun tarih anlayışını, diğer taraftan da Fransız Marksistlerinden Henri Lefebvre'in geliştirdiği diyalektik bakış açısını esas almaktadır. Soja, 1980'lerin sonlarından beri giderek kutuplaşan Marksist ve yapısalcılık-sonrası yaklaşımlar arasında bir ortak nokta bulmayı amaçlamaktadır.

Soja'nın geliştirdiği kuramsal çerçevenin başlangıç noktası Marx'dan bu yana geliştirilmiş tarihî materyalist yaklaşımdaki zaman ve mekân ilişkisinin eleştirel biçimde yeniden kavramsallaştırılmasıdır. Soja'nın eleştirisi iki nokta üzerinde odaklanmaktadır. Birincisi, tarihî materyalizm zamanı, dolayısıyla tarihi, mekâna göre ayrıcalıklı bir konumda ele almaktadır. İkincisi, klasik yorumuyla tarihî materyalizm, zaman içindeki hareketi birbirini takip eden dönemler, aşamalar ve değişimler şeklinde kavramsallaştırmaktadır. Her iki durumda da mekân kavramı ve somut coğrafî farklar, toplumsal ve politik içerikleri sorunsallaştırılmadan kabul edilmiş, verili bir olgu olarak düşünülmektedir (Soja, 1989: 76-93).

Soja'nın yorumuna göre Lenin'in emperyalizm teorisi, Gramsci'nin hegemonya anlayışı, Mandel'in kapitalist gelişmeleri "uzun dalgalar" kuramıyla incelemesi, azgelişmişlik ve dünya sistemini konu alan neo-Marksist yaklaşımların tümü coğrafî mekânı ikincil ve edilgen bir konumda görmektedir. Tarihî materyalist görüş içindeki bütün kuramlar, Harvey'inki de dahil olmak üzere,

mekânı kapitalist dinamikleri içinde barındıran ya da kapitalist, emperyalist genişlemeci politikaların hedefi şeklinde düşünmektedir. Soja'nın eleştirel tutumu böylesine tarihsel gelişmelerin reddedilmesi anlamına gelmemektedir. Soja, mekânın kapitalist düzenlerde çözülüşünü, yeniden yapılanmasını kabul etmekle birlikte, 1980'lerin ortalarından beri gündemde olan, mekânların kendine özgü toplumsal ve politik dinamiklerini ön plana çıkartmak amacıyla, teorik önemi olan bir soru sormaktadır. Zaman ve mekân kavramlarını hiyerarşik bir biçimde öncelik sırasına göre ele almak yerine, neden ikisi arasındaki ilişki herhangi birine ayrıcalık tanınmadan düşünülmüyor? Tarih mi yoksa coğrafya mı, zaman mı yoksa mekân mı önemlidir, diye sormak yerine, Soja'nın geliştirdiği kuramsal çerçeve her ikisi de birbiriyle ilişkilidir yanıtını vermektedir (Soja, 1989: 129-30). Soja'nın zaman-mekân ilişkisi konusundaki tutumu, Lefebvre'nin Stalinist rejimleri ve ekonomik indirgemeci Marksist kuramların eleştirisini yaparken geliştirdiği diyalektik yöntemden etkilenmiştir (Lefebvre, 1968a, 1968b, 1976).

Lefebvre'in geliştirdiği diyalektik yöntemi Soja'nın yıllar sonra tozlu raflardan çıkartmasının önemli nedenlerinden biri, yapısalcılık-sonrası akımların Marksist yaklaşımlar konusunda geliştirdiği, felsefî ve politik eleştirilerdir. Bu bağlamda Soja, Foucault ile Lefebvre arasında bir köprü kurmaya çalışırken, yalnızca Marksist yaklaşımlardaki dar görüşlü tarih anlayışlarını genişletmekle kalmayıp, bizzat tarih kavramını yeniden yorumlamaktadır. Her uzlaşmacı girişimde olduğu gibi Soja'nın kuramsal çerçevesi bir taraftan Marksizmin kuramsal boşluklarını kapatmaya çalışırken, diğer taraftan da bir kavram kargaşasına yol açmaktadır.

Soja *Postmodern Geographies* kitabında Los Angeles şehrinin somut ekonomik, toplumsal, politik ve kültürel oluşumunu incelerken Foucault'un rastlantısal tarih anlayışına benzer gözlemlerde bulunur (Soja, 1989: 247). Soja'ya göre Los Angeles'deki güç merkezleri -yerel ve yabancı sermaye grupları, basın, Hollywood, polis, gençler arasındaki hırsızlık ve uyuşturucu şebekeleri, emlâkçılar ve Soğuk Savaş döneminde gelişen askerî, sanayi üsleri- somut mekânı çok sesli, çok renkli ama çoğunlukla akordsuz (discordant) ve çapraşık sembollerle, kurumlarla, baskı ve sömürü mekanizmalarıyla kat kat örmüştür. Soja bu somut örüntüler ağını kuramsal düzeyde açıklarken birden fazla belirleyicileri olan tarih ve zaman anlayışlarını savunmaktadır (Soja, 1989: 190-221).

Soja'ya göre Los Angeles'in toplumsal ve ideolojik açılardan çapraşık bir mekân oluşunun nedeni, Foucault'nun kuramsal biçimde ele aldığı "rastlantısal" iktidar mücadeleleridir. Diğer bir deyişle, örneğin Hollywood, Pentagon ve *American Express* sembolleriyle ifade edebileceğimiz ideolojik, politik ve ekonomik baskı unsurları arasında bire bir önceden belirlenmiş, herhangi bir tarihsel gereklilik sözkonusu değildir. Los Angeles'in tamamen kendine has bir coğrafî mekân olmasının nedeni yalnızca dünyadaki farklı sermaye gruplarının

bir durak noktası olması değildir. Aynı zamanda yerel özelliklerinden dolayı Los Angeles, çokuluslu göçmen azınlıkların, eski göçmenlerle yeni göçmenlerin, "beyazlarla" beyaz olmayan grupların, yeni zenginlerle eski zenginlerin, eski ve yeni zenginlerle orta sınıfların, orta sınıflarla işsizlerin her gün birbiriyle girdiği mücadeleler tarafından da şekillendirilmektedir (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Davis, 1991).

Soja'nın kuramsal çerçevesi içinde mekân kavramı Harvey'e oranla çok değişik boyutlarda kullanılmaktadır. Soja'nın tarihî materyalizmin zamanı ve dolayısıyla kapitalist gelişmeyi ayrıcalıklı biçimde ele alışını eleştirirken kullandığı zaman ve mekân kavramları Lefebvre'in tarih anlayışından çok farklı değildir (Soja, 1989: 129-30). Lefebvre'e göre felsefî düzeyde zaman ve mekân içiçedir. Mekânsız zaman olamayacağı gibi, mekân ister bir heykel, ister bir oda, sokak, şehir ya da ülke temelinde düşünülsün, sürekli bir devinim içindedir. Bu devinimin farklı ritimlerini ve dinamiklerini tarihsel süreç içerisinde anlayabilmek için mekânın somut örüntüsünü en ince detaylarıyla incelemek gerekir (Lefebvre, 1991). Zaman ve mekân ilişkisi kuramsal açıdan düşünüldüğünde coğrafî mekânlar yalnızca zaman tarafından aşıma uğramış, kapitalist gelişmeler sonucu yeniden düzenlenmiş edilgen yerler olmayıp, bizzat zamanın akışını yönlendiren, sermaye birikim süreçlerini etkileyen, değiştiren niteliklere de sahiptir.[6] Lefebvre'in zaman ve mekân ilişkisine dair geliştirdiği kuram felsefî düzeyde soyut belirsizlik esasına dayanmaktadır. Diğer bir deyişle, zaman ve mekân sürekli çift taraflı etkileşim içerisindedir. Bu diyalektik düşünme yöntemine göre tarih, ekonomik, politik, toplumsal ve kültürel birçok unsurun zaman ve mekân boyutlarında birbiriyle etkileşimlerini sorunsallaştırmak anlamına gelmektedir.

Foucault ile Lefebvre'in tarih anlayışları arasındaki temel farka gelince: Foucault tarihi bir zaman fırtınasına benzetirken esas aldığı kavramlar rastlantı, ansallık ve anındalıktır. Foucault, tarihsel gelişmeleri makro düzeyde bir bütünsellik anlayışı ile açıklamadan kaçınır ve araştırma alanı olarak seçtiği bütün konularda odak noktası yerel tarihsel belgeleri bir arkeolog titizliği ile incelemesidir. Lefebvre'in tarih anlayışı içinde ise rastlantılar ve birden fazla belirleyiciliği olan olgular önemli bir yer tutsa da, Lefebvre'e göre tarih ne bir oldu-bittiden ibarettir, ne de önceden belirlenmiş soyut evrensel eğilimlerin boyunduruğunda gerçekleştirilmiş bir değişimdir. Tarih kavramı Lefebvre'e göre bir veri değil, sorunsaldır. Bu yaklaşım içerisinde zaman ve mekân arasındaki soyut belirsizlik felsefî bir düzeyde ele alınırken, Lefebvre somut mekâna ilişkin çalışmalarında kapitalist düzenlerdeki baskı, sömürü ve ideolojik sembollerin özgün koşullar içerisinde nasıl bir araya geldiğini açıklamaya çalışır (Lefebvre, 1991: 417).

6 Örneğin Soweto, Gazze, Cizre gibi "canlı" mekânların 1964 ve 1994 yıllarındaki konumlarını karşılaştırarak, zaman ve mekânın tarih içindeki etkileşimini anlamada güncel somut saptamalara varılabilir.

Soja, Lefebvre'in diyalektik belirsizlik esasından yola çıkarak tarihi hem birbirini takip eden, bir bütünsellik taşıyan dönemler olarak, hem de mekânın kendine özgü devinim ve dinamiklerinden dolayı ortaya çıkan rastlantısal, ansal gelişmeler biçiminde kavramsallaştırmaktadır. Soja, zaman ve mekân kavramlarını değişik boyutlarda ele aldığı için kuramsal çerçevesi tam yerine oturmamış, yoruma açık bir kavram kargaşasını içermektedir. Soja'ya göre en soyut düzeyde zaman, tarihle eş anlamlı kullanıldığında hem ansaldır, rastlantısaldır, hem de dönemsel belirlemeleri olan bir dizi ekonomik, politik ve toplumsal gelişmenin ürünüdür. Bu soyut tarih anlayışı içerisinde zaman kavramı bazen mekânsallıkla eş anlama gelmektedir. Soja'ya göre mekânın tanımı yalnızca coğrafî yerle sınırlı olmayıp, ansallığın, anındalığın ve rastlantısal bir çok belirleyiciliğin bir arada bulunuşu da ifade etmektedir. Soja zaman ve mekânın karşılıklı, çift taraflı etkileşimini somut düzeyde ele alırken tıpkı Lefebvre gibi tarihi bir veri olarak düşünmek yerine özgün ekonomik, politik ve toplumsal koşulların biraraya geldiği çok boyutlu bir "durum" olarak sorunsallaştırmaktadır.[7]

Soja'nın kuramsal çerçevesi içinde şu anda dünyanın çok boyutlu "durumuna" bakacak olursak, makro düzeyde "yeni dünya düzeni" olarak adlandırılan tarihsel dönem hem geçmişten bu yana süregelen bir devamlılık, belirleyicilik taşımakta, hem de birçok rastlantısal gelişimin bir anda yaşandığı tarihsel bir fırtınaya benzemekte. Kapitalist birikim süreçleri, 1980'lerin başından beri farklı değişimlere uğrarken esas olan Marx'ın sözünü ettiği sermayenin dolaşımına ilişkin tarihsel sürekliliktir. Bu tarihsel süreklilik içerisinde farklı sermaye gruplarının birbirleri ile olan somut mekânsal çekişmeleri ve tarihî çelişkileri sonucu şu anda hem bir ekonomik kriz, hem de ekonomik büyüme aynı anda yaşanmaktadır. ABD bu ekonomik çöküş ve büyümenin en somut coğrafî merkezlerinden biri durumundadır. Öte yandan sermayenin dolaşımı ilkesi temelinde yaşanan tarihî süreklilik, daha önce de tarihsel bir fırtına şeklinde yaşanan 1920-45 döneminde olduğu gibi bir dizi beklenmedik politik gelişmeler nedeniyle birçok toplumsal belirsizliği ve kopuşu içinde taşımaktadır. Kısaca dünya şu anda ne tamamen global kapitalist genişlemenin oldu bittisine boyun eğmiş durumda, ne de tarihsel sürekliliklerin en başta devletler düzeyinde olmak üzere, toplumsal ve kültürel parçalanış aşamasında şu anki tarihsel "durum", 'dünyanın yeni düzensizliği' biçiminde adlandırılabilir (B. Anderson, 1992).

Geçmiş dönemlerle karşılaştırıldığında şu anda içinde bulunduğumuz dönemin özgün niteliklerinden biri, Harvey'in kullandığı anlamda zaman, yani ka-

7 Soja'ya göre şu anda içinde bulunduğumuz dönem üç boyutlu "mekânsal" bir yeniden yapılanma sürecini içermektedir. Birinci boyut Soja'nın tarihselcilik-sonrası *(posthistoricist)* olarak tanımladığı mekânın felsefî ve teorik açıdan yeniden kuramsallaştırıldığı teorik yapılanma süresidir. İkincisi, "postfordist" sermaye birikim sürecinin yerel ve bölgesel düzeylerde yeniden yapılanması, üçüncü boyut ise "postmodernizm" adı altında yaygınlaşan modernleşme ve modernizm tartışmalarının toplumsal ve kültürel alanlarda yeniden yorumlanmalarıdır (Soja, 1989: 161).

pitalist genişlemeci politikalar, coğrafî mekânları aşınıma uğratıp yeniden düzenlerken, bölgesel ve yerel düzeylerde gelişen çok boyutlu politik ve toplumsal hareketlenmeler de tarihi aşınıma uğratıp yeniden yorumlamaktadır. Zaman ve mekân ilişkisini politik anlamda sorunsallaştırırken üzerinde dikkatle durulması gereken bir konu faşizm, fanatik milliyetçilik ya da dinî akımların farklı coğrafî mekânlarda geliştirdikleri tarihî yorumlar ve yönlendirmelerdir.

1990'ların özgün eğilimlerinden biri geçen yüzyılda yaşanmış politik krizleri ve ideolojileri hep bir arada yoğun bir şekilde yeniden yaşamamızdır. Bu anlamda bölgesel ve yerel düzeylerde somut coğrafî mekânlar birden fazla belirleyicisi olan tarih anlayışlarının çatışma alanı haline dönüşmüş durumda. Bu sorun yalnızca komünizmin çöküşünü takip eden yeni bölgesel soğuk savaş girişimlerinde değil, daha yerel düzeyde de kendini farklı boyutlarda göstermektedir. Daha mikro düzeyde eski Yugoslav cumhuriyetlerinde hal-i hazırda yaşanan çatışmalar, tarihî-coğrafî materyalist yaklaşımlar çerçevesinde incelendiğinde bu krizin zaman ve mekân ilişkilerine değin iki temel boyutu var. Birincisi, köy, kasaba, şehir vb. yerleşim alanları temelinde somut mekânlar zaman tarafından aşınıma uğratılırken burada zamanın birimi, milliyetçi ve dinî tarih anlayışlarıdır. İkincisi, Lefebvre'in öne sürdüğü gibi zaman ve mekânın içiçe olduğunu ve birbirlerini çift taraflı etkilediklerini varsayarsak, bu yerel çatışmalarda aşınıma uğrayan yalnızca somut coğrafî mekânlar değil, aynı zamanda bir mekânın devinimini oluşturan küçük, özel, özgün zaman birimleridir.[8] Alışılagelmiş zaman anlayışları savaş nedeniyle çözülüp yeniden tanımlanmaktadır. Daha soyut düzeyde mekânın devinimi toplumsal ve politik ilişkiler temelinde düşünülürse hal-i hazırda eski Yugoslav cumhuriyetlerinde bu ilişkiler de zamanı aşınıma uğratıp yeniden şekillendirmektedir. Bu anlamda özgün zaman birimleri olarak diplomatik görüşmelerin ertelenmesi ve insanların milliyetçi ve dinî kimliklerini 19. yüzyıl toplum anlayışlarına göre tanımlaması sayılabilir.

Sonuç

Lefebvre zaman ve mekânın, içiçe, nasıl birbirlerini etkilediklerini açıklarken zihinsel mekândan sözeder. (Lefebvre, 1991; 65.) Bu zihinsel mekân ne klasik Marksist yorumuyla, ne de Freudcu yaklaşımda ele alınan bilinç kavramına denk düşmemektedir. Lefebvre'e göre zihinsel mekân üç unsurdan oluşur: kişinin yaşam deneyimi, çevresini algılaması ve kavraması. Zihinsel mekân farklı bilgiler, geçmişe değin anılar, unutkanlıklar, yanlış anlamalar, iddialar ve farklı inanışları içinde barındırır. Lefebvre'in felsefî ve kuramsal çerçevesi içinde eleş-

8 "Küçük, özgün zaman birimleri" terimini İngilizce'deki *"durations in time"* karşılığında kullanıyorum.

tirel yaklaşımın amacı zihinsel mekânın aksayan, eksik kalan boyutlarını düzeltmek ya da yanlış olduğuna inanılan iddiaların doğrusunu bulmak değildir. Eleştirel, analitik düşünce ya da bakış açısı iddiacı, dogmatik veya şiddete dayanan anlayışlar ile kendini unutkanlıklara, belirsizliklere veya vurdumduymazlığa kaptıran anlayışlar arasında bir orta yol, patika bulmayı amaçlamaktadır (Lefebvre, 199; 420).

Harvey ve Soja'nın tarihî-coğrafî materyalizm konusunda öne sürdükleri sorular böylesine eleştirel bir bakış açısının ürünüdür. Her ikisinin de kuramlarının ortak noktası, bölgesel ve yerel düzeylerde somut olarak yaşanan toplumsal, kültürel ve politik çelişkiler ile kapitalizmin soyut ve evrensel koşulları arasındaki ilişkiyi sorunsallaştırmaktır. En genel hatlarıyla tarihî-coğrafî materyalizm, klasik Marksist anlayışta öngörüldüğü biçimde dünya tarihini kapitalizmin gelişimini esas alan meta-teoriler yoluyla açıklamak yerine önce "dünya tarihi" denilen kavramı sorgulamaktadır.

Bölgesel ve yerel coğrafî farkların tarihsel süreç içerisinde sorunsal olarak ele alınışının Marksist yaklaşımlara temel katkısı, şu ana kadar ikilem biçiminde algılanan olguların yeniden düşünülmesini sağlamaktır. İkilemler soyut ve evrensel koşullar ile somut ve özgün dinamikler arasında kurulacak kuramsal ilişki düzeyinde ele alındığında şu anki tarihsel dönemi anlamada iddiacı ve düşünsel düzeyde zorlayıcı bir tutuma yol açmaktadır. Oysa tarihin her döneminde olduğu gibi şu anda da eleştirel bakış açısının önemi her türlü kemikleşmiş, kategorik anlayış karşısında düşünce sınırlarını genişletmektir.

KAYNAKÇA

Anderson, B. (1992). "New World Disorder", *New Left Review*, no. 193.

Bhabha, H. (1992). "The World and Home", *Social Text*, no. 31/32.

Bhabha, H. (1993). *The Location of Culture*, Londra: Routledge.

Davis, M. (1991). *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles*, Londra: Verso.

Dear, M. (1986). "Postmodernism and Planning", *Environmentand Planning D*, 4, (4).

Dear, M. (1990). "Book Review", *Annals of the Association of American Geographers*, 80, (4).

Eribon, D. (1991). *Michel Foucault*, Cambridge: Harvard University Press.

Ferguson, R. (der.) (1990). *Marginalization and Contemporary Cultures*, NY: MIT Press.

Foucault, M. (1980). *History of Sexuality*, NY: Vintage Books.

Foucault, M. (1980). *Language, Counter Memory, Practice*, NY: Cornell Uni. Press.

Foucault, M. (1991). *Remarks on Marx*, NY: Semiotex(e).

Grossberg, L. (der.) (1992), *Cultural Studies*, New York: Routledge.

Hall, S. (1985). "Authoritarian Populism: A Reply", *New Left Review*, no. 151.

Hall, S. (1988). *The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis of the Left*, Londra: Verso.

Hall, S. (1992). "Cultural Studies and its Theoretical Legacies" (L.Grossberg (der.), *Cultural Studies*, NY: Routledge).

Harvey, D. (1985). "The Geopolitics of Capitalism", D.Gregory ve J.Urry (der.), *Social Relations and Spatial Structures*, Londra: Mac Millan)

Harvey, D. (1987). "Three Myths in Search of a Reality in Urban Studies", *Environment and PlanningD*, 5, (4).

Harvey D. (1987). "Flexible Accumulation through Urbanization: Reflections on 'Postmodernism' in American City", *Antipode*, 19, (3).

Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Cambridge: Basil Blackwell.

Harvey, D. (1991a). "Flexibility: Threat or Opportunity", *Socialist Review*, no. 1.

Harvey, D. (1991b). "Social Justice, Postmodernism and the City", konferans tebliği.

Lefebvre, H. (1968). *Dialectical Materialism*, Londra: Jonathan Cape.

Lefebvre, H. (1968). *The Sociology of Marx*, Londra: Penguin.

Lefebvre, H. (1976). *The Survival of Capitalism*, Londra: Allison and Busby.

Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*, Oxford: Basil Blackwell.

Magas, B. (1993). *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-up*, Londra: Verso.

Massey, D. (1992). "Politics and Space/Time", *New Left Review*, no. 196.

Miliband, R. ve Panitch, L. (eds.) (1992). "New World Order", *Socialist Register*, Londra: The Merlin Press.

Morris, M. (1992). "On the Beach", (L.Grossberg (der.)), *Cultural Studies*, NY: Routledge).

Said, E. (1993). *Culture and Imperialism*, NY: Alfred A.Knopf.

Soja, E. (1989). *Postmodern Geographies: The Reassertation of Space in Critical Social Theory*, Londra: Verso.

Zukin, S. (1988). "The Postmodern Debate over Urban From", *Theory, Culture and Society*, 5, (2/3).

Once upon a space, there were sieve like times: Historical geographical materialism

This article provides a brief introduction to the notions of space and time within the loosely defined parameters of historical geographical materialism. It focusses on the works of David Harvey and Edward Soja as two main proponents of a critical perspective on marxist geography. It examines their different conceptualizations of the relationship between time and space, history and geography. The objective is to discuss the concrete implications of a critical perspective on space within the context of the current state of political disorder around the world. To that end it draws attention to the reasons why it is important to conceive of history through the lens of a spatial thinking. The main argument is that both grand theories about world history and theories that emphasize fragmentation and spontaneity fail to address the complexity of the present conjuncture.

The critical spatial perspective that has been used by Harvey and Soja was initially developed by Henri Lefebvre. Lefebvre's main contribution to critical thinking is to problematize the relationship between time and space as both historically determined and contingent upon spontaneity. The crucial point in this conceptualization is H. Lefebvre's philosophical premise that time and space are in constant interaction with one another. Space is defined by different temporalities and it has its own motion just as time is defined by different notions of spatiality. This approach allows the possibility of conceiving of local histories of oppression and resistance as being determined and contingent on the political, social and cultural features a concrete locality.

Yeni coğrafya ve yerellikler*

*Melih Pınarcıoğlu***

Giriş

Yeryazımcılığı ya da coğrafya, tarihte en parlak dönemini *terra incognita* (bilinmeyen topraklar) döneminde yaşadı. Bu devrin 18. yüzyıl başlarında bitişi, insanlık tarihinin başından itibaren başlıca saiki yeryüzünü keşfetmek olan coğrafyanın da bir anlamda bitişi demek oluyordu. 18. yüzyılda Batılı coğrafyacılar arasında aşanan 50, 60 yıllık kriz başka bir keşif yolunun farkına varılması ile atlatılıyor, farklı bir coğrafya anlayışının temelleri atılıyordu. Bu, cansız bir *yeryüzü* tasavvuruna dayalı coğrafya bakışından, beşeriyetin önem kazandığı *yer* anlayışına oturan bir coğrafyacılığın oluşumu anlamına geliyordu. Amaç, kabaca söylersek, insan ile çevresinin, daha geniş anlamda da mekânın etkileşimini ve bunun yarattığı mekânsal süreçlerin ve yapısının araştırılması olarak konacaktı. Bu da, modern bir sosyal bilim disiplini olarak coğrafyanın oluşumu demekti.

Modern bir disiplin olarak oluşumundan 1970'lere değin (beşerî) coğrafyanın tarihine baktığımızda, Lakatosçu anlamda iki araştırma programının varlığından söz edilebilir. Bunlardan birincisi, 1950'lere kadar etkili olan *alansal farklılaşma (areal differentiation)* temelinde ampirik olarak yerlerin fizikî ve sosyal durumunun tanımlanması olarak nitelendirilebilecek (ampirisist) *idiografik* (tekil yeryazımcı) gelenektir. Buradaki kabul, yerlerin birbirinden farklılığı, yerlerin benzersizliği ya da başka bir deyişle *yerlerin biricikliği*'dir *(uniqueness of place).*

* Yazının konusu üzerinde yardımlarını gördüğüm Philip Cooke, Andy Pratt ve Michael Edwards'a teşekkür ederim.

** Pınarcıoğlu, University College London, Bartlet School of Architecture and Planning'de doktora öğrencisidir.

Yerlerin biricikliği kabulü, coğrafyayı metodolojik olarak da biricikleştirmektedir. Eksepsiyonalizm (istisnacılık) olarak adlandırılan bu metodolojik durum, diğer bilimlerde görülen genel kaideler arayışını reddetmektedir. Herhangi bir kaide arayışının devreye girmesinin coğrafyayı kendi alanının dışına çıkaracağı düşünülmektedir. İdiografik anlayışta, coğrafyanın katkısı olguların betimlenmesi noktasında oluşmaktadır. Özellikle 2. Dünya Savaşı sonrası güçlenmeye başlayan pozitivizmin genel kaideci ve açıklamaya dayalı bakışına karşı, coğrafyanın bu eksepsiyonalist bakışını koruması zorlaşmış; sonuçta (pozitivist) *nomotetik* (kaide üretici) anlayış coğrafyada hegemonya kurarak ikinci araştırma programını oluşturmuştur. Alansal farklılaşmadan genel mekânsal kaidelere geçişte metodolojik problemin yanında bir önemli nokta daha etkili olmuştur. Bu, ulaşım teknolojisinde –daha özgül olarak da uçak teknolojisinde– görülen gelişmeler ve bunun günlük hayata olan etkisinin yarattığı bir globalleşme prototipinin oluşumu ile ilgilidir.[1] Kabaca söylersek, yeni dünyanın artık bilinmez topraklarda "acaibü'l-mahlûkatın"[2] yaşadığı bir dünya olmaktan çıktığı, herkesin birbirini tanıdığı, homojen bir mahalle olmaya başlaması sözkonusudur. Yüksek mekânsal hareketlilik ve onun yarattığı iktisadî, sosyal ve kültürel yayılma bu homojen mahalleyi yaratmakta, alansal farklılıkları azaltmaktadır. Bu durumda yapılması gereken her yerde geçerliliği olacak mekânsal kaidelerin keşfedilmesidir. Hipotetik tümdengelim yöntemiyle yapılacak genel kaide arayışı coğrafyanın aksiyomatik yapısını geliştirmeyi, dolayısı ile coğrafyayı eksepsiyonalist değil, "gerçek bir bilim" haline getirmeyi amaçlamaktadır.

Coğrafyanın beşeriyet ve toplumla ilişkilendirildiği bu ikinci tarihinde coğrafya bir sosyal bilim olmuştur, ama diğerlerinin yanında hep *Sinderalla* kişilikli bir bilim olarak kalmıştır. Ampirisist-idiografik coğrafya zaten kendisini olgu aktarıcısı olarak tanımlayarak, diğer bilimlerden soyutlamıştır. Pozitivist-nomotetik coğrafyada ise sorun, genel mekânsal kaide arayışından kaynaklanmaktadır. Bu arayış mekânsal nedensellik arayışıdır. Bizzat mekânın kendisinin nedenselliğe içerdiği kabulü, coğrafyacıyı toplumsal nedenselliklerden arındırılmış bir mekânsal nedensellik üzerinde çalışmaya yöneltmektedir. Mekânın çok abartılarak, toplumsal ilişkilerden özerk olarak tanımlanmasından türetilen coğrafyanın aksiyomatik yapısı, diğer toplumsal bilimlerin aksiyomatik yapıları ile ilişki kurmakta zorlanmaktadır. Coğrafya sadece Sinderalla kişilikli bir bilim değil, *şaibeli* bir bilimdir de. Tarih boyunca, coğrafyanın ürettiği bilginin en büyük müşterisi devlet olmuştur. Devletler coğrafyayı savaşların en önemli 'paşalarından' biri yapmış; bu 'paşa' devletlere emperyalist uğraşlarında büyük muvaffakiyetler kazandırmıştır. Devlet güvencesindeki bu şaibeli yaşamın kuş-

1 Bu prototipin güzel bir anlatımı için bakınız: Kimble (1951).

2 15. yüzyılda Ali Bin Abdurrahman'ın coğrafya bağlamında değerlendirilebilecek eseri bu adı taşımaktadır.

kusuz en vahim olanı Nazi Almanya'sında gerçekleşmiştir.[3] Nazi Almanya'sında, diğer bilim dallarında büyük oranda bilim insanı kaçışı yaşanırken, coğrafyacılar Hitler'in *Neue Weltordnung*'unun (Yeni Dünya Düzeni) yaratıcıları olmuşlardır.[4]

1970'ler, coğrafyanın Sinderalla kişilik bir disiplin olmaktan kurtulma gayretinin ön hazırlığına ve ona şaibeli yaşamın ardından temiz bir sayfa açma uğraşlarına tekabül etmektedir.[5] Bu tarih *radikal coğrafya*nın[6] hegemonya kurmasının tarihidir. İlk başlarda radikal coğrafyanın spektrumu içinde anarşizm de yer alsa da, asıl etkili olan ve radikal coğrafyaya damgasını vuran, Marksizmdi.[7] Böylece, belki de Marksizmden en son etkilenen sosyal bilim olan coğrafyada, pozitivizmin salt mekânsal süreçlere dönük araştırma programı yerini, tarihsel materyalist bir perspektifte mekân üzerinde (özellikle kent mekânı üzerinde) genel toplumsal süreçlerin araştırılmasına bıraktı. Mekânsal yapıların bizzat belirleyici bir nedensel etkiye sahip olduğu söylenerek, bu yapıları toplumsal olandan özerk sayan yaklaşım reddedildi. Bu yapılar toplumsal ilişkilerden özerk olarak oluşmuyor, aksine toplumsal ilişkiler tarafından üretiliyordu. Böyle bir bakış coğrafyaya tarihinde ilk defa kuramsal temelde toplumsal bir bakışı kazandırıp, coğrafyanın mekânsal yapıların altında yatan süreçler hakkında bilgilenmesini sağlıyordu. Bu bakışın bir başka sonucu, tarihi boyunca yönetici sınıf ideolojileri ile dirsek teması kuran coğrafyada görülmeyen mekânsal adalet kavramının oluşumu idi.[8] Kapitalizmin eşitsiz gelişme yasası-

3 Bu konu için bakınız: Smith (1990; 1992).

4 Bu coğrafyacılar arasında en ünlüsü hiç kuşkusuz, nomotetik coğrafyanın önemli kuramlarından "merkezi yer teorisi"nin yaratıcısı Christaller'dir (Smith 1990). Christaller'in 1930'ların sonlarında oluşturduğu bu teorisi, Almanya'nın yeni ele geçirdiği Doğu bölgelerini merkezî bir sistemde kontrol altında tutmak için, Hitler'in isteği ile Himmler tarafından kurulan, "Alman Halkının Milliyetçiliğini Geliştirme Komiserliği"nin kuramsal çatısını oluşturmuş; Christaller de bizzat bu komiserlikte çalışarak hem kuramını geliştirme, hem de bu kuramı bizzat pratikte deneme imkânına sahip olmuştur.

5 Bu, coğrafya üzerindeki şaibenin kalktığı anlamına gelmemelidir. Pozitivizm içinde gelişen Coğrafî Enformasyon Sistemleri *(Geographical Information Systems-GIS)*, 1990-1991 Körfez savaşında Amerika'nın kullandığı en önemli silahlardan biri olmuştur. Hatta bu savaş, GIS savaşı olarak adlandırılmaktadır (Smith, 1992).

6 1970'ler radikal coğrafyası hakkında bilgi için, Oğuz Işık'ın elinizdeki dergideki makalesine bakınız.

7 Bu konuda genel yaklaşım, özellikle Althusserciliğin en etkili yaklaşım olduğu yolunda. Yalnız, coğrafyadaki Marksist dönüşümün en önemli isimlerinden biri olan Harvey, Britanyalı radikal coğrafyacılarla giriştiği zehir zemberek bir söz düellosunda bunu bir söylence olarak nitelendirip şöyle diyordu: "Söylence 1: Bir zamanlar hepimiz Althusserci Marksizmin bizi sımsıkı sardığı kolları arasındaydık. (ki)... ben hiçbir zaman Althusserciliği iyi bilmedim; benim amacım hiçbir zaman bu yaklaşım içinde bir kent araştırması yazmak olmadı. Amacım Marksist ekonomi-politikte temellenen bir kent çalışması yapmaktı –ki bunun anlamı *Kapital'i Okumak* değil, *Kapital*'i okumaktı" (Harvey, 1987: 359).

8 Bu konuda anarşist Kropotkin ile 1930'larda ortaya çıkan Alman Coğrafi Materyalistleri ve bunların arasında özellikle Karl Witfogel'in çalışmaları istisnadır. Bu konuda Wittfogel'in bir maka-

nın mekânsal oluşumu, coğrafyanın yeni sorunsalı olmaktaydı.

1970'lerin radikal toplumcu coğrafyası çok önemli katkılarla beraber önemli sorunları da beraberinde getirdi. Bu çalışmalarda genel olarak yapılan, toplumsal süreçlerin mekânda sınıflandırılması ve bu süreçlerdeki değişimin mekânsal yapılara olan etkisinin analizi idi. Bu analiz içerisinde mekân ile toplum ilişkisi tek yönlü olarak toplumun mekânı etkilemesi noktasında kuruluyordu. Pozitivist-nomotetik coğrafya mekâna abartılı bir rol vermiş, radikal coğrafya ise tam tersi olarak mekânı ihmal etmekteydi. Elbette toplumsal süreçler oynadıkları oyuna uygun olarak kendi sahnelerini (mekânsal yapıları) hazırlıyorlardı. Ancak, bu sahneleme yine mekânsal koşullar tarafından sınırlanıyordu. Ayrıca, mekânsal yapılar, (toplumsal) oyun değiştiğinde kolayca değiştirilen tiyatro dekoru değildi. Bu yapılar oyun değişimlerini de etkiliyorlardı. Bununla ilişkili bir başka sorun, 70'lerin yapısalcı sorunsalının getirdiği, genelde her alanda geçerli bir toplumsal süreç ve yapı anlayışından kaynaklanıyordu. Bu anlayışta mekân toplu iğne başı olarak algılanmaktaydı. Genel geçerliliği olan bir oyunun varlığından sözedilse bile, bu oyun farklı yerlerde farklı sahneleniyor, farklı yorumlanıyordu. Ayrıca, oyun sabit bir metne değil daha çok doğaçlamaya dayanıyordu. Başka bir deyişle, tek bir mekânda oynanan tek bir oyun değil, genel ve yaygın bir oyunun farklı mekânlarda farklı sahnelenmesi idi, sözkonusu olan. 1970'lerden itibaren kapitalizmin aldığı şekil de bu farklılıkları arttırmaktaydı. Elbette küreselleşme dünyamızı mahalle haline getiriyordu; fakat, bu mahalle uyumlu ve homojen bir mahalle değil, aksine apartmanları bile birbirinden farklı olabilen bir mahalle idi. Bu mahallenin insanlarının kafasındaki coğrafyada "acaibü'l mahlûkât" artık kırk günlük mesafede yaşamıyor; karşıdaki dairede oturuyordu.

Bu noktalar temelinde, 1970 sonlarından itibaren radikal coğrafyada mekânsal yapıları, mekânsal olanı toplumsal olana indirgeyen, ayrıca farklılıkları kavramlaştırmaya pek olanak tanımayan bir bakışla analiz etmenin mümkün olmadığına dair endişeler yoğunlaşmaya başlıyor; akabinde mekân ile toplumun diyalektik biçimde düşünüldüğü bir coğrafya bakışının gerekliliği gündeme geliyordu. Aynı yıllarda toplumsal kuram ve felsefede yapı ve ajanlar arasında ara kavramlar bulmaya yönelik strüktürasyon (yapılaştırma) yaklaşımları,[9] mekândaki dışsal şartların, ajanların bilinçli ve bilinçsiz eylemleri sonucu oluşan toplumsal gerçekliği hem sınırlayıcı, hem de geliştirici etkileri bulunduğundan ha-

lesi için bkz.: Gepolitics, Geogrophical Materialism and Marxism; *Antipode*, 1985, vol. 17, no. 1. (Geopolitik, geographischer materialismus und Marxismus. *Unter dem Banner des Marxismus*, vol. 3, no. 1, 4,5. 1929.

9 Strüktürasyon deyimi burada sadece Giddens'ın kuramını içermiyor. Thrift'in (1983) kullandığı gibi toparlayıcı bir deyim olarak, realizm ve Boerdieu'nun *habitus* yaklaşımını da içerecek şekilde kullanılıyor.

reketle, mekâna her toplumsal etkileşmenin oluşumunda merkezî bir rol vermenin gerekliliğini vurguluyordu. Mekân-toplum ilişkisini ön plana çıkaran ve böylece toplumsal süreçteki farklılaşmalara duyarlı olan bu yaklaşımların, özellikle de realizmin gelişimi coğrafyayı derinden etkilemeye başladı.

Hem coğrafyanın kendi içindeki gelişme, hem sosyal teoriden gelen destek 1980'lerin *yeni coğrafyasını* belirledi. Yeni coğrafya argümanını kısaca şöyle koydu: mekânsal yapılar toplumsal ilişkiler tarafından belirlense de, onu yaratan ilişkilere indirgenemez; toplumsal ilişkilerin oluşumu da mekâna bağlı bir süreçtir. Bu bakışla vurgulanan, toplumsal süreçlerin kendi mekânsal formunu ve mekânsal ilişkisini oluşturması ve bu oluşan form ve ilişkilerin toplumsal süreçlerde nedensel olmayan bir etki yaratması idi. Bu etki, ulusal sınırlar, günlük yaşamın getirdiği sınırlar ya da hapishane duvarları gibi belli bir mekânsal sabitliğin ve bu sabitliğe bağımlı olarak oluşan uzaklık, ayırma, süreklilik gibi mekânsal boyutların toplumsal süreçlerde ortaya çıkardığı alansal farklılaşma idi. Artık genel bir mekân değil, farklılaşmış mekânlar/yerler ya da başka bir deyişle yerlerin biricikliği idi sözkonusu olan.

Yeni coğrafya, coğrafyanın, toplumla mekânın ilişkilendirilmeye çalışıldığı ikinci tarihinde gelinen en anlamlı noktadır. Ne pozitivist-nomotetik coğrafyada olduğu gibi mekânı toplumsal ilişkilerden özerk görüp mekânı abartıyor, ne de 70'ler radikal coğrafyasındaki gibi mekânı toplumsal ilişkilerin yanında ihmal ediyor. Yeni coğrafya bu iki anlayışın ortalarında bir yol tutarak, toplumla mekânı dengelemeye çalışıyor. İlginçtir ki bu denge ampirisist-idiografik coğrafyanın kavramı olan alansal farklılaşmadan geçiyor. Fakat yeni coğrafyanın alansal farklılaşması diğerinden farklılıklar içeriyor. Öncelikle ampirisist ve eksepsionalist bir amaç taşımıyor. Ayrıca, bu alansal farklılaşma toplumsal süreçlerin birbirinden kopuk, küçük mekân adacıklarında oluşması anlamına gelmiyor. Yaygın ve genel süreçlerin varlığını inkâr etmiyor. Söylemek istediği, toplumsal süreçlerin sadece tarihsel olarak değil, coğrafî olarak da özgül olduğu. Bu anlamda alansal farklılaşma genel ile özgül arasında,başka bir deyişle idiografiklik ile nomotetiklik[10] arasında bir yol tutturmaya çalışıyor. Fakat bu arayış tek bir yolun varlığına tekabül etmiyor. Tam o noktada da bu yazının esas konusu başlıyor. Bu kısa yazı sözkonusu arayış içerisinde önemli bir yol açan yerellik bakışına ışık tutmaya çalışıyor. Bunu yaparken ilk olarak yeni coğrafyada başlayan yol ayrımına değinip, yerellik bakışını yerine oturtmaya çalışıyor. Burada vurgulanan nokta yerelliğin realist coğrafya içinde oluşması. Daha sonra realist coğrafyada yerellik bakışının çıkışı incelenmeye çalışılıyor. İngiltere'de oluşan iki yerellik araştırması eleştirel olarak inceleniyor.

10 Burada kullanılan nomotetik terimi sadece pozitivist-nomotetik coğrafyayı içermiyor. Terim, özgül durumların ihmal edildiği genel kaidecilik anlamında 70'lerin radikal coğrafyasını da kapsıyor.

Yeni coğrafyada bir yol ayrımı

Yukarıda belirtildiği gibi, yeni coğrafyanın bakışı mekân bir farklılaştırma etkisi yaratıyor, ama bu pozitivist-nomotetik coğrafyada olduğu gibi nedensel bir etki değil. Böylece mekânın yeri nedenselliklerde değil somut ve oluşumsal olanla belirleniyor. Yerler biriciktir ama bu biriciklik birbirinden tamamen bağımsız mekân adacıkları anlamına gelmiyor. Bu durumda alansal farklılaşma idiografik ve nomotetikliğe kaymadan bir analize nasıl tabi tutulacak, bu analiz için hangi etkili mekânsal form seçilecektir? Bu soru yeni coğrafyanın oluşumunda en önemli katkıyı yapan iki yaklaşımdan farklı yanıtlar aldı. Birincisi, Harvey'in bizzat Marx'a yönelerek orijinal formülasyonlarda eksik olan mekânsal faktörü *'Kapital'*e eklemeye çalıştığı *Limits to Capital* (Harvey, 1982) ile başlayan, özellikle Amerikalı coğrafyacılar arasında etkili olacak *coğrafî bir tarihsel materyalizm* anlayışı.[11] İkincisi, özellikle İngiltere'de etkisini hissettirecek realist mekânsal formülasyonların oluşması (Keat ve Urry, 1982; Sayer, 1984; Urry, 1981) ve bu formülasyonların Massey'in yine özellikle bu ülkede çok etkili olacak endüstri coğrafyası ve toplumsal yapılar arasındaki ilişkiyi kavramlaştırması temelinde oluşup genel anlamda mekân ekonomisi araştırmalarında etkili bir rol oynaması ile güçlenen *realist coğrafya.*[12]

Tarihsel coğrafî materyalizm amacını "Marx'ın kapitalist birikim teorisinin

11 Harvey ilginç bir şekilde coğrafya içinde üç önemli döneme imzasını atmış bir insan. 1967'de yayınladığı *Explanation of Geography* ile pozitivist coğrafyaya katkı yaptı. Bu kitabı yazma sürecinin sonlarına doğru Marksizme doğru bir kayış yapmaya başladı, ki bu kitabın son bölümünde sezilebilir; bu kayış 1973'de Marksist coğrafyanın oluşumunda baş yapıtlardan biri sayılan *Social Justice and the City* ile meyvesini vermişti. Harvey 1980'lerde de *Limits to Capital* ile yeni coğrafyanın bir ayağının oturtulmasında öncü ismi oldu. Harvey oluşturduğu bu söylem içinde günümüze kadar emin adımlarla devam ederken; kendisini aynı soyutluk derecesinde "kapitalizmin coğrafî eşitsizlik yasası" üzerinde çalışan öğrencisi Smith'in izlediğini söylemek yanlış olmaz sanırım (Bakınız: Smith, 1984). Harvey'in "öncü söylemselliği" daha düşük bir soyutluk seviyesinde, özellikle mekânsal yeniden yapılanma çalışmalarında etkili oldu. Düzenleme okuluna yakın bir söylemle, kapitalizmin her teknolojik-kurumsal sisteminin farklı toplumsal konfigürasyonlar oluşturan coğrafyalarını keşif yolunda, özellikle Fordist sistemin çözülüşü sonucu ortaya çıkan mekânsal yeniden yapılanma arayışları üzerine odaklanma gerçekleşti. Bakınız: Scott (1988); Storper ve Walker (1989).

12 Buradaki "realizm", Pratt'ın *Toplum ve Bilim*'in elinizdeki sayısında kullandığı "eleştirel realizm" ile eşanlamlıdır. Coğrafya literatüründe terimin genel olarak yeğlenen kullanılışı realizm. Bu nedenle burada ben de kısaca "realizm" diyeceğim. İkinci olarak kısaca şunu belirtmekte yarar var. Elbette realist coğrafyanın oluşumu temelde doğrudan realizm temelinde, metodolojik olarak mekânın toplumsal ilişkilerde yarattığı farkın formülasyonunun bir sonucu. Lâkin realist coğrafyanın gelişmesinde genellikle realizmi isim olarak telaffuz etmekten kaçınan, buna karşın realist bir mekân algılayışıyla temellenen, sermaye ile yerel işgücü piyasaları arasındaki ilişkileri formüle ettiği, İngiltereli coğrafyacılar arasında çok etkili olan mekânsal işbölümü araştırmaları ile Massey'in katkısının çok büyük olduğunu unutmamak gerekiyor. Bakınız: Massey (1984; 1985).

evrensel ve soyut belirlemeleri bağlamında somut ve tikelin alanında duran coğrafyanın kuramını oluşturma yolları üzerinde çabalamak" diye koyuyordu (Harvey, 1985: 144). Bu amacı gerçekleştirebilmek için tarihsel ve coğrafî materyal üzerinde somut-soyutlamalarla başlayacak, bunlar arasında ilişki kuracak, daha sonra sentetik bir sonuca ulaşma yolları arayacak; ayrıca, yeni tarihsel coğrafî materyallere göre gerekli kuramsal revizyonu yapabilecek bir yaklaşım tarzı esastı (Harvey ve Scott, 1989). Ancak bu şekilde alansal farklılar, mekânın yarattığı farklar bunların içinde boğulmadan kavranabilirdi.[13] Tarihsel coğrafî materyalizmdeki yüksek soyutlama temelli bu bakış karşısında realist coğrafya somut çalışmayı ön plana çıkardı. Realizmde mekânın etkisi olumsal olarak tanımlanıyor; somut çalışmanın toplumsal mekanizmaların oluşturduğu zorunluluk ilişkileri ile mekânsal olumsallıklar arasındaki etkileşimi incelemek, alansal farklılaşmaları kavramak, bu etkileşim sonucu oluşacak yeni zorunluluk ilişkilerini keşfetmek için somut çalışma esas görülüyordu (Massey 1985, Sayer, 1985; Urry, 1981; 1985). Zorunlu bir ölçek tanımlamayan iki çalışmanın vurgularında farklılık vardı. İkinci grupta ön plana çıkan, somut çalışmaya uygun, alansal farklılaşmanın temelinde olduğu düşünülen yerel düzey oldu. Birinci grup ise, yerel düzenin önemini inkâr etmemekle beraber, bu düzeyde yapılacak çalışmaların kapitalizmin farklılıklar yaratan genel mantığını anlamada kısıtlı katkılar yaptığını, hatta bu seviyede ve somut araştırma üzerinde yoğunlaşmanın daraltıcı sonuçları olduğunu belirtiyor; vurguyu farklılıkları gösterilebilecek genel sürece koyuyordu.

İki grup arasındaki bu ayrım özellikle 1980'lerin ikinci yarısından itibaren bir gerilime yol açtı. Bu gerilim 1987'de en önemli coğrafya dergilerinden *Society and Space* tarafından düzenlenen bir toplantıda doruğa ulaştı.[14] Görgülcü ve

13 Yüksek soyutlama temelli bu bakışın baş yapıtı Harvey'in *Limits to Capital* çalışması. Harvey (1982), çok basit terimlerle söylersek, bir yanda kapitalizmin belli yerlerde odaklaşan birleşmiş yapısı ile kapitalist sirkülasyonun arasındaki gerilimin farklı yerlerde farklı emek süreçleri ve farklı mekânsal biçimler yaratan bir zaman-mekân koordinasyonu gerektirdiğini göstermeye çalışırken; öte yandan bu zaman-mekân koordinasyonunun sürekli krize açık bir yanının bulunduğunu belirtmeye çalışıyordu. Harvey'e göre bu koordinasyonda belli yerlerde oluşan kırılmalar bölgesel krize yol açıyor, bu krizin çözümü hızlı ve yeni bir koordinasyon, yani başka bir yere kayış gerektiriyordu. Ne var ki bu hızlı kayışın mümkünlüğü, coğrafî olarak sabit üretim güçlerinin gelişmişliği ile ters orantılıydı. Yani coğrafî atalet güçleri ne kadar çok etkinse, bölgesel krizlerin global krize yol açması da o kadar mümkündü.

14 Aslında bu toplantı başka bir amaçla, yayın kurulundan Saunders ile Williams'ın, derginin yayın politikasının radikal sol bir ortodoksi yarattığı eleştirisi ve derginin sayfalarının sağdaki gelişmelere açılması önerisi üzerine yapılmıştı. Harvey bu toplantıda çok sert bir üslûpla Marksizmin savunusuna girişti, hem bu önerideki sağ çıkışı, hem de bu çıkışla pek ilgili olmamasına karşın realizmi kıyasıya eleştirdi. Bu eleştiriden Althusserci gelenekten gelen, realist coğrafyanın önemli isimlerinden biri olmasına karşın sürekli en önde tuttuğu Marksist kimliği ile Harvey ve realistler arasında bir denge unsuru olan Massey de payını aldı. Bu tartışmalar için bakınız: "Debate"; *Society and Space*, 1987, 5.

idiografik olma, bunun karşısında "aşırı-Marksistlik" ve nomotetiklik suçlamaları, her ne kadar zımnî ya da açık uzlaşma önerileri[15] yapılsa da bu gerginliği ciddi bir kutuplaşmaya doğru taşıdı.

Yeni coğrafyanın içinde bu yol ayrımı yerelliğin ve yerellik çalışmalarının nerede durduğuna işaret etmekte. Aşağıda bu kavramın önemli bir yer tuttuğu ve yerellik araştırmaların temellendiği realist coğrafyaya eğileceğiz.

Realist coğrafya ve yerellik

Yukarıda geniş bir terim olarak yapılaştırmacı (strüktürasyonist) yaklaşımların, mekânın ihmali nedeniyle eksiklik hisseden coğrafyacıları etkilediğinden, bunların arasında özellikle realizmin ilgiye mazhar olduğundan bahsettik. Aslında şunu belirtmek gerekir ki, 1980'lerin başlarında Giddens'ın strüktürasyon yaklaşımı realizm kadar etkili oldu. Gerçekten de, Giddens'ın, tarihsel materyalizm içinde toplumsal bütünlüğün birleşim noktalarının mantığının işlevselci bir tarzda kavramlaştırıldığını, üretim tarzı kavramında odaklanan toplumsal biçimlerin tipoloji analizinin (ekonomik) indirgemeci olduğunu belirterek; bu eleştiriler ışığında, bütünsel toplumsal kavramlaştırma için olumsallık temelinde "toplumsallığın yeniden üretimi", tipolojiler için de "zaman-mekân mesafesi" kavramlarını geliştirerek oluşturduğu kuram –toplumsal strüktürasyon– coğrafyacıların mekân kavramlaştırması için önemli donanımlar sağlıyordu.[16] (Giddens, 1981). Lâkin genel olarak coğrafyacılar bu kuramı mekânın üretimi konusunun yetersizliği (Gregory, 1992), ampirik araştırmalara yatkın olmayışı (Gregson, 1987), kuramdaki yerellik *(local)* kavramının muğlaklığı (Duncan 1989 ve Cooke 1989) bakımlarından eleştirip, mekân analizi için realizme kıyasla daha az yeğlediler.[17] Asıl ilgi realizme oldu: realizm 1980'lerde coğrafyaya tamamen damgasını vurdu. Bhaskar'ın temelde fiziksel ve sosyal bilimlere uygulanabilecek bir bilim felsefesi olan realizmini toplum bilimler için geliştiren coğrafyacı Sayer ile, 80'lerden itibaren çalışmalarını özellikle mekân üzerine

15 Biraz da kişisel sert üslupların oluşturduğu duvarların örülme sürecini aşabilmek için en net öneri Harvey'in başarılı takipçilerinden biri olan Walker'dan geldi. Walker (1989) bu iki yaklaşım arasında benzer üç noktayı ön plana çıkararak beraberliği sürdürme önerisini getirdi. Birinci olarak Marksizmle realizmin birbirine karşıt şeyler olmadığını, her realistin Marksist olamayacağını, lâkin her Marksistin zorunlu olarak realist olduğunu belirtti; ikinci olarak somut çalışma ile soyut çalışmanın birbirini tamamlayıcı olduğunu, her iki grubun da bu iki uca vurgunun dozunu fazla kaçırdığını söyledi; son olarak politik tavırda bir ortaklığın altını çizdi.

16 Genel olarak İngilizce literatürde Giddens'ın kuramının iki çok önemli coğrafya uygulaması olduğu belirtilebilir. Bakınız Gregory (1982); Pred (1984).

17 Şunu da belirtmek gerekir ki, Giddens'ın kuramı realizmle kıyaslandığında daha az etkili olsa bile, realizme yakınlığı nedeniyle realist coğrafya çalışmalarını da bir şekilde etkilediği söylenebilir. Özellikle Gregory'nin (1985) Giddens'ın kuramı temelinde oluşturduğu realist model bunun güzel bir örneğidir.

yoğunlaştıran sosyolog Urry'nin bu ilgide büyük payı oldu.

Asıl konuya geçmeden önce bir önemli noktanın belirtilmesinin faydalı olduğunu düşünüyorum: Marksizm ile realizm arasındaki ilişki. 15. dipnotta Walker'ın (1989) Marksizm ile realizmin birbirine karşıt şeyler olmadığına, her realistin Marksist olamayacağına, fakat her Marksistin zorunlu olarak realist olduğuna ilişkin saptamalarını aktarmıştık. Walker bu noktada hem fizikî, hem de toplumsal bilimlere uygulanabilecek, bilim insanının nasıl çalışması gerektiğini net kurallarla çizen bir bilimsel metod olarak realizmin, toplumsal anlamda zorunlu olarak kuramsal çıkarsamalara sahip olmadığının altını çiziyor, metodolojik anlamda, ontolojik derinlik (her şeyin yüzeyde görülemeyeceği ve de anlaşılamayacağı anlamında), sistemler süreçler ve bu süreçlerin sistematik araştırmayla kavramlaştırılması noktalarında Marksizmle benzer yapılarını vurguluyordu. Bu durumda realistlerin farklı toplumsal kuramları kullanmaları mümkün olabilirdi. Buna karşın her Marksist bir şekilde realizm uyguluyordu; hatta indirgemeci olmayan bir Marksizmin yolu realizmin metodolojik argümanlarına dikkat etmekten geçiyordu (Lovering 1989). Bu noktada, Urry'in (1981) tarihsel materyalizm ve indirgemecilik üzerine yoğunlaştığı çalışmasının dikkat çekici olduğunu belirtmek gerekir. Urry kapitalist toplumda toplumsal ilişkilerinin oluştuğu üç alanının (kapitalist üretim, devlet kurumları, sivil toplum) ne birbirinden tamamen bağımsız olarak, ne de ekonomik alt yapı-üst yapı bakışı ve onun getirdiği 'son tahlil' analizi ile kavramlaştırılabileceğini belirtiyor; tarihsel ve mekânsal olarak oluşmuş farklı nedenselliklerin birbirlerine indirgenemez, çok boyutlu karşılıklı bağımlılık ilişkilerinden hareketle, bu üç alanının sürekli içiçe dolaşımını vurguluyor; ve bu dolaşımın içinde alanların nasıl işlediği, nasıl birbirleri ile ilişki kurduğunu göstermeye çalışıyordu. Bu çalışma indirgemeci olmayan Marksizm arayışlarında hayli etkili oldu. Her ne kadar realizm ile Marksizm arasındaki ilişki tartışmalı bir konu halinde kalsa da[18] özellikle İngiltere'de realizm (sadece coğrafyacılarca değil) Marksistlerce önem verilen bir görüştü artık.[19] Elbette bunu söylemek, bütün realistlerin Marksist olduğu anlamına gelmiyor. Coğrafya açısından konuşursak, realist coğrafya tamamıyla realist-Marksist coğrafya demek değil. Realist coğrafya hem Marksistleri, hem de Marksizme mesafeli duran, buna karşın kendisini solda tanımla-

18 Özellikle Harvey, realizmin fazla somut ve olumsallık vurgularının kuramsal katkıyı neredeyse imkânsız hale getirdiğini, bu nedenle aslında ampirisist olduğunu ve hiçbir şekilde Marksizmle bağdaşamayacağını belirtmektedir (Harvey: 1987).

19 Coğrafya dışında bir önemli örnek verilebilir. *Capital and Class* dergisi çevresinde oluşan (Marksist) "yeni formülasyon yaklaşımı", kuramsal ile görgül arasındaki orta yolu hatırlatan akım olarak tanımladığı realizmin, Marksizme büyük katkılar yapacağını belirtmiştir (Bunun için bakınız: Bonefeld ve Holloway, 1991). Bu yaklaşım içinde değerlendirilebilecek Jessop (1990) genel olarak eklemlenme yaklaşımını ve daba özgül olarak Marksist devlet kuramını realizm temelinde şekillendirdi.

yan coğrafyacıları kapsıyor; onları belli bir yöntemi izlemede benzer noktalarda buluşturuyor.

Realizmdeki[20] amaç aynı pozitivizmdeki gibi toplumsal olayları açıklayabilmek için bu olayları yaratan *nedensel mekanizmaları* keşfetmektir. Yalnız, realizm pozitivizmdeki gibi bu olayların tekrarlanabilirliği ya da her yerde geçerliliği gibi bir düzenlilik aramaz. Sayer'e (1984; 1989) göre böyle bir düzenlilik ancak nedensellik mekanizmaları ve bu mekanizmaların işlediği dışsal koşulların sabit olduğu kapalı bir sistemde mümkün olabilir. Aşikâr ki, toplumsal sistem açık bir sistemdir; bu sistemde sabitlik şartı çoğunlukla bozulmakta ve belli bir düzenlilik arasıra ortaya çıkmaktadır.

Açık sistem içerisinde her nedensellik mekanizması dışsal koşullardaki *olumsallık* ilişkilerine bağlı olarak realize olur. Olumsallık ilişkilerinin farklılaştığı yer ve durumlarda nedensellik mekanizmasının farklı bir biçimde gerçekleşmesi görülecektir. Aynı şekilde, nedensellik mekanizmaları arasındaki ilişki de birbirine indirgenemez, karmaşık bir yapıdadır. Bu ilişki içerisinde nedensellik mekanizmaları birbirlerinin gerçekleşmesini kolaylaştırabilir, kısmen ya da tamamen önleyebilir (Bagguley vd. 1990; Urry 1985). Bu kolaylaştırma, kısmen veya tamamen önleme süreci, yine olumsallık ilişkilerine bağlıdır. Bu ilişkilerin farklı olabilme durumu, hem nedensellik mekanizmasını, hem de aralarındaki ilişkileri etkilemekte, böylece farklı yerlerde, farklı gerçekleşme süreçleri ya da farklı olayların görülmesine imkân tanımaktadır.[21] Bu durum, karşımıza farklı mekânlarda farklılaşan genel toplumsal (nedensel) süreçleri çıkarmaktadır. Bu noktada toplumsal süreç-mekân ilişkisini daha iyi kavrayabilmek için bir noktayı hatırlatmakta yarar var. Daha önce bahsettiğimiz gibi, mekân toplumsal süreç üzerinde nedensel bir etki yaratmaz, yarattığı etki olumsal bir etkidir. Başka bir deyişle, mekânsal sabitlik, buna bağlı mesafe ve süreklilik gibi mekânsal boyutlar toplumsal mekanizmaların işleyişi üzerinde etki yaratmaktadır. Fakat toplumsal olanla mekânsal olan birbirinden ayrılmaz ve soyutlanamaz bir bütünlükte durmaktadır. Bu durumda toplumsal nedensellikler

20 Aşağıda anlatılacak realizm temel olarak şu kaynaklara dayanmaktadır: Gregory ve Urry 1985; Keat ve Urry 1992; Sayer 1984, 1992.

21 Özellikle mekanizmalar arası ilişki toplumsal alanlar (ekonomi, devlet, sivil toplum) arasında önem kazanmaktadır. Mesela, işgücünün kadınlaşması *(feminisation of labour)* sürecinin, kapitalist üretim mekanizmalarına ve özellikle de rasyonelleşme mekanizmasına bağlı olduğunu söylemek yanlış olmaz sanırım. Farklı yerlerde, mesela ucuz kadın işgücünün olması ya da olmaması bu süreci etkileyecektir. Fakat, bir başka sorun devlet ve özellikle sivil toplum düzeyinde ortaya çıkmaktadır. Sadece sivil topluma bakıp söylemeye çalışırsak, patriarkinin belli bir mekânda olumsallık ilişkileri nedeniyle farklılaşabilen durumu, kapitalist üretim mekanizmalarını, kolaylaştırma, kısmî gerçekleştirme ya da önleme şeklinde etkileyecektir. Bu durumda belli bir mekânda, ekonomik mekanizmalar işgücünün kadınlaştırma sürecini gerçekleştirmek için uygun tarihsel koşullara sahip olsa dahi, belli mekânsal durumlarda bu mekanizmanın işleyişi patriarkal mekanizma tarafından engellenebilirler.

mekânsal olumsallıklar olarak karşımıza çıkıyor gibi gözükse de, kastedilen bir ikilik değildir (Massey 1985; Sayer 1984; 1991). Mekânla toplumsalın ayrılmaz yapısı içerisinde her (toplumsal) nedensel mekanizma da mekânda oluşmaktadır, fakat mekân asıl görevini bu mekanizmaların aralarındaki ilişkiyi ve gerçekleşmelerini etkileyecek dışsal toplumsal şartları oluşturması ile ifa etmektedir.

Toparlayacak olursak, karşımıza ilk olarak toplumla mekânın ayrılmaz ilişkisi içerisinde belli bir mekânsal sabitlikte oluşan dışsal şartların ya da olumsallıkların genel (toplumsal) mekanizmaların işlemesinde yarattığı alansal farklılıklar çıkmaktadır. Bunu kısaca süreçlerin genelliği ve alanların farklılığından sözederek özetleyebiliriz. Fakat bahsettiğimiz genel süreçler ve alansal farklılıklar realist coğrafyanın genel yaklaşımını anlatmak için yeterli değildir. Tamamlayıcı görüş, nedensellik-olumsallık ilişkisine biraz daha yakından bakmakla karşımıza çıkacaktır.

Realist anlayışta nedensellik mekanizmaları *zorunluluk* ilişkilerinden oluşur. Zorunluluk ilişkisi nesneler arası içsel bir ilişkiyi ifade etmektedir. Bu içsel ilişkide nesneler birbirinden bağımsız değildir; biri olmadan diğeri varolamaz. Bunun karşısında bildiğimiz gibi olumsallık ilişkisi bulunmaktadır. Olumsallık ilişkisi dışsal bir ilişkidir. Bu ilişkide nesneler arası ilişkinin varoluş tarzı birbirinden bağımsız oluşmaktadır. Birbirleriyle dışsal bir ilişkide yer alan nesneler farklı durumlarda farklı zorunluluk ilişkisine sahip olabilecektir. Aynı şekilde, birbirleriyle içsel bir ilişkide yeralan nesneler farklı nesnelerle, farklı mekânlarda farklı olumsallık ilişkisine sahip olabilecektir. Mesela, hammadde, fiziksel sınırlar, ulaşım, emek arzının niteliği, ideolojik, kültürel, politik durum vb.'nin mekândaki farklılaşması; kapitalist üretim ilişkisine içsel bir ilişkide bulunan işveren ile işçiye farklı dışsal şartlar sağlayıp, bunların farklı dışsal ilişkiler oluşturmasına olanak tanımaktadır. Lâkin, realizm bu noktada her nedenselliğin temelinde bir olumsallık tabanı bulunduğu tespitinden hareketle şu yorumu yapmaktadır. Zamansal ve mekânsal olarak özgül durumlarda, bazı dışsal ilişkiler kendilerini içsel bir ilişkiye dönüştürebilecek bir durumu potansiyel olarak taşıyabilirler. Böyle bir durumda zorunluluk ilişkileri sadece genel ve sürekli bir nitelikte değil, belli mekânsal koşullardan *biricik* olarak da çıkartılabilir. Yani realizmin nedensellik anlayışı, sadece her yerde geçerli, tekrarlanabilen düzenlilikler anlamında bir nedensellik değil, biricik nitelikli olabilen zorunluluklar anlamında bir nedenselliktir. Zorunluluk ilişkisi temelinde bir nedensellik, genelden daha ufak ölçeklerde, mesela yerelliklerde gözlenebilir. Bu, yukarıda kısaca genel nedensel süreçler alansal (olumsal) farklılaşmalar olarak belirttiğimiz duruma bir eklemedir. Bu katkı, alansal nedensellik farklılaşmalarının da olabileceği anlamındadır.[22]

22 Bunun, mekânın nedensellik etkisinde bulunduğu doğrultusunda yorumlanmaması gerekiyor. Burada belirtilmek istenen, belli mekânsal biçimlerde biricik (toplumsal) nedenselliklerin olabileceğidir.

Realizm bu temelde hiçbir kuramın birçok mekanizmayla belirlenmiş gerçek olaylar arası ilişkileri sadece teorik argümanlar temelinde kestiremeyeceğini belirtmekte, somut çalışmanın önemini gündeme getirmektedir (Jessop 1990, Massey, 1985; Sayer, 1985; Urry 1985). Bu yaklaşımı kuram düşmanlığı olarak görmemek gerekir. Söylenen, kuramsal beslenmeli bir ampirik çalışmanın, nedenselliklerin birbirleriyle olan ilişkisi ve dış şartlar altında gerçekleşmesini anlamada, zorunluluk ilişkilerini daha iyi kavramada ve oluşabilecek yeni zorunluluk ilişkilerini keşfetmede hayatî önem taşıdığıdır. Bu şekilde yapılacak ampirik çalışma, kuramı bilgilendirici ve besleyici olacaktır. Realizm, yeniden yapılanma yaklaşımlarında aşina olunan, kuramla gerçek olayların ilişkilendirildiği ara kavramlar bulmaya yönelik "orta düzey araştırmanın" önemini vurgulamaktadır.

Coğrafyacılar için, böyle bir somut araştırmada, etkili mekânsal biçimin ne olacağına dair önemli bir soru ortaya çıkmaktadır. Öncelikle şu söylenebilir ki, genel kabul daha önceki dönemlerin idiografik ve nomotetik geleneklerindeki gibi imtiyazlı bölge tanımlarının kabul edilemeyeceğidir. Hiçbir mekânsal biçim olayları açıklamada tek başına yeterli değildir. Yerelden globale her mekânsal biçim coğrafya araştırmasının konusudur. Bununla beraber, yerelliğin alansal farklılaşmanın görülebileceği etkin mekânsal biçim olarak ön plana çıktığı söylenebilir. Yerelliğin öne çıkartılmasında, realist coğrafyanın en etkili isimlerinden Doreen Massey büyük pay sahibi olacaktır.

Massey (1978; 1984; Massey ve Meagan 1982) kapitalizmde her yeni yatırım döngüsü ve bu döngülerde oluşan her yeni yer seçim kararında oluşan alansal farklılaşmaları incelediği mekânsal yeniden yapılanma (daha açık olarak mekânsal işbölümü) araştırmalarında yerelliği temel eksen haline getirmiştir. Bu çalışmalar İngiltere örneğinde, yerel alanların kapitalist üretimin ve toplumsal ilişkilerin kapitalizmin genel şeması içerisinde nereye oturduğu sorusu temelinde, genel ile tikelin ilişkisini incelerken iki sonuca ulaşmıştır. İlk olarak, genel ekonomik, politik ve kültürel dönüşümlerin, ulusal-mekânsal düzeyde izlenemeyecek yerel düzey işletimlerinin olabileceğidir. İkinci olarak, yerel süreçlerin genel süreçlerin tamamen kontrolü altında bulunmadığı, yerelliklerin genel süreç içerisinde aktif katılımcı olabileceğidir. Massey'e göre, Thatcher döneminde yaşanan yeniden yapılanma ortamında kapitalizmin ekonomik politik coğrafyasında artan heterojenliği anlayabilmek için bu vargıları değerlendiren yerel bir bakış elzemdir. Massey, 1984 yılında İngiltere Ekonomik ve Toplumsal Araştırma Konseyi'ne verdiği raporla, yerellik araştırmalarının başlatıcısı da olmuştur.

Massey'in çalışmalarından çıkan birinci sonuç, yukarıda realizmin alansal farklılaşmaları temelinde bahsi geçen hususların paralelindedir. Yerellik bakımından söylersek, bunlar *yerel olumsallıklar* ile *genel ve ulusal mekanizmada olmayan nedensel mekanizmaların yerelliklerde işlemesidir* (başka bir deyişle

yerel olarak çıkartılabilecek nedenselliklerdir). İkinci sonuç bu yapısal durumu biraz aşmaktadır. Özellikle sanayiinin yeniden yapılanma döneminde sermayenin aldığı global yapı ve bu yapıda onun sürekli hareketliliği yerel ekonomileri ön plana çıkartmakta, onların aktifleşmelerini sağlayabilmektedir. Bu durumda yerel güçlerin yeniden yapılanma ajanı olarak ortaya çıkışı gözlenmektedir. Böylece yukarıdaki noktalara ilâveten önem taşıyan bir etken, *yerel aktiflik/ajanlık* olasılığıdır. Yerel aktiflik olasılığının dikkate alınması, sadece genelin yerele etkisinin değil, yerelin de genele etkisinin araştırılmasının gerekliliğini getirmektedir.

Yerellik araştırmaları

İngiltere'de 1984 yılında Ekonomik ve Toplumsal Araştırma Konseyi'nin *Değişen Kent ve Bölge Sistemleri* araştırmasını oluşturması yerellik araştırmalarının da başlangıcı oldu. Koordinatörlüğünü *Philip Cooke'un* yaptığı, geniş bir araştırmacı grubunun katılımıyla gerçekleştirilen bu araştırma temelde yedi yerellik üzerine yoğunlaştı (Cooke, 1987; 1991). Cooke'un bu çalışmadaki ana işlevi koordinatörlüğün ötesine geçip, yerellik araştırmalarının kuramsal çerçevesini çizmekti. Cooke tarafından çizilen ve daha sonraki tartışmaların esas meselesi haline gelen bu çerçeve, çalışmaya katılan *Lancaster Grubu* tarafından pek muteber bulunmayacaktı. Lancaster Grubu daha sonra kendi araştırmasını geliştirip, farklı çerçevede bir yerellik araştırması oluşturdu (Bagguley vd., 1991). Bu bölümde bu iki araştırmanın genel mantıklarını ve bazı bulgularını değerlendirmeye çalışacağız.

Yukarıda sözü geçen iki araştırma genel ile tikelin ilişkisini yeniden yapılanma temelinde inceleme amacını paylaşıyordu. Her iki çalışma da ulusal ve global bağlantıların kurulacağı bir yerellik bakışının 1970'ler ve 80'ler İngiltere'sinin hızlı ekonomik ve toplumsal değişmelerinin anlaşılmasında arzettiği önemden hareketle, her yerel bağlamdaki işgücü piyasası, endüstriyel karışım, iş kültürü, sınıfsal yapılar, etniklik, cinsiyet ilişkileri, konut pazarı ve planlama süreçlerindeki değişim üzerine yoğunlaştı. Yerellik sınırı her iki çalışmada da *idarî sınırlar* yerine, kapitalizmin mekânsal değişimlerini daha iyi yansıttığı düşünülen *işgücü piyasası*'na göre çizildi. Çalışmaların başlangıç noktası, işgücü pazarının mekânsal konumuna en uygun düştüğü kabul gören *işe gidiş geliş alanının* belirlenmesi oldu. Yerel işgücü piyasası yerellik sınırları olarak alınınca, nüfusu görece büyük ve farklı yerel işgücü piyasaları içerebilen kentlerin belli bölümleri de analize dahil edildi.

Bu temel benzerliklere karşın iki araştırma yukarıda da söylendiği gibi, kavramsal farklılıklar taşıyordu. Cooke'un *Değişen Kent ve Bölge Sistemleri* araştırmasını oturttuğu kavramsal yapı kısaca *pro-aktif* (aktifliğe yatkın) *yerellikler* olarak tanımlanabilir. Cooke yerelliği beşerî eylemin hem bağlamı, hem de

onun oluşturucu bir parçası olarak tanımlıyor; böylelikle realizmin yukarıda yerel olumsallıklar ve nedensellikler olarak çıkarttığımız sonuçlarının yapısal yönden belirleyici bir yerellik tanımına tekabül ettiğini belirtiyordu. Yerellik bu durumda pasif bir anlam taşıyor, beşerî eylemin oluşturucu bir parçası olarak, başka bir deyişle aktif olarak dikkate alınmıyordu. Cooke'a göre yapılacak olan hem yapıdan kaynaklanan yerel değişimlerin, hem de yerelliğin ajan (taşıyıcı) niteliğinin beraber kavramlaştırılması idi. Bir yerelliğin dönüşümü daha yaygın süreçlerin tek taraflı etkisi olarak düşünülemezdi. Yeniden yapılanma açısından düşünüldüğünde bu sadece global ve ulusal yeniden yapılanmanın yerelliklerde farklılaşan etkilerinin araştırılması olamazdı. Yerellikler her ne kadar kendi kaderlerini tayin etme haklarına tek başlarına muktedir olmasalar da, kendi dönüşümlerine aktif olarak katılıyorlardı. Dikkat edileceği üzere bunun Massey'in bakışından pek farkı yoktur: Fakat Cooke bu temelden farklı bir noktaya kayıyor; yerel ile ulusal ve globalin etkileşmesi temelinde yapı ve ajanlık formülasyonu yerine yerel ajanlığın ve aktifliğin esas mesele haline geldiği bir bakışla karşımıza çıkıyordu. Cooke'a göre yerellikler *kollektif bilinçlilik* temelinde toplumsal ajanlığın sonucu olarak zorunlu bir aktifliği ya da başka bir deyişle pro-aktif kapasiteye sahipti. Bu zorunlu aktiflik realizme bağlı olarak *yurttaşlık* kavramına bağlandı.

Cooke'a göre yerel/yerel yönetim, ulus/ulus-devlet arasındaki ilişki zorunluluk ilişkisi idi. Her yurttaş bir ulus devletin tebası olsa da günlük yaşamın sabitliğinin oluştuğu farklı yerelliklerde yaşamaktadır. Tarihsel süreç içerisinde bir yerellikte yaşayanlar farklı ulus-devletlerin de tebası olabilmektedirler. Cooke örneği Gdansk'dan vermektedir (Cooke 1989: 270). Alman yönetimi sırasında Danzig, Polonya yönetimi sırasında Gdansk adıyla anılan şehir bu dönüşümde farklı zorunluluk ilişkilerine de geçmiştir. Ulus-devletteki bu kayış farklı sembollere, farklı isimlere, farklı bir eğitim yapısına, idare ve temsile tekabül etmektedir. Bu değişim kentin yapısına çok önemli bir fark getirmektedir; fakat dikkat edilmesi gereken nokta, kent egemenliğindeki ulus-devlet değişiminin, kentin yapısını o ulus-devletteki diğer bir kentle eşitleyememesidir. Bu uç örnekle Cooke'un göstermek istediği kentlerin kimliğidir. Bir kent ulus-devletin ona giydirdiği bir kimliğe sahip olsa da kendi kimliğini haizdir; ve onun bu kimliği ulusal kimliğin oluşumuna da belli noktalarda etki eder. Yerel ile ulusalın arasındaki zorunluluk ilişkisi her ikisinin de birbirine indirgenemez nesneler olarak dikkate alınmasını gerektirmektedir. Bu noktada yerel kimlik ve ulusal kimlik birbirini etkileyen ve farklılaşabilen durumları ifade etmektedir. Yurttaşlık bu iki kimliği de içermektedir. Aynı şekilde bir ulus-devlet sınırları içerisinde ulusal nitelikte sorunlar olduğu kadar, yerel nitelikte sorunlar da olacaktır. Özellikle kapitalizmin mekânsal olarak *eşitsiz gelişimi* bu yerel sorunları sürekli gündemde tutmakta; bu sorunların çözüm uğraşları da ulusal devlet ve ulusal örgütlenmelerin yapısını aşmaktadır. Yurttaşlık hakkı yerel nitelikli so-

runları çözüm uğraşlarına olanak tanımakta, yerel örgütlenmeler yerel düzeyde kollektif bir kimlik ve politik hareket yaratabilmektedir. Oluşan politik hareketlerin sınıfsal bir temeli olmasına karşın, genelde izlenen, sınıflar arası koalisyon türü bir politikadır. Bunun anlamı, yerel politikanın genellikle sermayenin çıkarına uygun olmasıdır.

Bu şekilde temellenen yerellik bakışının ana sonucu, yukarıda belirtildiği üzere her yerelliğin potansiyel olarak aktif olmasıdır. Yerel olumsallıklar ve yerel olarak çıkarılabilecek nedensellikler anlamında mekânsal-toplumsal varyasyonlar, pro-aktiflik kapasitesinin oluşumunun dayanağıdır. Bu durumda birinci araştırma yerelliklerin kollektif bilinçlilik temelinde pro-aktiflik kapasitelerini araştırmak ve bunların eğilimlerini sınıflandırmak gibi bir amacı gerçekleştirmiştir. Yalnız bu yerellik yorumunun bir önemli sorunu vardır. Bu sorun yerelliklerin dönüşümünde bilinçli toplumsal ajanlığın esas mesele haline getirilmesi ile ortaya çıkmaktadır. Realizmin ünlü terimleriyle konuşursak, yerelliğin pro-aktif kapasite anlamında aktifliği bir olumsallık ilişkisini değil, zorunluluğu göstermektedir. Dikkatli okuyucu bunun nedensellik anlamına geldiğini farkedecektir. Bu, yerel olarak çıkarılabilecek toplumsal nedensellikler olasılığı değil, bizzat yerelliğin nedenselliği cisimleştirmesidir (Duncan 1989; Duncan ve Goodwin, 1988). Başka bir deyişle, yeni coğrafya içerisinde hep kaçılmak istenen mekânsal determinizm tehlikesi bu yorumla oluşmaktadır. Çalışmaya katılanlar arasında bile bu tehlikenin hissedilmesi, Lancaster Grubunu (Bagguley vd. 1990) kendi araştırmasını ve yorumunu bağımsızlaştırmaya itmiştir.

Lancaster Grubu yerelliğin nedensellik etkisi taşıyan bir ajan olarak kavramlaştırılmasını uygun bulmayarak, yerellik kavramını nedensellik mekanizmalarının karmaşık ilişkisinin ve bu mekanizmaların işleyişindeki alansal farklılaşmaların mekânsal varyasyonlarının araştırılması temelinde ele aldı. Elbette bu grup da yerelliği daha yaygın süreçlerin pasif bir kurbanı olarak görmeyip, yerel çıkar grupları ve koalisyonların yaratabileceği bir aktifliği kabul etmekteydi. Farklı olan, deterministbir pro-aktiflik kapasitesi yerine, yerelliklerle diğer yaygın süreçlerin karşılıklı etkileşiminin analizine yönelmeleriydi.

Nasıl bir yeniden yapılanma araştırması yapılması gerektiği bu grubun ana sorusuydu. Karmaşık ve farklılaşan bir süreç olan yeniden yapılanmanın anlaşılabilmesi için bu gruba göre *genel oluşturucu mekanizmalar* ile yerlere göre farklılaşan özgül *bileşke etkilerinin (specific conjoint effects)* birlikte analizine izin verecek bir bakış açısı esastır. Bu noktadan yeniden yapılanma yaklaşımlarına bakıldığında, Lancaster Grubu bu çalışmalarda hakim olan temel bakış açısının altını çizmektedir. Bu bakış açısı, yeniden yapılanmaya genel bir açıklama getirebilmek için varyasyonları bir ya da birkaç boyut ya da faktöre indirgemek şeklinde özetlenebilir. Bu durumda yeniden yapılanmanın farklı yaklaşımlara göre değişen teknoloji veya piyasa gibi birincil nedensel faktörleri karşımıza çıkmaktadır. Belli bir birincil nedensel faktöre dayanan yeniden yapı-

lanma yaklaşımlarının, anlamlı açıklamalar getirseler de, işlevselci ya da indirgemeci, ampirik geçerlilik açısından da fazla genellemeci olma ve bazı noktaların atlanması bazılarının da abartılması anlamında sözde-somut analizin yetersizliğine düşme tehlikesini taşıdıkları eleştirisi getirilmektedir. Bunun karşısında, yeniden yapılanmanın tüm varyasyonlarının belli yerlerde vaka analizleri yoluyla ayrıntılandırılması yolu vardır. Fakat bu çalışma tarzındaki ayrıntılandırma, reel hayatta olumsallıkların neredeyse sonsuz sayıda bulunması nedeniyle, bu ayrıntılar içinde boğulma, bunların çokluğu yüzünden üst bağlantıların kurulamaması, dolayısıyla araştırmanın betimleyici düzeyde kalması tehlikesini yaratmaktadır. Kısaca sınırlı nedensel faktörlere yüklenmenin veya tamamen ayrıntılandırmanın anlamlı bir araştırma için uygun olmadığı söylenebilir. Lancaster Grubuna göre yapılması gereken, bu iki farklı yaklaşımın *isomorfik* (eşbiçimli) olarak ele alınmasıdır. Bu, yukarıda söylenen genelleştirici mekanizmalarla bunların özgül bileşke etkilerinin beraber ele alındığı bir bakışa tekabül etmektedir. Bu eşbiçimli ele alışın karşılık geldiği en anlamlı biçim yerelliktir. Başka bir deyişle yerellik ne genelliğin yeridir, ne de tamamen ayrıntıların alanındadır.

Görüldüğü üzere, Lancaster Grubu'nun yorumu yukarıdaki bölümlerde anlatılan geleneksel realist yoruma denk düşer. Yerelliğin kuramsal çatısının Cooke'un realist yorumundan, klasik realist yoruma kayış göstermesi, bir çok realistin yüreğine su serpmiştir. Yalnız tam burada başka bir sorun çıkmaktadır. Bu, realizmin genel sorunudur. Hatırlanacağı üzere, realizm, nedensellik mekanizmalarının gerçekleşmesinde olumsallık etkilerini gündeme getirmektedir. Nedensellik de bir düzenlilik değil, zorunluluk ilişkisidir. Olumsallık ilişkileri de tarihsel ve mekânsal süreç içerisinde dışsal ilişkilerden içsel ilişkilere, başka bir deyişle zorunluluk ilişkilerine dönüş yapabilirler. Bu durumda realizmin amacı hem olumsallık, hem de zorunluluk ilişkilerinin araştırılmasıdır. Böyle bir yoruma dayalı yerellik araştırması için amaç, yerel olumsallıkların ve yerel olarak çıkarılabilecek zorunluluk ilişkilerinin keşfidir. Ne yazık ki realizm olumsallıklar ile zorunlulukları ayrıştırmada güçlük çekmektedir. Bu zaaf, emek ve sermaye, ev sahibi ve kiracı, karı ve koca gibi zaten bilinen ve yaygın zorunluluk ilişkilerini kapsamamaktadır. Sorun toplumsal ilişkilerin zamanda ve mekânda özgül olarak yarattığı söylenen ve keşfedilmeyi bekleyen zorunluluk ilişkilerindedir. Realizmin 1980'lerin sonlarından itibaren kriz de burada yatmaktadır.[23] Pratt'ın *Toplum ve Bilim*'in bu sayıdaki makalesinde belirttiği üzere, realizm pek işlerlik kazanamamaktadır.

Lancaster Grubu da sözkonusu ayrımı yapamamıştır. Genel mekanizmanın özgül bileşke etkilerindeki zorunluluk-olumsallık ilişkileri analizinde muğlak

23 Bilebildiğim kadarı ile realizmin 15 senelik tarihinde bu türden bir zorunluluk ilişkisi bulunmamıştır. Bu yargıya Cooke da katılmıştır.

kalmıştır. Cooke'un yerellik yorumu da bu krizin dışında değildir. Daha önce belirtildiği üzere, Cooke'un yorumunda öne çıkan zorunluluk, yerellik etkisidir. Bu etkinin dayanakları, yerel olumsallıklar ve yerel olarak çıkartılabilecek nedensellikler dir. Söylenen, bu iki durumun, pro-aktif kapasite olarak adlandırılan bir yerellik etkisi yarattığıdır. Zorunluluk-olumsallık ilişkilerinin ayrıştırılmadan birbiri üzerine bindirilmesi ile ulaşılan bu kavram, yukarıda belirtilenin yanısıra bu sorunu da taşımaktadır.

Realizm temelli yerellik araştırmaları, nedensel mekanizmaların şaşırtıcı karmaşıklığı ve yerlerin farklılaşması noktalarında anlamlı sonuçlar verse de, bu sorunların varlığı nedeniyle çıkarsama yapmakta ve yerelliğin değişik veçhelerine karşılık gelen kavramlar ağı oluşturabilmede zorlanmaktadır. Bu zorlanmanın realizm temelinde aşılabilmesi, yukarıda belirtilen ayrıştırmanın yapılabilmesinden, dolayısıyla süreç içerisinde belli mekânsallıklarda oluşabilecek zorunluluk ilişkilerini kavrayabilecek yöntemlerin geliştirilmesinden geçmektedir. Bununla ilgili olarak realizmde yerellik araştırmalarına dolaylı katkılar yapabilecek gayretler sürerken (Pratt 1994; Sayer 1992), yerellik araştırmalarını realizmin bağlamından çıkartma arayışları da görülmektedir (Cook ve Mair 1989, 1991; Gough 1992). Bu arayışın ortak paydası coğrafyanın 1980'lerden beri gelişen yeni sorunsalında somut ve soyut arasında açığa çıkan 'kördüğümün' aşılabilme çabasıdır. Hatırlanacağı üzere yeni coğrafya sorunsalında somut ve soyutun birbirinden ayrılamazlığı her ne kadar vurgulansa da, genelde somut çalışmalarda bunlar bir tercih konusu olmaktadır. Bu, istenmediği halde somut ile soyutun birbirine paralel görüldüğü bir faraziyeye hayatiyet kazandırmaktadır. Realist yerellik araştırmalarının kalkış noktası karmaşık olumsallıklardır. Olumsallıkların önceden kestirilebilme imkânının bulunmayışı, onların teorize edilebilmesine ve soyutlanabilmesine imkân vermemektedir. Kalkış noktasının sadece somutta oluşması nedeniyle realizm biricik durumlar için zorunluluk ilişkilerini saptadığında bile, olumsallık önceden kestirilemez yapısı ile yerelliğin belirli sınırlarının örtüştürülmesi zorlama olmakta, yöntemsel olarak niye yerelliğin seçildiği sorusuna güçlü bir cevap verilememektedir. Bu temelde, realizm içerisinde yerellik araştırmalarına karşı negatif sesler yükselmekte, realizmin çalışma alanının toplumsal süreçlerde mekânsal varyasyonlar olarak konması gerektiği dile getirilmektedir (Duncan 1989). Aynı nedenden dolayı, yerellik bakışının da realist sorunsalın dışında tanımlanması gerekliliği yeni coğrafyada önem kazanmaktadır. Genel olarak söylenen, sadece somutta değil, toplumsal sistemin altındaki bir soyutlama seviyesinde tanımlanan bir yerellik bakışının gerekliliğidir. Belli bir soyutlama seviyesinin kabulü, yerelliği şu ana kadar bahsi geçen bir bağlamsal oluşumdan, ekonomi, devlet ve sivil toplum arası ilişkilerin tanımlanacağı bir mikro yapıya taşımaktadır. Yerellik bakışında son yıllarda bu mikro yapının nasıl tanımlanması gerektiği üzerine yoğunlaşıldığı görülmektedir. Bu yoğunlaşmada can alıcı noktalardan birisi toplumsal etkinliklerin farklı mekân-

sal yapılarını ayrıştırabilmede, diğeri ise daha yüksek soyutlama seviyeleri ile nasıl bir ilişkinin sözkonusu olduğu meselesinde ortaya çıkmaktadır. Bu noktalar çok iyi tanımlanmadığı sürece, yapısal yerellik bakışı yerellik fetişizmine yolaçacak, bağlamda bakıştan çok daha zor bir durumla karşı karşıya kalacaktır.

Bitiriş: Yerellik, globallik ve politika

Buraya kadar ele alınmaya çalışılan yerellik bakış(lar)ının 1980'lerde başlayan serüveni içerisinde metodolojik sorunlarını çözdüğünü söylemek zor olacaktır. Eğer bir araştırmacı amacını sadece karmaşık süreçlerin incelenmesinde entellektüel odağın netleştirilmesi olarak tanımlıyorsa, yerellik bakışı, tüm bu sorularıyla belki cazip gelmeyebilir. Buna karşın, kuram ile ampirik olanın ilişkisi yanında kuram ile pratik arasındaki ilişkiyi sorgulamak araştırmacının hedefleri arasındaysa, bu sorunların varlığına karşın yerellik bakışında ısrar etmekte, yine de fayda bulunmaktadır.

Kendini solda tanımlayan araştırmacılar için kuram ile pratik arasındaki ilişki hayatî bir önem taşımaktadır. Elbette sosyalist sol bu ikisi arasında belirli bir kopukluğa her zaman alışık olmuştur; fakat bugün olduğu kadar büyük bir uçurumla hiçbir zaman karşılaşmamıştır. Kuramda bir kriz yaşanmaktadır, lâkin pratikte yaşanan kriz daha büyüktür. Genellikle akademide yoğunlaşan, kuramsal krize yanıt bulma çalışmaları göz kamaştırıcı sonuçlar verebilmektedir. Ne yazık ki göz kamaştırıcılığına karşın bu gayretler, pratiğin basit, ama belli olduğu kadar can yakıcı olan, "nedir sosyalist alternatif?" sorusu karşısında tamamen âciz kalmaktadır. Yerellik araştırmaları tam bu noktada sınırlı da olsa bir anlam taşımaktadır. Bu araştırmalar sol akademisyenin bilimsel çalışmalarının pratikten hiç ayrılmayacağını vurgulayarak, bu karışık dünyada –hiç olmazsa akademisyenin yaşadığı mekânsal sabitlikte– neler olduğunu anlamayı, sağ yeniden yapılanmaya karşı hedef küçülterek de olsa alternatifler aramayı ve bu temelde sol bir yerel politikayı en azından ayakları üzerine dikmeyi başarabilecek şekilde güçlendirmeyi amaçlamıştır (Massey 1991; Beynon ve Hudson 1994). Bu, özellikle 1980'ler İngiltere'sinde Thatcherizm kanunları içinde yaşamaya çalışan sosyalist belediyelere lojistik destek sağlayarak hayatiyet kazanmıştır (Cochraine 1987).

Elbette yerellik bakışı ve buna bağlı politika sınırlı sonuçlara sahiptir. Yerellik araştırması genel bir bakış ve politikanın içinde anlam kazanır. Yerellik araştırmalarının yerelliği, postmodernist bazı söylemlerde görülen, üst anlatılara duyulan güvensizlik, yerel anlatıların ön plana getirilmesi ve buna bağlı olarak dar cemaatçi politika tanımlarının çıkarılması anlamında bir yerellik değildir.[24] Ak-

24 Lâkin şunu da belirtmek gerekir ki, konuya aşina olanların bildiği gibi, tüm yeni mekân/coğrafya yaklaşımları, özelde de yerellik araştırmaları, "modernite zamansal bir sorunsaldı, postmodernite mekânsal bir sorunsaldır" diye başlayan tüm savlar tarafından postmodern olarak nitelendirilmektedir. Postmodernitenin muğlak ve elastikî yapısı itibarıyla bu görüşün haklılık payı

sine, yerellik araştırmaları, üst anlatıların yeniden yapılandırma çabası, ya Marksist kuramı yeniden-inşa çabalarına katkı, ya da Marksizme biraz mesafeli durarak yine realist temelde radikal bir kuram oluşturabilmek ve üst anlatıya bağlı olarak farklılaşan tecrübelerin politikasını oluşturmak olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çaba içerisinde yapılmaya çalışılan, genel ile yerel arasındaki ilişkilerin kurulabilmesidir.

Yerellik sınırlı bir bakış ve politika tarzıdır; bununla beraber kapitalizmin son yıllarda aldığı, globalizm denilen şekil yerelliğin önemini arttırmaktadır. Globalleşmede sermaye mekânsal hareket ve kontrol alanını genişletmektedir. Bu süreç içerisinde sermaye sürekli yeni mekânsal sabitlikler yaratabilme, ya da istediği mekânsal sabitliklerden kurtulabilme gücünü sürekli arttırmakta, uzaklık farkına bakmaksızın sabitlikler arası koordinasyonunu güçlendirmektedir. Yüksek haberleşme ve ulaşım teknolojisi sayesinde ulaşılan bu gelişme yerlerin kaderinde sermayenin gücünü arttırması anlamına gelmektedir.

Globalizm, 1945 sonrası gelişen ulus-devletlerden oluşan dünya ekonomisinin bitişini gösteriyor. Dünya ekonomisinin ulus-devletlerden oluştuğu, 1980'lere kadar uzanan dönemin konuyla ilgili en önemli özelliği devletlerin sermayeyi kontrol edebilme gücünü bir şekilde elinde bulundurmasıydı. Globalizmle birlikte şimdiye kadar dünya devletlerinin sermayeyi kontrol edebildiği bir kapitalizmden, sermayenin bu denetimden kurtulduğu bir kapitalizme doğru yol almaktayız. Bu süreçte devlet yok olmuyor; sadece ekonomideki müdahale alanını daraltıyor. Hatta bunu yaparken eskisinden daha fazla müdahaleci oluyor, ama bu müdahaleciliği sermayeyi denetlemek anlamında bir müdahalecilik değil, sermayenin önündeki engelleri kaldırmak anlamında bir müdahaleciliktir. Devletin sermaye karşısındaki gücünün azalması, sermayenin mekânın kontrolünde yalnız başına kalmasına yol açıyor. Bu mekânsal kontrolde devletlerin eşitsiz mekânsal gelişmelere eski dönemde olduğu gibi müdahalesi pek olanaklı olmuyor. Ülkelerin gelişme stratejileri belirli kent mekânlarının global sermayeye satılmasında çiziliyor. Diğer yerelliklerin geleceği bu mekânların satılıp satılmamasına bağlanıyor. Bazı yerellikler gözden düşüyor, çökme tehlikesi ile karşı karşıya kalıyor. Bu koşullarda daha adaletli bir toplum arayışı yerelliklerin farklılaşan tecrübelerini dikkate almadan olanaklı değil gibi gözüküyor.

bulunmasına rağmen, gayet plastik ve negatif bir karşılık almaktadır: Massey'e (1991) göre yerellik araştırmaları hiçbir şekilde postmodernite alanında değildir; arada görülen benzerlik kazaî bir dil benzeşmesidir. Yerellik araştırmalarının postmodernist bir bağlamda değerlendirilebileceği nokta, postmodernizmin kapitalizmin –geç kapitalizm, esnek birikim ya da organize olmayan kapitalizm olarak kavramlaştıran– yeni evresinde oluşan kültürel bir durum olarak değerlendirildiği savlar temelinde olabilir. Bu konuda tek istisna, yerellik araştırmalarında taraftar bulmayan Graham ve Martin'in (1990), Althusser ile Rorty'in ilginç bir karışımı olarak karşımıza çıkan karşıözcü üstbelirlemecilik kuramı temelinde oluşturdukları görececi bir yerellik bakışıdır.

KAYNAKÇA

Bagguley, P., vd. (1990) *Restructuring: place, class and gender.* Londra: Sage Publications.

Beynon, H., R. Hudson. (1993) Place and space in contemporary Europe: some lessons and reflections. *Antipode,* 25, 177-190.

Bonefeld, W. ve J. Holloway. (1991) *Postfordism and social form.* London: Macmillan.

Cooke, P., (der.) (1987) Global Restructuring, local response. A report commissioned by the *Environment and Planning Committee of the ESRC.*

Cooke, P., (der.) (1989) *Localities.* Londra: Unwin.

Cox, K. ve A. MAIR. (1989) Levels abstraction in locality research. *Antipode,* 21, 121-32.

Cox, K. ve A. MAIR. (1991) From localised structures to localities as agents. *Environment and Planning* A, 23, 197-213.

Duncan, S., M. Goodwin. (1988) *The local state and uneven development.* Cambridge: Polity Press.

Duncan, S. (1989) What is a locality?. *'New models in geography', nol. II,* Peet, R. ve N. Thrift, (der.) içinde. London: Unwin-Hyman.

Giddens, A. (1981) *A contemporary critique of histrical materialisms, vol..1:Power, property and state.* Londra: Macmillan.

Gough, J. (1991) Structure, system, and contratiction in the capitalist space-economy. *Environment and Planning D: Society and Space,* 9, 433-444.

Graham, J. ve K. St. Martin. (1990) Knowledge and locality debate meditations on a theme by Cox and Mair. *Antipode,* 22, 168-174.

Gregory, D. J. Urry. (1985) *Social relations and spatial structures.* New York: St. Martin's Press.

Gregory, D. (1992) Presences and absences: time-space relations and structutation theory. In *Social theory of modern societies.* Held, D. ve B. Thomson (der.) UK: Cambridge University Press.

Gregory, D. (1982) *Regional transformation and industrial revolution: a geography of the Yorkshire woollen industry.* Londra: Macmillan.

Gregson, N. (1987) Structuration theory: some thoughhts on the possibilities for emprical research. *Environment and Planning D: Society and Space.* 5, 73-91.

Harvey, D. (1982) *The limit to capital.* Oxford: Blackwell.

Harvey, D. (1985) The geopolitics of capitalism. In *Social relations and spatial structures.* Gregory, D. ve J. Urry (der.) 128-163. New York: St. Martin's Press.

Harvey, D. (1987) Three myths in search of a reality in urban studies. *Environment and Planning D: Society and Space.* 5, 367-376.

Jessop, B. (1990) *State theory.* Great Britain: The Pennsylvania State University Press.

Keat, R. ve J. Urry. (1982) *Social theory as science* (2nd edition). Londra: Routledge and Keagan Paul.

Kimble, G.H.T. (1951) The inadequacy of the regional concept. In *London, essays in geography.* L.D. Stamp ve S.W. Wooldridge (der.). Londra: Longman.

Lovering, J. (1989) Postmodernist, marxism and locality research: the contribution of critical realism to the debate. *Antipode.* Vol. 21. pp. 1-12.

Massey, D. (1984) *Spatial division of labour,* Londra: MacMillan.

Massey, D. (1985) New Directions in space. In *Social relations and spatial structures.* Gregory, D., J. Urry (der.) Londra: Macmillan.

Massey, ve R. Meegan (1989) Spatial division of labour in Britain. In *Horizons in human geography.* Gregory, D. ve W. Wallford (eds), Londra: MacMillan.

Massey, D. (1991) The political place of locality research. *Environment and Planning A*, 23, 267-281.

Pratt, A.C. (1994) *Uneven development: industry, space and society.* Oxford: Pergamon.

Pred, A. (1984) Structuration, biography formation and knowledge: observations on port growth during the merchantile period. *Environment and Planning D: Society and Space*, 2, 251-75.

Sayer, A. (1984) *Methods in Social Science:* Londra: Hutchitson.

Sayer, A. (1985) The difference that space makes. In *Social Relations, Spatial Structrues* Gregory, D. ve J. Urry (der.) Basingstoke: Macmillan.

Sayer, A. (1991) Behind the locality debate: deconstructing geography's dualisms. *Environment and Planning A*, 23, 283-308.

Sayer, A. (1992) *Methods in social science.* (2nd edition). London: Routledge.

Scott, A.J. (1988) *New industrial spaces.* Londra: Pion.

Smith, N. (1984), *Uneven development: Nature, capital and the production of space.* Blackwell: Oxford.

Smith, N. (1990) Geography redux? The history and theory of geography. *Progress in human geography*, 14, 547-59.

Smith, N. (1992) History and Philosophy of geography: Real wars, theory wars. *Progress in human geography*, 16, 257-271.

Storper, M. ve R. Walker. (1989) *The capitalist imperative: territory, technology, and industrial growth.* Oxford: Basil Blackwell.

Thrift, N. (1983) On the determination of social action in space and time. *Environment and Planning D: Society and Space*, 19, 609-23.

Urry, J. (1981) *The anatomy of capitalist societies:* Londra: Macmillan.

Urry, J. (1985) Social relations, space and time. In *Social relations and spatial structures. GREGORY, D., J. Urry* (der.) London: Macmillan.

Urry, J. (1988) Survey 12: Society, space and locality. *Environment and Planning D: Society and Space*, 5, 435-444.

Walker, R. ve M. Storper. (1981) Capital and industrial location. *Progress in Human Geography* 5, 473-509.

Walker, R. (1989) What's left to do? *Antipode*, 21, 17-32.

New geography and the concept of locality

This article aims at critically examining the concept of locality, a controversial issue in the new geography which has been dominating the field since the 1980s. By pointing out that "the social is spatially constructed too", this new geography has gone further beyond the 1970s' Marxist problematic which basically emphasised "the social construction of the spatial". This new perspective implies the *areal differentiation* in social process, which raises an important question as to how it should be treated in terms of spatial form. In other words, can the locality be the most effective spatial form in the analysis of areal differentiation? This is the question that the new geography has attempted to find an answer since its emergence.

In departing from this point, the article attempts, primarily, to illustrate how the new geography has developed and, then, highlights a distinction within the new geography. This distinction is drawn between what is referred to as *historical-geographical materialism* and *realist geography*. The locality perspective has firmly placed itself in the terrain defined by the realist geography. At this point the article aims to show how the locality perspective has been shaped in the light of realist arguments. It then goes on to, critically evaluate two important locality researches organised in the United Kingdom. It is maintained that the conceptualisations of these two research programmes are not without theoretical frailties. It is suggested, by way of conclusion, that in the light of the global structure adopted by capitalism and the political formation stemming from it, the locality perspective, despite its limitations, appears to be an important tool in the human quest for achieving a more even development.

Eleştirel realizm ve toplumbilimsel araştırmalarda pratik anlamları

*Andy C. Pratt**

Eleştirel realizm,[1] seksenlerde, İngilizce konuşan dünyanın coğrafya ve toplumbilim yayınlarında, kayda değer bir geçerlik kazandı. Oysa şimdilerde, postmodernizm tartışmalarının altında etkisini yitirmiş görünüyor. Eleştirel realizmin geçerli bir araştırma yöntemi olarak konumunu koruyamamasının bir nedeninin, düzensiz ve kısmî gelişmesi olduğu öne sürülebilir. Burada temel önemde görünen sorun, başka bir anlamda, eleştirel realizmin esas gücünü oluşturur: Eleştirel realist felsefenin, tümel bir sistem olmaktan ziyade, birşeylerin altını besleyen bir sistem olarak kendini sınırlayan rolü (bkz. Bhaskar, 1989). Bhaskar'ın (1975; 1979; 1986; 1989; 1991; 1993) çalışmaları, eleştirel realizmin felsefî temelini açıkça oluşturmuştur. Daha az açık olan nokta, eleştirel realist felsefenin fiilî araştırma sorunlarındaki işleyişinin kesin sonuçlarıdır. Eleştirel realizm doğası gereği, kendini pratik bir konum olarak sunduğu için, bu tek değilse bile, önemli bir sorundur. Eleştirel realizmin pratikte ne anlama gelebileceğine ilişkin tartışmaların çoğu, beşerî (daha da belirlemek gerekirse, ekonomik) coğrafya alanında yürütülmüştür. Bu yaklaşımın en önemli temsilcisi Sayer (1982; 1984) olmuştur. Sayer (1992), yeni ufuklar açan kitabının ikinci baskısının yeni önsözünde iki noktayı vurgular: yöntemlerle kuram arasındaki ilişki ve kavramsallaştırmanın önemi. Ne yazık ki, bu temalardan ilki –Sayer'in kitabının iki baskısı arasında geçen sekiz yılda– üzerinde en az durulanı olmuştur. Düşünüldüğünde, bu eğilimin kendisi, Sayer'in birinci noktasına bir örnektir: yöntemlerle kuramı kaynaştırmadaki başarısızlık. Suçu Sayer'a yüklemek

(*) Dr. Andy C. Pratt, London School of Economics, Coğrafya Bölümü öğretim üyesidir.

1 Eleştirel realizm terimi, konumun felsefî temellerini teslim eder; eleştirel natüralizm ve aşkın (ya da bilimsel) realizm. Terim, aynı zamanda eleştirel kuramla bir yakınlığı ima eder ve onu naif realizm ya da klasik realizmden (ör. Aristoteles) uzaklaştırır (bkz. Pratt 1991a).

haksızlık olur; sorumluluk, daha ziyade, eleştirel realizmden (görünüşte) etkilenen toplumbilim çevrelerinindir. Sağlam ve titiz bir araştırma programının yokluğunda, eleştirel realizme birçok rol yüklenmiştir: aşırı soyutluk, aşırı ampirizm, gizli yapısalcılık (ya da Marksizm) ya da postmodernizm. Şurası açıktır ki, eğer eleştirel gerçekçilik bunlardan biriyse bile, hepsi olamaz. Ben, bunu, eleştirel realizmin kendinden kaynaklanan bir kriz olarak değil de, bir araştırma yöntemi olarak eleştirel realizmin pratik gelişimindeki bir (zorunlu?) geçici kriz olarak görmemiz gerektiğini savunuyorum. Buradan hareketle, bu yazının ilgi odağı, eleştirel realist araştırmanın uygulanabilirliğini gözden geçirmektir. Şüphesiz bunun, yöntemin kuramdan koparılışının bir başka örneği olarak görülmesi tehlikesi mevcuttur. Böyle bir şeyin sözkonusu olmadığını vurgulamak isterim; tartışılan yöntemler, yukarıda sözü edilen felsefî ve kuramsal tartışmalara uygundur ve onları geliştirmektedir. Bu yüzden, bu yazıda kavramsallaştırmanın az vurgulanması, önemsenmediğinin bir işareti değil, yeni bir denge sağlamaya yönelik girişimin bir parçasıdır. Bu yazının altında yatan kavramlar ve uygulamalar, başka bir yazıda geliştirilen kaynaşmış bir kavramsal ve pratik araştırma projesinde, daha bütünlüklü olarak ifade edilmiştir (bkz. Pratt 1994).

Bu yazının birinci bölümünün amacı, temel olarak Bhaskar'ın çalışmalarına dayanarak, eleştirel realist düşüncenin ana noktalarını özetlemektir. Çeşitli felsefî eğilimlerden gelen eleştiriler ele alınmış ve terminoloji netleştirilmiştir. İkinci bağımsız bölümde, eleştirel realizmi pratik araştırma programlarına uygulamaya yönelik bazı girişimler gözden geçirilmiş ve araştırma uygulamasına ilişkin sonuçlar çıkarılmıştır. Yazı, eleştirel realist çizgide yürütülen araştırmaların, diğerlerinden pratik anlamda ne farkı olduğuna ilişkin bir tartışmayla son bulmaktadır.

Eleştirel realist proje

Birçokları için felsefenin belirsiz bir dalı olan bilim felsefesine ağırlıkla dayanan bir yaklaşım olan eleştirel realizmin savunucuları, onun potansiyel gücünü geniş bir kitleye iletmekte güçlükle karşılaşmışlardır. Gerçekten, yanlış bir biçimde, eleştirel realizmin ifade edildiği teknik ve belirsiz (coğrafyacılar için) dilin, bizzat ilgi çektiği düşünülebilir.[2] Bhaskar'ın muazzam miktardaki yazılı ürününe[3] karşın, bir ayrım çizgisi oluşturan, Sayer'in (1984) *Method in Social Science: a realist approach (Toplumsal Bilimlerde Yöntem: gerçekçi bir yaklaşım)* adlı yapıtıdır;[4] çünkü bu kitap, eleştirel realizmi hem popülerleştirmiş, hem de onu,

2 Yeni bir belirsizlik, şüphesiz şimdilerde yapısalcılık sonrası yazında da bulunabilir.

3 Genel toplumbilimciler için en kolay bulunabilen ve yararlı metinler, Bhaskar'ınkilerdir (1975, 1979 ve 1989).

4 Sayer'in kitabının, yalnızca coğrafya içinde değil, bir dizi sosyal bilimde de hatırı sayılır etkisi olmuştur. Kitabın ikinci baskısı yakınlarda yapılmıştır (Sayer 1992).

genel olarak sosyal bilimlerde, özel olarak da coğrafyada varolan yöntem tartışmalarıyla ilişkilendirmiştir.

Bu denli popülerleşmesi sayesinde eleştirel realizm, coğrafyada meşru bir yaklaşım statüsü kazanmıştır. Son dönemde, coğrafyacılara yönelik lisans ders kitaplarına dahil edilmesi de bunu gösterir (bkz. Johnston 1986 ve Cloke, Philo ve Sadler 1991). Bununla birlikte bir araştırma yaklaşımı ve pratik bir yöntem olarak eleştirel realizm sorunlu konumunu sürdürmektedir. Sorun, yoruma ve uygulamaya ilişkindir. Bu sorunların herhangi bir araştırma yaklaşımı açısından da sözkonusu olduğu düşünülebilirse de, eleştirel realizm açısından durum özellikle ciddidir. Eleştirel realizm soyut ve somut araştırma arasındaki özsel ve içsel bağlantıları vurgular. Eleştirel realizmin çelişkisi tartışmaların çoğunlukla soyut düzeyde kalmasıdır; diğer yandan, bazı çarpıtmalarla da, eleştirel realizm basit bir yardım çantasına indirgenmiştir.[5] Yazık ki, eleştirel realizmin önemli savunucuları, bu bakımdan herkes kadar suçludur.[6] Bu yazıdaki amacım, eleştirel realizmi, bu talihsiz konumdan kurtarmaktır. Önemli bir ilk görev, bir miktar felsefî arkeolojiye girişmek ve Bhaskar'ın eleştirel realizm içindeki konumunu yeniden gözden geçirmektir.

Bhaskar'ın (doğal) bilimlerde realizm kuramı, yetmişli yılların ortalarında, bilim felsefesi içinde pozitivizme karşı yürütülen bir tartışmadan doğdu. Bhaskar, iki eleştiri dalını birbirine örmeye koyuldu. Bunlardan biri, Popper ve Kuhn gibi yazarlar tarafından öne sürülen ve bilimin toplumsal yapısı ile bilim içindeki değişmenin ve gelişmenin doğasını vurgulayan konumdu. Bu, bilginin "geçişli" *(transitive)* diye adlandırılan özelliğini gösteriyordu. İkinci dal, Harre (1984) tarafından savunulmuştu ve bilimsel bilginin katmanlı ya da ontik tabiatını vurguluyordu. Bu konum, genellikle bilginin "geçişsiz" ya da değişmeyen özelliği olarak adlandırılıyordu.

Bhaskar'ın müdahalesi, en iyi üç bölümde incelenebilir. Birincisi, varlığın ve gerçekliğin doğası ve aralarındaki ilişki hakkındadır. Bhaskar, varlığın ve bilginin, varlığın ve dilin birlikte ele alınmasına ve bilginin doğallaştırılmasına, yani varlığın bilgiyle belirlenmesine karşı çıkar. Bunun yerine, "varlıkla bitişik olmayan" bir gerçekliği savunur. Bu, öz olarak, "aşkın" ya da başka bir yerde "bilimsel" gerçekçilik olarak adlandırdığı şeyin temelidir.[7] En açık biçimde, gerçekli-

5 Araştırmanın yaygın ve yoğun tarzlarda ikiye bölünmesiyle karakterize edilir (aşağı bakınız). Buradaki sorun, yöntemin felsefî uygulamaya zorunlu olarak bağlanmayışıdır. Yoğun ve yaygın araştırma diye anılanlar, uzun süredir, kuram dışı ve felsefe dışı (fakat istisnasız, örtük olarak ampirisist ya da pozitivist) araştırmalarda uygulanmıştır; fark, kavramsallaştırma tarzıdır. Bu yazıda öne sürülmekte olan, böylesi yöntemlerin uygulandığı ve tekrar kavramsallaştırmaya bağlandığı yolların, önemli ve ihmal edilmiş bir konu olduğudur.

6 Soyutlamaya yönelik aşırı ilgiden (hem eleştirel realizm, hem de yapısalcılık sonrası akım açısından) ve akademik çalışmalara maddî destek konusunda İngiltere'deki güç koşullardan söz etmek yerinde olabilir. Kuramsal çalışma, pratiğe yönelik bir çalışmadan çok daha ucuzdur.

7 Burada terminoloji hakkında yorum yapmak yerinde olur. Realizm, kökleri Yunan felsefesine

ğin zaman ve mekan gibi toplumsal yapılanmalardan bir ölçüde ayrı olması şeklinde düşünülebilir. Bhaskar, bu felsefî konumu, pozitivizmi eleştirmek için bir saldırı platformu olarak kullanır. Amacı, (bir bilgi kuramı olarak) pozitivizmin bir bilim ideolojisi olarak çalıştığını göstermektir. Basit bir dille ifade edilirse pozitivizm, bilim adamlarının kendi etkinliklerini açıklama biçimidir, oysa akıl yürütme ve mantık adına fiilen yaptıkları, realizmdir.

Toplumsal bilim çevrelerinde daha geniş bir ilgi uyandıran, Bhaskar'ın natüralizmin olabilirliğini savunduğu ikinci tartışma konusudur. "Eleştirel natüralizm" adını verdiği bu konum, hem doğal, hem de toplumsal bilimlere de aynı çözümleme yöntemlerinin uygulanabileceğini ileri sürer. "Eleştirel natüralizm" belki de talihsiz bir terimdir, çünkü Bhaskar, terimle bir tür indirgemeciliği ya da özcülüğü değil de, toplumsal ve doğal bilimlerde bir yöntem birliğinin olabilirliğini kastetmiştir. Bhaskar, pozitivistlerin natüralizmi savunmalarını ve pozitivizm karşıtlarının karşı çıkışlarını özgün bir yoldan çözümler. Natüralizmin olanaklı olduğunu ileri sürer, yalnız realist bir çerçevede olmak koşuluyla.

Üçüncü tartışma konusu, diğerlerine göre ihmal edilmekle birlikte, belki de toplumbilimciler için en ilginç olanıdır: "Toplumsal Etkinliğin Dönüşümsel Modeli" (TEDM). Bu, realist bilim felsefesinde gelişen yapı-aktör tartışmasına bir çözüm önerir. Bhaskar şöyle der:

"Benim önerdiğim anlayışa göre, insanlar, sürdürdükleri bilinçli etkinlikleri içinde, büyük ölçüde bilinçsiz olarak, onların temel üretim etkinliklerini yöneten yapıları yeniden üretirler (ya da, zaman zaman, dönüştürürler). Yani insanlar, çekirdek aileyi yeniden üretmek üzere evlenmez ya da kapitalist ekonomiyi yeniden üretmek üzere çalışmazlar; fakat bu, onların etkinliklerinin öngörülmeyen (ve kaçınılmaz) şonucudur; aynı zamanda, onların etkinlikleri için gerekli koşuldur" (1989: 80).

Giddens'ın (1984) yapıtıyla bir karşılaştırma yapmak kaçınılmazdır (bkz. Bhaskar 1983, Thrift 1983 ve Johnson ve diğ. 1984). Bununla birlikte Giddens, Bhaskar'ın tersine, natüralizmin olabilirliğini kabul etmez. Ayrıca, Giddens'in zayıf bir yapı kavramı vardır ve yapılaşma *(structuration)* kavramının felsefî temelleri konusunda düşünceleri muğlaktır.

Eğer eleştirel realizm, seksenlerde Anglo-Amerikan dünyada beşerî coğrafyanın özelliği idiyse, postmodernizmin[8] de doksanlarda benzer bir role hazır-

dayanan bir felsefî konumdur. Yukarda belirtildiği gibi, Bhaskar aşkın realizmi savunmaktadır. Konuyu daha da karıştırmak üzere, buna bazen de bilimsel realizm adını verir. Bundan başka, bir de eleştirel natüralist konum vardır. Daha kısa bir ifade olarak bazı yazarlar, her iki konumu birden adlandırmak üzere "eleştirel realizm" terimini icad etmişerdir. Bu terim, realizmin Bhaskar tarafından sunulan çeşitlemesini adlandırmak için kabul edilmiş görünmektedir.

8 Daha doğru bir ifadeyle, burada geçerli olan çözümleyici ve felsefî bir konum olarak, postmodernizmden ziyade yapısalcılık sonrası akımdan söz etmemiz gerekir.

landığı görülmektedir (bkz. Gregory 1993). Postmodernizm de eleştirel realizm gibi, bilim felsefesi içindeki bir tartışmaya dayanır. (bkz. Lyotard 1984) Fakat bu kez felsefeye, aydınlanmayı beslemekten ziyade, temellerini sarsıcı bir rol yüklenmiştir. İlk bakışla realizm, postmodernizmin devirmeye çalıştığı şeyin kişileştirilmesi olarak görünür. Postmodern eleştirinin temel özellikleri şöyle özetlenebilir. İlk olarak, evrensellik ve hakikat (ve gerçeklik) gibi geçer ya da üst anlatıların sonu; ikinci olarak, olumsallık ve dilin önemi; üçüncü olarak, mutabakat ve meşrulaştırmanın, düzenleyici sayılmaması gerektiği.

Bhaskar'ın (1991) postmodernist meydan okuyuşa yanıtı, Richard Rotry'nin (1980; 1989) yapıtlarının eleştirisi çerçevesinde şekillenmiştir. Bhaskar'ın yanıtı şu açıdan yararlıdır: Eleştiri süreci içinde, "gerçeklik"ten neyi kastettiğini açıklığa kavuşturur; bu, yapısalcılığa karşı gizli bir sempati besleyen realistlerde bir şok yaratabilir. Bhaskar ilk olarak, eleştirel realizmin ontolojisini, Platoncu ya da Aristocu realizmden ayırır. Diğer bir deyişle "gerçek", idealizm ya da özcülükle karıştırılmamalıdır. İkinci olarak, Rorty'nin "ontik yanılgı"yı –bilginin doğallaştırılmasının savunulması– eleştirmesini desteklemekle birlikte Bhaskar, Rorty'nin "epistemik yanılgı"dan ötürü suçlu olduğunu ileri sürer. Basit bir ifadeyle epistemik yanılgı, varlığın, bilginin terimleriyle temsil edilmesi (bilginin antropomorfikleştirilmesi) karşısındaki görüştür; bunun yaygın bir biçimi, üzerine çok sayıda yapısalcılık sonrası çalışmayla karakterize edilen dilbilimsel indirgemeciliktir. Bhaskar'ın konumu, varlığın bilgiyle sadece olumsal olarak ilişkili olduğunu öne sürmesiyle ayrılır. Bununla, bir "gerçekliğin" olduğunu, fakat bizim onu biliş ve anlayışımızın değişime tabi olduğunu kasteder. Bu noktayı incelemenin ve göstermenin pratik bir yolu, eleştirel realizm içinde hakikatin konumunu gözden geçirmektir.

Bilimsel etkinlik hakkındaki yaygın bir kanaat, bilimin dünyaya ilişkin hakikate, nihaî ve ayrıcalıklı bir şekilde ulaşmayı sağladığıdır. Bu konum, hakikatin *mütekabiliyet* versiyonu olarak adlandırılır. Eleştirel realistler, post-modernistler gibi (değişik nedenlerle de olsa), kendilerini bu konumdan uzaklaştırmaya çalışmışlardır.[9] Böylesi bir konumun ima ettiği, bilginin, toplumsal dünyadaki bilgili aktörlerin eksiksiz bir üretimi olduğudur. Oysa, tüm bilginin, yalnızca yanılabilir değil, aynı zamanda içten gelen eleştiriye açık olduğu düşünülmelidir. Kısacası, hakikatin mutlak değil, koşula bağlı olduğu düşünülmelidir.

Sayer (1984: 229), değerlendirmenin toplumsal bağlamı hakkında benzer bir noktaya değinerek, bütün değerlendirmelerin birileri için yapıldığını ileri sürer. Diğer bir deyişle değerlendirme, kolayca bütün bağlamlardan koparılamaz ve bir tür ebedî ve mutlak hükme dönüştürülemez. Buna bağlı olarak, kuramların

9 Eleştirel realistlerin, bu bölümde belirtildiği sonrası gibi, hakikat iddialarından kaçınmalarına karşın, bu tartışma, postmodernizm ve yapısalcılık sonrası tartışmaları popüler olmadan önce cereyan ettiği için, fazla dikkat çekmemiştir. Bu bağlamda, eleştirel realistlerin temelcilikle *(foundationalism)* suçlanması bir talihsizliktir.

deneysel açıdan sınanması, yalnızca nicel hatalarını gösterir, hakikat ya da başka bir şeyi göstermez. Bu, sınanamaz olduğu düşünülen ve bu yüzden bilim değil, yalnızca ideoloji olduğu öne sürülen materyalizme (ve dolaylı olarak eleştirel realizme) karşı, pozitivizmin sınanabilirliğini göklere çıkaran Popper gibi eleştirmenleri altüst eder. İşte bu yüzden, bazı eleştirel realistler, hakikat yerine pratik uygunluk kavramının kullanılmasını önermişlerdir (bkz. Sayer 1984: 66).

Pozitivizmde örtük olarak bulunan hakikatin basit mütekabiliyet versiyonundan kaçınmalarının yanı sıra, Layder (1990: 55-8) gibi bazı eleştirel realistler, hakikatin tutarlılık versiyonundan da uzak durmak isterler ve pratik uygunluğu savunanları, buna karşı uyarırlar. Layder, böyle bir konumun rölativizme yol açacağını ve böylece dünya ile onun hakkında sahip olduğumuz bilgi arasındaki ayrımı reddedeceğini (epistemik yanılgı) ileri sürer. Bunun yerine Layder (1990: 58), kavrayıştan bağımsız olarak var olan gerçek yapıların ve yaratıcı mekanizmaların, eleştirel realist bir yoldan kavranmasını sağlayan orta bir yol önerir; ayrıca iki yeni düşünce ileri sürer. Birincisi, dünyayı yalnızca onun dilsel ve söylemsel temsilleriyle bilebileceğimizdir. Şöyle ki bilgi, karşımıza her zaman önceden verilmiş olarak, kuramlar, kavramlar ve epistemolojik öncüller biçiminde kurulmuş olarak çıkar. İkincisi, her şeye karşın, bilgiyi arayışımızda nesneleri, içinde bilindikleri söylemsel koşullardan bağımsız olarak temsil etmeye çalışmamız gerektiğidir.

Eleştirel realizm ve coğrafyaya uygulanışı

Eleştirel realizmin gelişimindeki en heyecan verici aşama, onun ifade ettiklerini, dünyayı anlamak amacıyla pratikte kullanma girişimleridir. Birçok bakımdan coğrafyacılar, böyle bir görevi üstlenebilecek potansiyele sahiptirler. Eleştirel realizm, felsefî bir konum olarak büyük ölçüde ilgi çekmiştir (bkz. Gregory 1981, Allen 1983, Sayer 1982, 1984, Duncan ve Goodwin 1988). Düşünüldüğünde, eleştirel realizmin coğrafyacılar tarafından benimsenmesinin ancak kısmî olarak gerçekleştiği görülecektir. Ampirik çalışmanın bütün içindeki önemini vurgulayan bir bakış açısına göre, tamamlayıcı, pratik ögenin tümüyle geri kalmış olması, son derece büyük bir çelişkidir. Bununla birlikte yapılan işler, realizmin muazzam potansiyelini gösterebilir (bkz. Sarre 1987, Morgan ve Sayer 1988, Allen ve Mc Dowell 1989, Massey ve Quintas 1982, Pratt 1994).

Sonuç olarak, eleştirel realizm tartışmalarının çoğu tek yönlüdür; proje hâlâ az gelişmiş durumdadır. Realizmin uygulanmasındaki başarısızlık, kısmen onun yapılaşma kavramı ile olan ilişkisine bağlanabilir. Her ne kadar Gregson (1987), yapılaşma ve eleştirel realizmin bağdaşmaz olduğuna işaret ederken haklıysa da, yukarda belirtildiği gibi, bazı bakımlardan uyuşmayanlar, Giddens'ın yapılaşma kavramı ile Bhaskar'ın eleştirel realizmidir. Bhaskar'ın yapı-

tında, yapılaşma kavramının tutarlı bir biçimde işlenmiş bir versiyonu (TEDM) bulunduğundan, en yüksek kullanılabilirlik potansiyeli sağlayan odur. Eleştirel realizmin pratikte uygulanmasında sorunlu nokta, araştırma yöntemidir. Sayer'in (1984), Hane'in (1979) yoğun ve yaygın araştırma programları arasında yaptığı ayrımı benimsemesi, tek kalmış bir istisnadır; ne yazık ki o bile, daha ziyade bir "reçete" yaklaşımına yönelir. Eksik olan, "eleştirel realizmin uygulamaya konması" diyebileceğimiz şeyin, daha bütünlüklü olarak tartışılmasıdır. Bu noktada haklı olarak sorulabilecek önemli bir soru şudur: "Eleştirel realist bakış açısıyla yürütülen bir araştırmanın, pratikte diğerlerinden ne farkı vardır?" Bu yazının kalan kısmı, bu soruya bir yanıt önerir.

Eleştirel realizmi uygulamaya yönelik önceki girişimler

Eleştirel realizmle yeni tanışan biri için en önemli problemlerden biri, açık seçik ve kabul edilmiş bir işlem tarzının olmayışıdır. Eleştirel realist araştırmanın nasıl yürütüleceğine ilişkin yararlı bir çıkış noktası, üç aşama öneren Outhwaite (1987: 58) tarafından sağlanır: olası bir mekanizmanın tanımlanması; varlığına ilişkin lehte ve aleyhte deliller toplanması; ve olası seçeneklerin elenmesi. Outhwaite'in önermesinde örtük olarak bulunan önemli mesaj, gerigelime *(retroduction)* dayanmasıdır; yani mekanizmalara başvurarak açıklama. Sorun bunun, herhangi bir somut araştırma programında hangi biçimi alacağını derhal anlamanın oldukça güç olmasıdır. Bu nedenle, eleştirel realizmi uygulamaya yönelik bazı daha önce belgelenmiş girişimleri incelemek yararlıdır. Allen ve McDowell'ın (1989), Londra'da özel mülk sahipliği ve özel kiralık konut sektöründeki değişimin açıklanması üzerine yaptıkları araştırma, eleştirel realizme göre yapılmış araştırmaya açık bir örnektir.

Bu iki araştırmacının temel bulguları bir yana bırakılırsa, eleştirel realizmi bu soruna uygulamalarına ilişkin dört noktadan söz edilebilir. Birinci olarak, mülk sahipleri hakkında soyutlamaya ve kavramsallaştırmaya özel önem verdiler. İkinci olarak, hem yoğun, hem de yaygın bilgi toplanmasının önemini vurguladılar (aşağı bakınız). Üçüncü olarak, çözümlemeye yönelik yinelemeli bir yaklaşım vardır; her yeniden kavramsallaştırmada, daha derin bir anlayış geliştirilmiştir. Dördüncü nokta üçüncünün üzerine gelişir; böylesi yinelemeli bir yaklaşımın, sonuçların önceden anlaşılabilir bir mantık içinde sunulmasına pek uygun düşmediğine dikkat çekilir; bu yüzden, araştırmanın sunuluş düzeni, onun bizzat yürütüldüğü düzene tekabül etmeyebilir (Allen ve McDowell 1989: 59).

Eleştirel realizmin bir araştırma projesinde diğer bir önemli uygulaması, Morgan ve Sayer (1988) tarafından, Güney Galler'deki elektrik sanayii hakkında yapılmıştır. Araştırmalarına ilişkin bir yorumda Sayer ve Morgan (1985), yaklaşımlarının özellikle önemli olan bir yönünü tartışmışlardır; bu, yoğun ve yaygın

araştırma tasarımlarının kullanımıdır.[10] Yaygın araştırma yöntemleri ideal olarak, bir topluluğun tüm üyelerinin incelenmesinden oluşur; oysa uygulamada, temsilci bir grup seçilir ve tüm topluluğun özellikleri ondan çıkarılır. Basit anket ve sayım uygulaması bunun en iyi örneğidir. Bu yöntemin sorunlu tarafı, sınıflandırmalarda ampirik özelliklerin egemen olmasıdır, oysa bunlar nedensel olarak pek anlamlı olmayabilir. Üstelik, eğer nedensel ya da başka türden özellikler grup içinde büyük farklılaşma gösteriyorsa, çıkacak sonuçlar önemsizleşecektir, çünkü topluluk üyeleri arasında çok az ortak özellik olacaktır.

Yoğun araştırma yöntemleri, topluluğun bir üyesinin, tipik bir üyenin sahip olduğu bütün özellikleri ya da mümkün olan en fazla sayıda özelliği keşfetmek amacıyla incelenmesini gerektirir. Bir grup, çoğu bakımdan tipik üyeye benzeyen bireylerden oluşacaktır. Önemli avantajları, yapısal ilişkilerin ve etkileşimlerin irdelenebilmesidir. Genellikle yoğun araştırma tasarımına uygun düşen yöntemler türü, derinlemesine mülakat teknikleridir. Bu yaklaşımın eleştirilen tarafı, birey sayısı kadar grup çıkarılabilmesidir.

Çözüm, her iki tekniğin birlikte kullanılmasıdır. Sayer ve Morgan (1985: 152), yaygın araştırmanın örüntüler hakkındaki bilgiyi öne çıkardığını, yoğun araştırmanın ise süreçler hakkındaki bilgiye öncelik verdiğini söylerler. Koşullara bağlı olarak, ya yoğun araştırma yaygın olanı izler ya da tersi olur.[11] Realizmi uygulama yolunda kendi girişimlerini yorumlamayı sürdürürken Sayer (1988: 24), onun iletilmesindeki sorunlara, özellikle anlatımın yapısının oluşturulmasına ve düzenlenmesine ilişkin olanlara işaret eder. Bourdieu (1984: 503 ve dev.) *Distinction*'ı sunarken, benzer bir soruna değinir. Böyle bir açıklama yapısının standart çizgisel biçime zorlanması, araştırmacı için kesin olarak sorunlar yaratır. Tehlike, yaygın ya da kabul edilmiş sunum biçimlerinin, fiilen ampirizmin hegemonyasını dayatmasıdır. Ortaya iki sonuç çıkar: Birincisi, sunumun araştırma sürecini temsil etmediğidir. İkincisi, sunum biçiminin, eleştirel realizmin ayrıntılarına yanıt veremeyebileceğidir. Okurun dikkatini, sonuçların sunumu ile onların nasıl çıkarıldıkları ayrı ayrı ele alınması gereğine çekmek dışında, bu sorunun tez elden bir çözümü yoktur.

Eleştirel realist çizgideki araştırmaya üçüncü bir örnek, Doreen Massey ve arkadaşları tarafından, sanayinin yeniden yapılanması üzerine yapılan araştırmadır. Burada, eleştirel realizm "yumuşak bir dokunuş" tarzında kullanılmıştır. Ona dayanan çözümlemeler seyrektir ve doğrudan ona atfedilmezler. Bu çözümlemenin amacı açısından en yararlı olan, yorumlamalardır (bkz. Massey ve Meegan 1985, Massey ve Quintas 1992). Bu malzemeden, araştırma yöntemleri-

10 Bu ayrım, ilk olarak Harre (1979: 132 ve dev.) tarafından ifade edilmiştir. Düşünce, daha sonra Sayer (1984: 219-229) ve Sayer ve Morgan (1985) tarafından ele alınmış ve geliştirilmiştir.

11 Sayer ve Morgan, önce yoğun, sonra yaygın araştırma, Allen ve McDowell ise önce yaygın, sonra yoğun araştırma kullandılar.

ne ilişkin iki sonuç çıkar: Birincisi, kavramsallaştırmanın ve yeniden kavramsallaştırmanın ayrıntısıdır. Özellikle Massey ve Quintas'ta (1992), bilim parkları gibi yaygın kanı kategorileştirmelerini kabul etmenin yarattığı sorunlar üzerinde durulur. Bu türden açıklamaların nedensel açıdan etkililiklerinin ele alınmasının ve seçenekler sunulmasının, eleştirel realist araştırmanın özel bir görevi olabileceği öne sürülmüştür. İkincisi, yoğun ve yaygın araştırma yöntemlerinin kullanımıdır; özellikle en son çalışmalarda, ayrıntılı mülakat notlarının kullanımıdır.

Son olarak "yerellik araştırması" *(locality research)* olarak bilinen çalışmalar eleştirel realizmi esas almıştır. Bu, temel olarak, 1984 ve 1987 arasında, İngiltere Ekonomik ve Toplumsal Araştırma Konseyi tarafından finanse edilen ve Cooke (1986) tarafından koordine edilen bir araştırma programıydı.[12] Daha büyük ulusal ve uluslararası değişiklikler bağlamında deneyim çeşitliliklerinden ötürü seçilen yerlerde, yedi ekip tarafından yoğun araştırmalar yürütüldü (Cooke 1989). Programın tümü, "yerellik araştırmasının" geçerliliği hakkında muazzam miktarda tartışma yarattı.[13]

Burada, iki konu tartışılmak üzere ele alınacaktır.[14] Birincisi, "saha araştırmasının" kullanımına ilişkindir. Toplumsal antropologların çalışmaları, özellikle Geertz (1973, 1983), bu yaklaşımı desteklemek için kaynak olarak kullanıldı. Bu, karşıt örneklerin karşılaştırılmasının gerekliliğini vurguladı (bkz. Cooke 1987). Biricik olanın, özellikle mekân açısından biricik olanın göz önüne alınması yolunda genel bir kabul vardı, fakat ampirizm ve/veya idiografik çalışmalara kayış, birçok eleştirmenin ilgisini çekti. Bu eleştiri, mikro ve makro düzeyler arasında yeterli bağlantı kavramlarının geliştirilmesinin önemini vurguladı. Bunun yokluğunda, yöntem anlamsızlaşıyordu. Daha kötüsü, eleştirel realizm adı altında, ampirizme bir "kılıf" olarak kullanılabiliyordu.

İkinci olarak, birinciye bağlı olmak üzere, yerelliğin tanımlanması sorununa ilişkin kaygılar dile getirildi. Pratik anlamda, sınırlanmış ve tanımlanmış bir yer, bu tür çalışma için önsel *(a priori)* görünüyordu. Sorun, hangi sınırın geçerli olduğuydu. Çoğu araştırmada, yerel işgücü piyasaları kullanıldı, fakat eleştirmenler, başka nedensel süreçlerin, başka sınırların geçerliliğine yol açabileceğine işaret ettiler. Bu, yerelliğin sınırlanışının, bir yandan keyfî ve/veya yalnızca ekonomik ilişkilere indirgenebilir sayılabileceği olgusuna dikkat çekti. Bununla, üçüncü bir nokta vurgulandı: toplumsal ilişkilerin mekânsallığına ilişkin derin sorun.

12 Değişen Kentsel ve Bölgesel Sistem *(The Changing Urban and Regional System)* çalışması. Doreen Massey'e, sanayinin yeniden yapılanması ve onun açıklanmasına ilişkin daha önceki bir araştırmada eşlik ederken gelişmiştir.

13 Bu tartışmanın tadı, Smith 1987; Harvey 1987; Urry 1981, 1988; Cooke 1986, 1987, 1989; Duncan ve Savage 1989'da yakalanabilir.

14 Postmodernist tartışma, mekansallık, biriciklik ve eleştirel gerçekçilik hakkında üçüncü bir tartışmanın daha olduğu öne sürülebilir. Pratt (1991b) ve Murdoch ve Pratt (1993)'teki tartışmalara bakınız.

Duncan ve Goodwin, toplumsal ilişkilerin mekansallığı hakkında, olumsal ve zorunlu ilişkiler arasındaki ayrıma dayanan bir hiyerarşi çıkardılar: 1) "olumsal yerel farklılaşma", 2) "nedensel yerel farklılaşma", 3) "yerellik etkileri". Sonuncusu, bir dizi tamamlayıcı ve yerel olarak ortaya çıkan sürecin ve sonucun, bir tür yerel toplumsal sistem oluşturduğu yerde ortaya çıkabilirdi (Duncan ve Goodwin 1988: 61).

Mekânın önemli olduğunu vurgulamakla birlikte bu konum, çok az olasılık verilen üçüncü madde dışında, "yerelliklerin" kendi başlarına araştırma nesneleri olması olasılığını büyük ölçüde tüketir. Daha sonraki bir yazıda, Duncan ve Savage (1989: 204), araştırmacıların temel olarak, işbölümü, devlet ilişkileri ve sivil toplumun, mekânsal etkiler oluşturacak şekilde nasıl bir araya geldiklerini keşfetme göreviyle ilgilenmeleri gerektiği sonucuna varırar.

Özetle, eleştirel realist araştırmayı pozitivist yöntemlerden ayıran modelleri ve mekanizmaları teyid etmek için üç nokta saptanabilir. Birincisi, süreç, dolaysız veya çizgisel olmayabilir; çoğunlukla, modelin süregiden bir uygulamada süzülerek ortaya çıkacağı, yinelemeli bir süreçtir. Bu, önemsiz bir nokta gibi görünmekle birlikte, keşfe daha açık bir yapı öne sürmesiyle ve sonuçların yaygın sunuluş biçimine karşı çıkmasıyla, mevcut bilimsel çalışma tarzlarına ciddi biçimde meydan okur. İkinci olarak, kavramsallaştırma süreci, tüm çalışmanın merkezini oluşturur. Birçok araştırmacı, özel bir sorunu, mikro-makro ayrımını vurgulamıştır. Bu, bireyler ve gruplar, yerellikler ve büyük sistemler hususunda açıkça görülür. Her durumda, eğer determinizm ya da iradecilikten kaçınılacaksa, aracı kavramın yeterli düzeyde kavranmasının hayati önemi vardır. Üçüncü olarak, gerigelimin kullanılması, yeni nedensel mekanizmaların "gerçekliğini" ölçmek için yeni denetleme yöntemlerinin uygulanmasını gerekli kılabilir. Araştırma tasarımı konusu daha önce tartışılmıştı; tam olarak hangi yöntemlerin ve çözümleme usullerinin kullanılabileceği ise tartışılmadı.

Eleştirel realizmin uygulanması: Eleştirel realizmin yöntembilimsel etkileri

Eleştirel realizm tarafından yöneltilen büyük soru, araştırmada yoğun ve yaygın yöntemlerin nasıl birleştirileceğidir. Nitel ve nicel terimleri, yoğun ve yaygın araştırma yerine sık sık kullanılır.[15] Toplumbilimde, nicel ve nitel yaklaşımları birbirine "bağlama" ya da "birleştirme" girişimleri olmuştur; bu, mikro ve makro toplumbilimsel açıklamaları çözme kaygısıyla paralel gitmiştir. Bununla birlikte, iyi işlenmiş kuramsal bir programın yokluğunda, bu girişimler, sonuç alıcı olmaktan ziyade umut vericidir (bkz. Silverman 1985, Fielding ve Fielding

15 Yoğun ve yaygın terimleri tercih edilmelidir. Niceliksel çözümlemelerin, niteliksel verilerin zayıf bir aktarımı olduğu öne sürülebilir. Tüm veriler niteliğe ilişkin olduğu için, tayin edici özellik, araştırmanın hedefi ve derecesidir.

1986, Dale ve diğ. 1988). Burrows (1989: 59), bu sorunu, eleştirel realizm ve araştırma yöntemleri hakkındaki bir tartışma bağlamında ortaya atar; en uygun araştırma araçlarının etnografininkiler olduğu sonucuna varır. Etnografik araştırma, genellikle bir grubun belirli üyelerinin etkinliklerinin doğrudan gözlemlenmesi, bu etkinliklerin betimlenmesi ve değerlendirilmesiyle oluşur. Sosyal antropologlar ve bazı toplumbilimciler tarafından benimsenen bu tür yaklaşımlar, eylemi bağlamlara yerleştirmeye uğraşırlar.

Bununla birlikte, böylesi bir yaklaşım, ontoloji sorununa doğrudan değinmez: gözlem altındaki şeyin, bu durumda mülakatın, doğası. Burada, karşımıza iki nokta çıkar. Birincisi, yaklaşımların geçerliliğidir. Etnometodolojide yaygın olan, geniş etkileşim alanları ele geçirme yolundaki tercihin, bu tür verinin önyargılardan arınmış olduğunu sanma tuzağına çektiği görülür; oysa mülakatların ve anketlerin "sahte" durumlar olduğu öne sürülebilir (Hammersley ve Atkinson 1983). Pozitivistler, mülakatlardaki önyargıların, yalnızca "kötü" mülakat yapılmasından ya da "kötü" yanıt verilmesinden doğduğunu söyleyeceklerdir.

İlginç olan, yapılanmış etkileşimlerin kesintisiz bir bütünlüğünün olmasıdır. Bir yanda düzenlenmiş anket, diğer yanda katılımcı gözlem vardır. Arada, yapılanmış ve yapılanmamış mülakatlar bulunur. Eksiksiz olması için, mülakatçı açısından etkileşimin varlığını ya da yokluğunu betimleyecek bir başka eksen ekleyebiliriz. Şüphesiz bütün durumlarda, çözümleyici, durumun çerçevesinin oluşturulmasında bir rol oynar. Bağlamın hangi derecede tanıtılacağı, inceleme altındaki nedensel süreçlere bağlı olarak değişebilir. İki ideal tip önerilebilir. Birincisi, araştırmacının bir odanın içindeki kişiler arasındaki etkileşimi, konumlarını ve hareketlerini not alması anlamına gelebilir. İkincisi, araştırmacının, global meta akışını çözümlemesini gerektirebilir.

İkinci nokta, araştırmacıların, yoğun araştırmanın ya da mülakatın bilgi türüne karşı duyarlı olmalarıdır. Bu, yöntemin yorumlanması için esastır. Anahtar ayrım, içselci ve dışsalcı konumlar arasındadır (Silverman 1985: 170). Pozitivist çözümlemeler bağlamında kullanıldığında, mülakat verisi, yalnızca dünya hakkındaki (saymaca-*nominalist*) gerçekliklerin ya da olguların bir sunumudur. Buna dışsalcı konum denebilir ve doğru işlemler izlendiği sürece geçerlidir. Etnometodolojiye ilişkin bağlamlarda ilgi sıralama, duraklamalar ya da belirli sözcüklerin kullanımının sıklığı gibi söyleşi uygulamalar üzerinde yoğunlaşabilir. Bunlar sıklıkla, gelenekselci bir bilgi kuramına dayanır. Buna içselci konum denir. Bu anlamda mülakat verisi, ya yorumlayıcı işlemleri ya da mülakatçının ve mülakat yapılanın konuşmalarında ve sözel olmayan eylemlerinde var olan söyleşi uygulamalarını ifade eder. Silverman (1985: 170), eleştirel realistlerin, hem biçime ve evrenselliğe yönelik içselci kaygılarla, hem de içerik ve değişkenliğe yönelik dışsalcı eğilimle ilgilendiklerini ileri sürer.

Daha önce önerildiği gibi, belirli bir araştırmanın bilgi gereksinimini karşılamak için, çeşitli fiilî incelemeler gerekli olabilir. Yoğun ve niteliksel yaklaşımlar,

çoğu toplumbilimsel "yöntem" kitaplarında ayrıntılı olarak içerildiği için, burada ele alınmamıştır. Ancak, hangi bağlamda kullanıldıklarına dikkat edilmelidir. Bu bölümün kalan kısmı, yoğun araştırma tasarımı ve mülakat çözümlemesi sorunu üzerinde odaklanacaktır.

Sayer (1984: 223), araştırma yöntemlerini gözden geçirirken, eleştirel realist araştırmacının, daha az biçimsel, daha az standartlaştırılmış ve daha etkileşime açık mülakatları benimsemesini önerir. "İletişimsel ve toplumsal hünerleri kullanmasıyla, peşin olarak sahip olunan soru ve düşünceleri mülakatın akışı içinde değiştirmeye yatkınlığıyla, bilgi akışını en üst düzeye çıkaran anlamlı türden bir iletişimi" (Sayer 1984: 223) kolaylaştırdığı için, yapılanmamış mülakat en uygun araçtır.

Bu konum, mülakatın can alıcı bir yönünü, mülakatçı ile mülakat yapılan arasında bir etkileşim olduğu gerçeğini teslim eder. Bir anketteki sorular, farklı yanıtlayıcılar için büyük ölçüde farklı imlemlere sahip olabilir; oysa düzenli tekniklerin katılığı, böyle çeşitlemeleri izlemeyi ve onlara yanıt vermeyi güçleştirir. İlgi alanının, bizzat taşıyıcıların heterojenliği ve çok değerliliği *(polyvalency)* olduğu kabul edilirse, denekler arasındaki farkları bastırmaktan ziyade vurgulayan araştırma tekniklerini kullanmak uygun olacaktır. Denek seçimindeki buradan doğan mantığı Sayer güzel ifade eder: "Yoğun çalışmalarda bireylerin tipik olması gerekmez; araştırma ilerledikçe ve bir nedensellik grubuna dahil olma anlayışı oluştukça, teker teker seçilebilirler (Sayer 1984: 221-3).[16]

Serbest düzenlenmiş bir anket ya da mülakat, daha fazla miktarda ayrıntılı bilgi toplanmasını kolaylaştırır, fakat bunları çözümlemek güç olabilir. Sayer, bu noktada hiçbir çare önermez. Tüm niteliksel çözümleme alanı, yeni ve pek keşfedilmemiş bir alandır. Hedef, hem niteliksel yönden çözümleyici, hem de keşfedici olan, aynı zamanda hem taşıyıcıya, hem de yapıya özen gösteren çözümleyici bir teknik geliştirmektir. Bu tür araştırmanın anahtar sorunlarından birisi kategorileştirmedir; başlıca sorun, böylesi kategorileştirmelerin kavramsallaştırmayla nasıl ilişkilendirilebileceğidir. Anahtar sözcüklerin not edildiği ve sayıldığı içerik çözümlemesi türünden, önceden belirlenmiş bir metinsel kategori tekniği kesinlikle uygun değildir. Söyleşi çözümlemesi ve söylem çözümlemesi gibi diğer metinsel çözümleme teknikleri, metnin dışında yer alan nedensel mekanizmalara dayanan sınıflandırmaları reddettiklerinden ötürü, uygun değildir.

Glasser ve Strauss'un (1967; Strauss 1987) çalışmalarında, bir çözüm olanağı yatar. Yaklaşımlarının amacı, deneysel açıdan bilgiyle yüklenmemiş olan kuramla, kuramsal açıdan bilgiyle yüklenmemiş deneysel çalışma arasında, kuramı veri temeline oturtarak bir köprü oluşturmaktı. Temellendirilmiş Kuram, ni-

16 Kuramsal olarak bilgilendirilmiş bir yerellik araştırmasının tanımlanmasında, işte bu yöntembilimsel noktanın göz önüne alınması çok önemlidir. Elbette, bütün "yerellik araştırmaları" eleştirel realist araştırma örnekleri değildir.

teliksel yaklaşımların gelişiminde önemli bir basamak olarak görülür; ondan, zaman zaman, "orta erimli" bir kuram olarak söz edilir. Yaklaşım içinde yeni kuramların geliştirilmesine çok önem verilir. Glasser ve Strauss'un savundukları çerçevenin kullanılabilirliği, "gelişen kategorilerin" mülakatlardan saptanmasında ve bunların çözümleme kategorileri olarak kullanılmasındadır. Bu, iki soruna yol açar. Birincisi, herhangi bir yapısal etmeni bireylerinkine indirgemesinden ötürü bireyselci olarak gösterilebilecek olan naif saymaca *(nominalist)* sınıflamadır. İkincisi, hem kategorilerin, hem de ilk soruların, nedensel mekanizmalardan açıkça çıkarılmayıp "çözümleyicinin kafasından" türetilmiş olmasıdır.

Bununla birlikte, görüngübilimsel olarak çıkarsanan kategorilerin kullanımından kaçınan ve kategorilerin, nedensel mekanizmaların soyut kuramsal analiziyle bilineceğini öne süren bir yaklaşım, uygulama için yararlı bir yol gösterebilir. Uygulanan tekniklerin kesin listesi, araştırılan özel konuya göre değişebilecektir. Benim önerdiğim yaklaşımda araştırmacı, kategorilerin ve araştırma sorularının çıkarılmasında açık davranır. Araştırma tekniği açık uçlu bırakılarak, yoğun ve yaygın inceleme tarzlarından azar azar toplanan bilgilere dayanan "keşifler" kuramsal anlamayı geri-besleyecek, bu da kategorilerin daha yeterli bir seçimini ve böylece, ilgi nesnesinin daha yeterli olarak kavramsallaştırılmasını kolaylaştıracaktır.

Pratt (1994) tarafından yapılan ayrıntılı çözümleme, böyle bir yaklaşıma dayanır. Bu araştırmanın geniş amacı, Güneybatı İngiltere'de bulunan Cornwall'daki sanayi bölgelerinin biçiminin ve konumunun gelişimini açıklamaktı. Soyutlama, böyle bir araştırmada, mülkiyet gelişimi sürecinin önemini düşündürdü. Mülakat programı, ilk olarak, yaygın bir inceleme ve sanayide mülkiyet gelişimi sürecinin soyutlanmasına dayanan nedensel mekanizmaların geniş olarak çözümlenmesi sonucunda oluşturuldu. Özel olarak, müteahhitler, plancılar ve emlak komisyoncularıyla yapılan mülakatların çözümlenmesine ilişkin olarak, şöyle bir işlem uygulandı: Önce mülakatlar yazıya döküldü ve birçok kez okundu. Sonra gelişen anahtar kavramlar seçilip alıntılara ve bulundukları bağlama özellikle dikkat edilerek, mülakatlar kodlandı. Umulabileceği gibi, mülakat programında önceden ima edilmesinden ötürü, gelişen anahtar kavramlar sürecine ilişkin bir kehanetin gerçekleştiği görüldü. Programın kendisi, yaygın inceleme ve onu izleyen soyut kuramdan çıkarıldığı için, bunun, Glasser ve Strauss'un yönteminin çok sıkı olarak izlenmesiyle kolayca ortaya çıkabilecek olan naif deneyci yaklaşıma karşı önemli bir dayanak oluşturduğu düşünülebilir. Gelişen anahtar kavram alanları, soyut kuramda belirtilenlerle benzerdi; fakat ek olarak, mülk yönetimi, kira ve kira sözleşmesi gibi konularda, diğer aktörlerle etkileşimin ve mekâna özgü bilginin önemli olduğu ortaya çıktı. Üstelik, gelişen anahtar kavramlar, kuramsal olarak tanımlanmış olanları geliştirdi.

Pratik yönden her mülakatta, her bir anahtar kavram için bir kayıt kartı doldu-ruldu. Daha sonra, her bir anahtar kavram hakkındaki bilgi incelendi ve sonraki çözümleme ona dayandırıldı. Böylece, toplanan bilgi, çözümlemenin biçimini denetleyecek, tersi olmayacaktı. Bu tür çözümlemede üretilen bilginin bolluğu, seçici olma gereksinimini artırdı. Bu durumda, ivedi gelişme süreci dışındakile-rin tümünün gruplanmasına karar verildi. Bu, pratikte, son çözümlemede doğru-dan ele alınmayan bazı gruplarla –plancılar, emlak komisyoncuları ve müşavir-ler– mülakatlar yapılmasıyla sonuçlandı. Bununla birlikte, bu yanıtlardan sağla-nan bilgi, araştırmacının, gruplamanın önemli noktaların dışarda bırakılmasına yolaçmadığından emin olmasını sağladı.

Bu tür araştırma yönteminden kaynaklanan son bir sorun, sonuçların sunu-mudur. Şurası açıktır ki, bu bir istatistik örnek ya da niceliksel araştırma olma-dığı için, yanıtların istatistik dökümünün yapılmasının bir anlamı yoktur. Bazı niteliksel çözümleme metinleri, niceliksel araştırmada olduğu gibi, tabloların yeniden üretilmesini önerirler (bkz. Miles ve Hubermann 1984). Bununla bir-likte, bizim örneğimizde gerçek alıntıların içerilmesi önemli görüldü. Bunlar, nedensel bağlamın oluşturulduğu bilinerek sunuldu; fiilen tekrar üretilen alın-tılar, mülakat metinleri içinde "temsilci" ya da "tüketici" olmaktan ziyade, ya-nıtların tadını yakalamak için dahil edildiler.

Sonuç

Bu yazının amacı, eleştirel realizme dayanan araştırmanın uygulanabilirliğini ele almaktı. Yazıda ilgi, eleştirel realist projenin anahtar ögelerinden biri üze-rinde yoğunlaşmıştır: kuram ve yöntem arasındaki ilişki. Eleştirel realizme iliş-kin, toplumsal bilimler bağlamında daha önce yapılan tartışmaların çoğunun, ya kuram ve yöntem arasında bir ayrılık olduğu izlenimini yeniden yarattığı ya da eleştirel realist araştırmanın ampirik ögelerine bağlı, daha ziyade kaba bir "reçete" imgesi sunduğu öne sürülmüştür. Bu yazı, soyut ve somut araştırma arasındaki pratik ve kuramsal ilişkiyi (ve aynı zamanda birbirlerini bilgilendir-me yollarını) vurgulayarak, eleştirel realist projeyi ilerletmeye çalışmıştır.

Kuramsal bilgiyle yüklenmiş ve felsefî olarak temellendirilmiş deneysel bilgi birikimiyle doğrudan ilgilenerek çıkarılabilen bir anlam, niteliksel çözümleme stratejilerinin rolünün vurgulanması olmuştur. Dilin öneminin –ve onun kulla-nımına gösterilen özenin– sonuçtaki vurgulanması, bilginin pratik konumu ve "gerçek nesnelerle" ilişkisi hakkında önemli bir noktayı öne çıkartır. Epistemik yanılgıdan –varlığın bilgi terimleriyle tanımlanması– kaçınmak önemli olmakla birlikte, bu, dille (söylemle) ilgilenmenin dışlanmasına yol açmamalıdır. Aksi-ne, postmodernist ve yapısalcılık sonrası yazarlarla olan diyaloğun birleştirile-bileceği yararlı bir alan açmalıdır (bkz. Pratt 1991b). Süregiden bu tartışmada, eleştirel realist araştırmanın hedefi, nesnelerin, bilindikleri söylemsel uygula-

malardan bağımsız olarak betimlemelerini geliştirme yolunda bir girişim olmayı sürdürmektir.

Çeviren: ÇETİN SARIKARTAL

KAYNAKÇA

Allen, J. (1983) 'Property relations and landlordism- a realist approach' *Environment and Planning D (1)*, 191-203.

Allen, J. McDowell, L. (1989) *Landlords and Property*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bhaskar, R. (1975) *A Realist Theory of Science*. Leeds: Leeds Books [2. basım 1978, Harvester Weatsheaf, Brighton]

Bhaskar, R. (1979) *The Possibility of Naturalism*. Hassocks: Harvester Books [2. basım edition 1989].

Bhaskar, R. (1983) Beef, structure and place. *Journal for the Theory of Social Behaviour* 13:81-96.

Bhaskar, R. (1986) *Scientific Realism and Human Emancipation*. Londra: Verso.

Bhaskar, R. (1989) *Reclaiming Reality*, Verso, Londra.

Bhaskar, R. (1991) *Philosophy and the Idea of Freedom*, Blackwell, Oxford.

Bhaskar, R. (1993) *Dialectics*, Verso, Londra.

Bourdieu, P. (1984) *Distinction*, Routledge & Keegan Paul, Londra.

Burrows, R. (1989) "Some notes towards a realistic realism." *The International Journal of Sociology and Social Policy*, 9:46-63.

Cloke, P., Philo, C. ve Sadler, D (1991) *Approaching Human Geography*, PCP, London.

Cooke, P. (1986) 'The changing urban and regional system in the UK' *Regional Studies*, 20 (3), 243-251.

Cooke, P. (1987) 'Clinical inference and geographic theory' *Antipode*, 19 (1), 69-78.

Cooke, P. (1989) (der.) *Localities*, Unwin Hyman, Londra.

Dale, A vd. (1988) *Doing Secondary Analysis*, Unwin Hyman, Londra.

Duncan, S. ve Savage. M (1989) 'Space, scale and locality' *Antipode*, 21, pp179206.

Duncan, S. ve Goodwin, M. (1988) *The Local State and Uneven Development*. Cambridge: Polity Press.

Fielding, N. ve Fielding, J (1986) *Linking data*, Sage, Londra.

Geertz, C. (1973) *The Interpretation of Cultures*, Basic Books, New York.

Geertz, C. (1983) *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthopology*, Basic Books, New York.

Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.

Glaser, B. ve Strauss. A (1967) *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, Aldine publishing, Chicago.

Gregory, D. (1981) "Human agency and human geography." *Transactions of the Institute of British Geographers*, 6:1-18.

Gregory, D. (1983) *Geographical Imaginations*, Blackwell, Oxford.

Gregson, N. (1987) "Structuration theory: some thoughts on the possibilities for empirical research." *Environment and Planning D: Society and Space*, 5:73-91.

Harre, R. (1979) *Social Being*. Oxford: Blackwell.

Harre, R. (1984) *The Philosophies of Science* (2. basım). Oxford: Oxford Books.

Harvey, D. (1987) "Three myths in search of a reality in urban studies." *Environment and Planning D: Society and Space* 5:367-376.

Johnston, R. (1986) *Philosophy and Human Geography* (2. basım), Edward Arnold, Londra.

Layder, D. (1990) *The Realist Image in Social Science*, Macmillan, Londra.

Lyotard, J-F. (1984) *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester, Manchester University Press.

Massey, D. ve Meegan, R. (1985) (Der.) *Politics and Method*, Unwin Hyman, Londra.

Massey, D. ve Qunitas, P. (1982) 'Science parks: a concept in science, society and space' (a realist tale)', *Environment and Planning, D: Society and Space*.

Miles. M. ve Hubermann, A (1984) *Qualitative Data Analysis: A Sourcebook of new Methods*, Sage, Londra.

Morgan, K. ve Sayer, A. (1988) *Micro-circuits of Capital*. Cambridge: Polity Press.

Murdoch, J. ve Pratt, A. C. (1993) "Rural studies: modernism, postmodernism, and the post rural", *Journal of Rural Studies*, 9.4, 411-427.

Outhwaite, W. (1987) *New Philosophies of Social Science: Realism, Hermeneutics and Critical Theory*, Macmillan, London.

Pratt, A. C. (1991a) "Reflections on Critical Realism" *Antipode*, 23(2), 249-56.

Pratt, A. C. (1991b) "Discourses of locality", *Environment and Planning*, A 23, 257-266.

Pratt, A. C. (1994) *Uneven Reproduction: Industry, Space and Society*, Pergamon, Oxford.

Rorty, R. (1980) *Philosophy as the Mirror of Nature*, Oxford: Blackwell.

Rorty, R. (1989) *Contingency, Irony and Solidarity*, Polity, Cambridge.

Sarre, P. (1987) "Realism in practice." *Area* 19:3-10.

Sayer, A. (1982) "Explanation in economic geography." *Progress in Human Geography* 6:68-77.

Sayer, A. (1984) *Method in Social Science*. Londra, Hutchinson.

Sayer, A. (1992) *Method in Social Science* (2. basım). Londra, Routledge.

Sayer, A. ve Morgan, K. (1985) 'A modern industry in a declining region: links between method, theory and policy', 144-168, *Politics and Method*, Massey, D. ve Meegan, (der) içinde, Methuen, Londra.

Silverman, D. (1985) *Qualitative Methodology and Sociology*, Gower, Londra.

Smith, N. (1987) "Dangers of the empirical turn; some comments on the CURS initiative." *Antipode* 19:59-68.

Strauss, A. (1987) *Qualitative Analysis for Social Science*, Cambridge University Press, Cambridge.

Thrift, N. (1983) "On the determination of social action in space and time." *Environment and Planning D: Society and Space* 1:23-57.

Urry J, 1981, "Localities, regions and social class." *International Journal of Urban and Regional Research* 5, 455-474.

Urry J, 1988, "Survey 12: Society, space, and locality." *Environment and Planning D: Society and Space*, 5 435-444.

Critical Realism: The Practical Implications for Social Scientific Research

Although now weakened by the discorses of postmodernism, critical realism gained considerable currency in sociological and geographical research in English speaking world in the 1980s. Bhaskar's writings have clearly established the philosophical ground of what is now known as critical realism but have failed to provide sound criteria as to the exact implications of working through of critical realist philosophy into actual research problems. Much of the discussion about the possible practical implications of critical realism has been discussed in the context of human geography, especially by Sayer. However, his work too has failed to transform critical realist philosophy into a sustained and rigorous research programme.

This paper considers the practicalities of critical realist research. Some attempts to apply critical realism to practical research problems are reviewed and conclusions are drown concerning the implications for research practice. It is argued that much of the previous discussion of critical realism in the context of social science has either reproduced the impression of a separation of theory and method, or presented a crude "recipe book" image of the empirical elements of critical research. The paper stresses the practical and theoretical relationship between abstract and concrete research. The objective of critical research should in this ongoing debate be an attempt to develop representations of objects that are themselves independent of the discursive practices under which they are known.

Sürdürülebilir kenti nasıl planlamalı?

*Marina Van Geenhuisen - Peter Nijkamp**

1. Sürdürülebilir kalkınma

"Sürdürülebilir kalkınma" son yıllarda sadece bilim çevrelerinde değil, politikacılar arasında da gözde bir terim haline gelmiştir. Bu kavramın politik formülasyonu en net şekilde "Ortak Geleceğimiz" (Brundtland Raporu, 1987) başlıklı yayında yapılmıştır: ... "kaynak kullanımının, yatırımların, teknolojik gelişmenin yönelîminin ve kurumsal değişimlerin sadece bugünün değil, geleceğin ihtiyaçları ile de tutarlı hale getirildiği bir değişim süreci"... (s. 46). Batı dünyasında kaynak sorununa, yaşam kalitesine ve benzerlerine ilgi yeni olmamakla beraber kökleri esas olarak 1960'lara dayanmaktadır. Rachel Carson'un yazdığı kimyasal maddeler ve endüstriyel süreçlerin yol açtığı geniş doğa tahribatlarını anlatan *The Silent Spring* (Sessiz Bahar, 1962) adlı kitabı yeni ufuklar açmıştır. Bu kitapta, besin zincirinin kimyasallaşmasına dikkat çekilerek çevresel risklerin yaygınlığı üzerinde durulmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma fikri çevre korumasından daha geniş bir anlam taşımaktadır. Bununla beraber, sürdürebilir kalkınma önceden belirlenmiş bir nihaî durum değil *dengeli ve uyumlu bir evrimsel süreçtir* (Nijkamp ve Perrels, 1994). Bu bağlamda sürdürülebilirlik, ekonomik kalkınmanın doğal çevre temelinin dengeli kullanımı ve işletilmesi demektir. Bunun temelindeki ilke de doğal kaynak stoklarının kendini yeniden üretme kapasitesinin üzerinde tüketilmemesidir.

Küresel çevresel etkilerin (toplumsal) maliyetinin farkına varmak sürdürüle-

(*) Dr. Von Geenhuisen Free University Amsterdam ve University College London'da, Dr. Nijkamp Free University Amsterdam'da öğretim üyesidir.

bilirlik paradigmasına uygun davranışsal değişiklikleri kendiliğinden yaratmaz. Davranışsal değişimlere ilişkin sosyal ve ahlakî gerekler ile mevcut sosyo-ekonomik kararlar veya kişi ya da grupların davranışları arasındaki belirgin ayrılık "sosyal ikilem" olarak adlandırılır. (krş. Nijkamp, 1994). Sosyal ve ahlakî bir perspektifle dört ideal-tipik davranış şekli tanımlanabilir (Norton, 1987):

• *Kâra yönelik kullanım:* 'Sömürgeci' bir tavırla toprak ve doğa kullanımı, diğer bir deyişle kısa vade kârının maksimize edilmesi vurgulanır.

• *Korumacılık:* Korumacı, insan merkezli bir tavırla uzun vadede kâr maksimizasyonu için doğanın ve toprağın kullanılması vurgulanır.

• *Eko-korumacılık:* Bu tavrın odağı, insan ve doğanın ortak çıkarına dayalı olarak ekosistemin uzun vadeli dengesidir.

• *Yoğun eko-korumacılık:* Hem şimdi ve hem de gelecekte ekolojik ve çevresel değerlere verilen mutlak öncelik bu tavrın odak noktasını oluşturur.

Bu dört sosyal ve ahlakî yaklaşımdan kâr amaçlı kullanımı benimseyenlerin, sınavı geçemeyecekleri açıktır. Bu yaklaşım, kısa vadede gelir kazandırmış olsa da uzun vadede toprak erozyonu gibi yapısal maliyetlere yol açmıştır. Tarihimizde kâra yönelik kullanım ve sürdürülebilir çevresel kalkınma arasındaki uyumsuzluğu kanıtlayacak bazı ampirik deliller bulunmaktadır; örneğin çevresel kaynaklara saygı göstermeyen çeşitli uygarlıkların çöküşü. Uzun vadede hayatta kalma iki etmene dayalı gibi görünmektedir: mevcut kıt kaynak stoğu ve bu kaynakların kullanımında insan yaratıcılığı. Fakat sosyal ikilem sürdürülebilir çevresel kalkınma için önemli bir engeldir.

Sürdürülebilir kalkınmanın elbette küresel boyutları vardır; ancak yerel ve küresel süreçler arasında sıkı bir etkileşim de söz konusudur. Kentler veya kent-bölgeleri dünyayı ve diğer tüm alanları bir bütün olarak etkileyen açık sistemlerdir. Açık bir mekânsal sistemde sınırlarötesi kaynak akışları, hatta kirlilik ve atık akışları da önemli bir rol oynamaktadır: sürdürülemezlik hem ihraç, hem de ithal edilebilir. Bu nedenle sürdürülebilirlik kentsel alanların *açıklığı*'na ilişkin bir kavramsallaştırma ve mekânsal analiz ölçeği gerektirir. (krş. Brehney, 1992).

Avrupa kentlerinin iç pazarın tamamlanması ile birlikte hareketli bir dönüşüm yaşamasından ötürü özellikle, Avrupa bağlamında, kentler üzerinde yoğunlaşmak haklı görünmektedir. Hem Avrupa topluluğu içindeki kentler arasında, hem de Avrupa kentleri ve dünyadaki diğer ekonomik blok kentleri arasında artan bir *rekabet* vardır. Ancak, Avrupa kentlerini ekonomik açıdan daha üstün yapma hedefi çevresel sürdürülebilirlik hedefi ile zıt kutuplarda yer alabilir.

Sürdürülebilirlik tartışmalarının kentler üzerinde odaklaşması büyük kentlerin hem doğal kaynakların başlıca tüketicisi, hem de kirlilik ve atıkların esas üreticisi olmalarından kaynaklanmaktadır (krş. Girardet, 1992). Yeni teknolojik ve ekonomik büyümenin ana kaynağı oldukları kabul edilirse, kentlerin tartışmadaki yeri daha da büyür.

2. Kentsel politikanın bir aracı olarak kentsel sürdürülebilirlik

Kent bağlamında sürdürülebilirlik bir kentin, kentsel sistemin temelini uzun vadede destekleyen çevresel koşullarla beraber, nitel olarak yeni bir sosyo-ekonomik, demografik ve teknolojik çıktı seviyesine ulaşma potansiyelini tanımlar. Sürdürülebilir kentler, süreklilik içinde değişimi sağlamak amacıyla, sosyo-ekonomik çıkarların çevre ve enerji ile ilgili kaygılarla uyumlu hale getirildiği (birlikte-evrim) kentleridir.

Kentsel değişim, kentteki çeşitli aktörlerin (kurumlar) içsel ve dışsal tepkilerinin bir sonucudur. Kent planlaması kamu ve özel sektörü içine alan çok aktörlü ortamlarda gerçekleştirilir. Çeşitli kentsel aktörlerin kısa dönemde farklı, hatta birbiriyle çelişen hedefleri olabilir ya da farklı terminolojiden (ya da disiplin farklarından) ötürü birbirini yanlış anlayabilirler. Ayrıca bir çok Batı ülkesinde kapsamlı ve tutarlı bir planlamayı gerçekleştirmek için gerekli planlama araçları, veri tabanları, uzunca bir süre yetersiz kalmış ve bu nedenle de kentler ve ülkeler çoğunlukla izole edilmiş ve tutarsız yaklaşımlarla planlanmıştır.

Kentsel değişim süreçlerinin ortak bir özelliği uyum mekanizmasındaki *süredurum*dur (esneklik yoksunluk). Bu süredurum çeşitli altyapı ve sanayileşme politikaları gibi kentsel politikalarda tutarsızlığa neden olabilir; örneğin zaman ve mekânda her defasında söz konusu olan kapasite kısıtları göz önüne alındığında, üretim sistemi ile mevcut altyapı arasında neredeyse eşzamanlılığa yakın bir uyum gerekir. Kapasite kısıtlarındaki değişimler ve yeniden yerleştirmelerin zaman alıcı bir karar mekanizmasından geçmesi gerekecektir ve bu nedenle yatırım ve yeniden yerleşim kararları çoğu kez kentsel sistemde mevcut altyapının aşırı ya da düşük kullanımını belirten uyarılara bağlı olarak gecikir.

Sürdürülebilir kentsel gelişme sosyal bilim araştırmalarında önemli bir olgu haline gelmesine rağmen gerçek kentsel sürdürülebilirlik politikalarının teorik temelleri ve kritik başarı parametreleri hâlâ yeterince tanımlanmamıştır. Bunun yanısıra, kentsel sürdürülebilirlik konusunda çeşitli aktörleri, eylemleri ve kurumlarıyla olduğu kadar, kaynak kullanımları ve negatif dışsal etkileri de ekonomik büyümeye katkıları ile birlikte ele alan çok disiplinli yaklaşım hâlâ eksiktir.

Bu noktada soru, kentsel planlama politikalarının sürdürebilir kentsel kalkınmaya nasıl katkıda bulunacağıdır. Kentsel yığılma problemleri, yaşam kalitesindeki düşüklük, aşırı (gizli) işsizlik için nasıl çözümler oluşturulabilir? Hangi noktaya kadar bir alandaki problemler bir diğerinde problem yaratmadan çözülebilir? Etkili yöntemler nasıl uygulanabilir? Bu yöntemler sadece çevresel teknik amaçlara mı hizmet eder yoksa nedensel zincirlerin ortaya çıktığı özel alanlarla da ilgili midir?

Kentsel ekonomik ve çevresel işletmeye yeterli bir planlama sistemi uygulamak için bir *uygun göstergeler sistemi* geliştirmek gereklidir. Bu konuda OECD

(1991) bir dizi ekonomik ve çevresel göstergeleri birleştiren bir liste oluşturmuştur. OECD'nin çevresel istatistikleri sürdürülebilirlik kavramı çerçevesinde üç alt gruba bölünmüştür. (Şekil 1):

1. Çevrenin durumu (hava, su, toprak ve yaşam kaynakları gibi doğal kaynaklar),
2. Çevre üzerinde baskı yaratan insan eylemleri (sanayi, ulaşım ve enerji gibi) ve
3. Kamu kurumları ve diğer aktörlerin çevre üzerindeki baskıları ve çevredeki fiziksel değişmeye tepkileri.

Kentsel alanlara özgü olarak geliştirilmemiş olsa da bu istatistikler modern ve bütüncül bir kentsel veri tabanı oluşturabilir. Aslında gerekli olan kent alanları için çevreye yönelik bir Coğrafi Bilgi Sistemi (CBS) tasarlamak ve uygulamaktır. Ancak çevresel göstergeler sistemini kentsel sürdürülebilirlik için operasyonel hale getirmek oldukça zor görünmektedir. Bu her zaman kentsel çevre kalitesiyle tüketici ve firma davranışlarını içerecek tam bir ampirik kanıtın yeterli düzeyde varolmayacağı anlamına gelmektedir.

Tüm bunlara rağmen son yıllarda belirli bir gelişme sağlanmıştır; örneğin Berlin'de, Berlin'in Çevre Atlası tasarlanmış ve uygulanmıştır. Burada çevrenin şu parçaları değerlendirilmiştir: toprak, su, iklim, biotopes, arazi kullanımı, trafik ve gürültü. Toprağa yönelik kirlenmeye maruz kalmış olanlar yanında topog-

ŞEKİL 1
OECD'nin temel çevresel istatistikler için çerçevesi

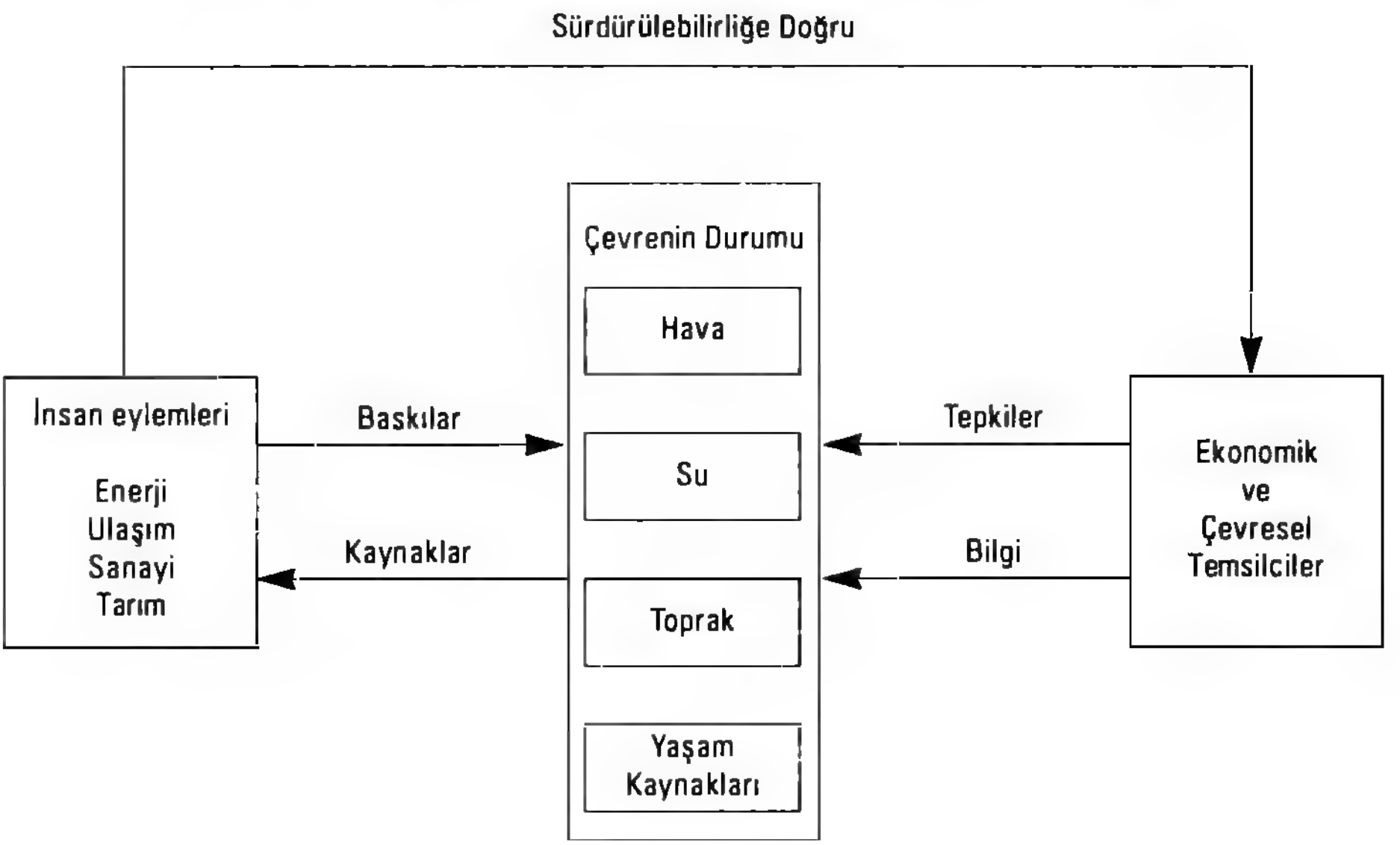

rafya, topraktaki ve bitkilerdeki kurşun ve kadmiyum ile radyoaktivite değerlendirilmiştir. Atlasın uygulanması değer yargılarından bağımsız bir eylem olarak tasarlanmamış ve kentteki mevcut çevre sorunları, örneğin çevresel bozulmanın yeri ve kapsamı ile aşılan eşik değerlerini, ön plana çıkararak ekolojik olarak duyarlı bir kentsel planlama sisteminin temelini oluşturmak amaçlanmıştır.

Çevre atlası gibi bir girişim veri problemine sadece kısıtlı bir çözümdür. Örneğin Üçüncü Dünya ülkelerinde kentsel veri tabanı, barınma ve sağlık istatistikleri gibi yaşam kalitesinin çeşitli yönlerini de dikkate almak durumundadır.

Bundan sonraki bölümde, kentsel sürdürülebilirlik çerçevesini temel alarak kısaca kentsel alanlardaki ekonomik davranışları tartışacağız. Daha sonra çevresel kalite kontrolu (kentsel ekoloji) alanında kentsel politikaya döneceğiz. Yazı bütüncül bir planlama yaklaşımının temelleri, bu yaklaşıma yönelik engeller ve belli bir gelişmenin sağlandığı konuların envanteri ile sonuçlanacak.

3. Ekonomik eylem ve kentsel sistem

Esas amacının var kalmak olması anlamında bir kentsel sistemin başından beri var olan bir özelliği 'yaşam savaşı'dır. Süreklilik amacı ise rastlantısal bir olay olmayıp rekabetçi (bölgesel, ulusal ve artan oranlarda uluslararası) pazarlara bağlıdır. Bu geniş pazarlarda toplam talep yaklaşık olarak bellidir ve bu nedenle bir kentsel sistemin maksimum pazar payına sahip olabilmesinin tek yolu olabildiğince rekabetçi olmasıdır. Çoğu durumda bu, kentin ekonomik, çevresel, endüstriyel ve teknolojik temelinde sürekli bir yeniden yapılanma gerektirir. Nitekim, mekânsal ekonomik rekabet kentsel dinamiğin temel bir özelliğidir; bir kentsel 'tür' ne kadar çok rekabetçiyse hayatta kalma şansı da o ölçüde yüksektir. Sonuçta kentlerin bu yarışmacı davranışı, karar verici aktörlerin iş çevrelerinden, kamu sektöründen, genel olarak da kamudan oluştuğu rasyonel *karar verme süreci* olarak görülmelidir.

Kentsel (veya metropoliten) bölgeler, esas olarak ülkenin temel ekonomik aktivitelerini içeren ve kentlerarası, bölgesel ve ulusal ağların odak noktası işlevini gören, geniş üretim ve bilgi işleme sistemleridir. Bu evrimsel gelişme çizgileri sadece hızlı büyüme ve durgun olgunluğu değil, eskime ve çöküşü de yansıtır.

Şu anda aynı ürünün toplu üretimi, işbölümü ve hiyerarşik kontrole dayalı bir ekonomik sistemden *esnek üretim tarzlarına* dayalı ve *ağ ekonomisine* yol açan bir sisteme doğru temel bir değişim yaşamaktayız. Bu dönüşüm, doğal kaynakların yerel düzeyde mevcudiyeti, tamamlayıcı kaynaklara ve ürün pazarlarına erişebilirlik temelinde gelişmiş "eski" üretim yerleri ile yeni yerler arasındaki bir rekabeti beraberinde getirmektedir. 'Yeni' yerler düşünüldüğünde, çok katmanlı ağların ortaya çıkması, odak oluşturacak ağlar için daha çok sayıda yerseçimi olanağı sağlar. Bu 'yeni' yerlerde farklı görünen, çeşitli kültürel imkanlar da dahil olmak üzere yaratıcı örgütlenmeler ve bilişsel becerileri geliştir-

meye yönelik eğitim olanakları sağlayarak yaratıcılık ve bilgi için çekim merkezi olmaya yönelmedir. Bu tür kentler ya da daha küçük yerleşimler yüksek hızlı tren ve yüksek kapasiteli telekomünikasyon da dahil olmak üzere modern iletişim olanaklarını da neredeyse istisnasız bir şekilde sağlar. Ağ ekonomisine yöneliş, kentlerin yerseçim ve evrim çizgilerini etkileyen uzun süreli temel değişimlerden sadece biridir.

Kentlerin esnekliğe yönelmeleri, sadece kentler arasında ekonomik rekabetin kızışmasına yol açmamış, aynı zamanda ekolojik kaygılardan ekonomik büyüme amacına yönelme sonucunu da doğurmuştur. Aynı zamanda yeni üretim süreçleri iki açıdan da çevresel kaygıların arka plana itilmesine neden olmuştur. Zamanında üretim gibi ayrışma ve parçalanmaya yönelim de öncelikle ulaşımda bir artışa yol açmış, ikinci olarak da üretim sürecinde çevre koruma ölçütlerinin uygulanmasını engellemiştir.

Sürdürülebilirlik için çabalayan dinamik bir kentsel ekonomik sistem, davranışlarını etkileyen belirli özelliklerle karşı karşıyadır (Nijkamp, 1990). Bu özellikler esas olarak bir kent sisteminin artan rekabetçi bir ekonomide, ekonomik aktörlerinin teknoloji ve pazar konumlarının sürdürülmesi (geliştirilmesini) sağlama potansiyelini etkiler:

- Sınırlı bir taşıma kapasitesi. Bu toprak ve kayhaklarla ilgilidir (fiziksel ve insanî).
- Çokfonksiyonluluk. Bu kentsel yerleşim içindeki çeşitli eylemlerin birbirinden yararlanmalarını sağlar (kentsel sembiyoz) ve mevcut yerel öğrenim süreçleriyle gelişim potansiyelini oldukça etkiler.
- İletişim veya etkileşim ağları. Bu ağlar aracılığıyla bir kent sistemi diğer bölge ve kentlere bağlanır. Bu özellik başka bir yerden alınan yeni teknolojinin uyarlanma ve yeni ürün pazarlarının geliştirilme potansiyelini etkiler.

Yukarıdaki özellikler ekonomik sürdürülebilirliği hedefleyen kentsel politika olanaklarını açık bir şekilde ortaya koyar. Örneğin politikalar kentteki teknolojik ve ekonomik değişme için gerekli girdiler (bilgi ve sermaye gibi) aracılığıyla teknolojik üretim faktörleri üzerinde odaklanabilir. Benzer bir şekilde kentsel politika, kentlerin 'büyümesi için uygun şartların' (örneğin akademik araştırma imkanları, ucuz ve esnek geçici barınma imkanları) ve 'ağ sitemine uygun şartların' (örneğin temel önemde ekonomik aktörlerin buluşma noktaları, trafik altyapısı ve telekomünikasyon kalitesi) geliştirilmesi üzerinde yoğunlaşabilir.

Gelişmiş ekonomilerde, metropoliten merkezlerin ve diğer metropoliten alanların dış çevreler için yenilikler geliştirme potansiyelinin bir bölümünü yitirmekte oldukları herkesçe bilinmektedir (krş. Davelaar ve Nijkamp, 1992; Van Geenhuizen ve Nijkamp, 1993). Bu tür bir dışa yönelme kısmen (yeni) *darboğaz faktörlerinin* yükselişi sonucudur. Hollanda'da bunlar, büyük kentlerdeki yüksek kaliteli yerleşim yerlerinin eksikliğine ve ana kentsel trafik sistemlerindeki ciddi tıkanmalara bağlı olan özel işgücü pazarı açıkları ile ilgili gibi görünmektedir.

Bu şartlarda ekonomik sürdürülebilirliğe yönelik kentsel politikanın, büyük kentlerin rekabetçi konumlarını geliştirmek için belirgin bir görev üstlendiğini belirtmek yersizdir. Ayrıca bu tür bir politikanın ekolojik değerlendirmelerle bütünleştirilmesi gereklidir. Bu görüşler kısaca aşağıdaki bölümde tartışılacaktır.

4. Kentsel sürdürülebilirlik ve ekoloji

Modern kentsel sistemler hava, toprak ve su kirliliğinden, gürültü rahatsızlığı, koruma eksikliği, kent silüetinin yok olması veya görsel kirlilik gibi artan çevre sorunlarıyla karşı karşıyadır. Çevresel problemleri oluşturan, demografik faktörler, sosyo-ekonomik gelişme, enerjiyi verimsiz tüketme, mekânsal davranış (hareket) kalıpları ve hepsinden önemlisi uygun olmayan ve/veya kötü yönlendirilmiş kentsel çevresel politika gibi bir çok kaynak vardır. Mevcut istenmeyen durumların geliştirilmesi tüm güçlerin harekete geçirilmesini gerektirir.

Bu arada, tutarlı bir çevre politikası için ilkeler taşımayı amaçlayan "kentsel ekoloji" adıyla yeni bir disiplin bile ortaya çıkmıştır. Bu ilkelerin örnekleri arasında şunlar sayılabilir:

- kentsel alanlarda mekân kullanımını minimize etmek (örn. yeraltı otoparkı)
- çalışma, yaşama ve diğer faaliyetlere ayrılan mekânlar arasındaki coğrafî ayırımı azaltarak kentteki mekânsal hareketliliği minimize etmek
- kentsel özel ulaşımı minimize etmek
- yeni enformasyon ve telekomünikasyon teknolojisinin kullanımını özendirmek
- kentsel atıkları minimize etmek ve kullanılmış maddelerin yeniden işlenip kullanışlı hale getirilmesini özendirmek
- kentsel enerji kullanımını minimize etmek (örn. birleşik ısıtma ve enerji sitemi, merkezî ısıtma vb.)
- ekolojik olarak sürdürülebilir yaşam tarzlarını özendirmek (eğitim ve bu tür yaşam tarzlarına teşvik ve belki de ödüllendirme yoluyla).

Yukarıdaki ilkeler bir ölçüde 'Gaia' olarak adlandırılan görüşte formüle edilenlerle karşılaştırılabilir (bkz. Lovelock, 1979). Bu ilkelerin yerine getirilmesi, kesinlikle çok yönlü bir yapıya sahip ve günümüz kent yaşantısının birçok özelliğini içeren etkili bir kentsel politika gerektirecektir.

Sürdürülebilir kentlere erişmek için yapılan somut girişimlerin ilginç bir örneği, kentlerin ekonomik ve ekolojik açıdan tutarlı gelişmelerine yol açmak için Danimarka'daki çeşitli kentlerin yerel düzeyde bilinç ve politik eylem oluşturmak amacıyla işbirliği yaptığı 'Yeşil Belediye Projesi'nde görülmektedir. Kentteki yaşam tarzı, sağlık tedbirleri, eğitim/bilgi, peyzaj, temiz teknoloji, su işletmesi, enerji politikası, ulaşım ve kurulu çevre üzerinde yoğunlaşan çeşitli pilot projeler hemen başlatılmıştır.

Ulusal girişimlerin yanısıra artan ölçüde kentsel çevre politika önlemlerine yönelik deneyimler (başarı ve başarısızlıklar) konusunda bilgi alışverişini sağlamak amacıyla kentlerin işbirliğine girdiği uluslararası planlar gözlemekteyiz. Bu girişimlerden bir tanesi Avrupa Toplulukları (EC) Komisyonu tarafından uygulamaya konan CITIES programıdır (Kentlerde Enerji-Çevre Sistemlerinin Geliştirilmesine Yönelik Toplum Projesi). CITIES programından elde edilen çeşitli sonuçlar ve deneyimler kısa bir süre önce yayımlanmıştır. (Nijkamp ve Perrels, 1994).

5. Bütüncül bir planlama yaklaşımı

Sürdürülebilir kalkınma için bütüncül (disiplinlerarası) bir planlama yaklaşımının gerekliliği daha önceki bölümlerde de bir kısmına değinildiği gibi, planlama konusunun ve sürecinin aşağıda sıralanan temel özelliklerinden kaynaklanmaktadır:

- çok aktörlü bir durum
- kurumsal engellerin çokluğu
- çok yönlü ve birbirleri ile ilişkili politika ve planlama alanları
- kentsel uyum sürecinde bir süredurum
- politika ve planlama kurumları arasında ayrışma.

Buna ek olarak, kentsel gelişmede sürdürülebilirliğe doğru alınacak yolda birçok engelin olduğu da açıktır. Burada uygulamaya yönelik bütüncül bir politikadaki birkaç önemli noktaya da değinilecektir.

- 'Sürdürülebilir, kent' profili henüz belirli değildir ve bir çok tartışmaya yol açmaktadır.
- 'Sürdürülebilir kent politikasında ele alınacak politika sektörleri (sanayi, ulaşım, enerji gibi) farklılıklar gösterebilir; örneğin büyüme ve kurumsal bağlam. Bu politika ölçütlerine doğru farklı tepkilere yol açar.
- Belirleyicilerin ölçümü ve darboğazların tanımlanması çok nadiren sürdürülebilirlik politikası önlemlerine ve uygulamalarına dönüştürülebilmiştir.
- Farklı etkinliklerin birbirine dönüşümünü (örneğin park alanlarının ofis alanlarına dönüştürülmesi) içeren kentsel arazi kullanım değişiklikleri, bu tür değişikliklerin değerlendirilmesi ile sosyo-ekonomik ve çevresel sonuçlar arasındaki tercihlere ilişkin hararetli tartışmalara yol açar.
- Kentlerin malî bütçeleri yeni kentsel çevre planlarının esneklikleri ve uygulama imkanları üzerine ciddi kısıtlamalar getirmektedir.
- Kentlilerin yaşam çevresinde yapılan doğrudan ve küçük ölçekli değişikliklere, stratejik kentsel gelişme planlarından daha çok değer verilir. Bununla ilgili olarak "nerede yaparsanız yapın ama benim arka bahçeme değil" şeklinde özetlenebilecek yaklaşım daha önce üzerinde durulan sosyal ikilemin belirgin bir yönüdür.

• Kentteki ulaşım (aynı zamanda belirli üretim süreçleri de) başedilmesi çok zor olan bir çok dışsallığa yol açmaktadır.

• Bütüncül bir kentsel çevre politikası (kaynaktan başlayıp nihaî bir amaçta sonlanan 'zincir' kavramı olarak adlandırılan) henüz yaygın olarak kabul edilmiş bir fikir değildir.

Bu gözlemler ışığında büyük ihtirasların sert tepkilere yolaçtığı, bundan dolayı da daha mütevazi olmak gerektiği görülmektedir. Bununla birlikte bazı Avrupa kentlerinde kesinlikle ilgiyi hakeden çeşitli başarılar gözlenebilir (bkz. Nijkamp ve Perrels, 1994). Özellikle, büyük ölçüde kentsel çevre planlamasının temelini oluşturan *bütünleşmiş kentsel enerji planlaması* alanında önemsenmeye değer çeşitli deneyimler bulunmaktadır. Bütünleşmiş kentsel enerji planlaması diğerleri yanısıra aşağıdaki alanlarda deneyimleri kapsar:

• kentsel atık ve enerji verimliliği

• ulaşım enerjisi ve çevre

• kurulu çevre, enerji ve çevre

Özellikle bu alanlarda elde edilen sonuçlar sürdürülebilir kentlerin 'gerçekçi' bütüncül planlamasında kullanılabilecek yöntemleri ve gidilebilecek yönleri göstermektedir. Kentsel enerji/çevresel girişimlerin amacını aşağıdaki ifade ile formüle etmek mantıklı bir strateji gibi görünmektedir: (1) kentlerdeki doğrudan ve dolaylı tüm enerji tüketim biçimlerinde mümkün olan en yüksek oranda azaltma, (2) kentsel sistemlerin verimliliğinin ve ilgili çevre kalitesi koşullarının daha düzeltilmesine katkıda bulunan kentsel çevre yönetim yöntem ve tekniklerinin rasyonel bir seçimini amaçlayan etkili ve verimli bir kentsel enerji/çevresel politikanın desteklenmesi.

Sonuçların teknik olarak uygulanabilir ve ekonomik olarak anlamlı olduğu yeterince kanıtlandığında kentsel enerji planlaması, sürdürülebilir bütüncül planlamaya yönelik tereddütlerin aşılabileceği bir alandır. Piyasa koşullarını ve teknoloji potansiyelini de dikkate alarak rasyonel yaklaşımlar, kentsel enerji ve çevresel planlamanın önündeki kurumsal engelleri ortadan kaldıracak araçlar işlevi görebilir.

Özellikle *kentsel ulaşım planlamasında* bütüncül bir yaklaşıma olan ihtiyaç bir çok araştırmacı tarafından fark edilmiştir. Son zamanlarda, çeşitli Avrupa kentlerinde iş ve ev arası gidiş gelişlerin ve özel araçların oluşturduğu trafik problemlerine temel bir çözüm olarak plancılar ve politikacılar 'yoğun kent' kavramını geliştirmişlerdir. Bu kavramın iki temel özelliği vardır. Yoğun kentte öncelikle içinde yaşanan evlerin yoğunluğu diğerlerine göre yüksektir ve ikinci olarak da yeni işyeri alanları az bir sayıda tren(yolu) istasyonları boyunca yoğunlaşmıştır. Aynı zamanda yoğun kentler kısa mesafe yolculukları özendirdiği için toplu taşıtların kullanımı artmıştır. Yukarıda sözü edilen uzlaşmaya rağmen çeşitli eleştiriler de vardır. Yoğun kent kavramının altında yatan temel varsayımlara uygun olup olmadığı henüz yeterince açık değildir (krş. Banister ve

Watson, 1993; Brehney, 1994; Van Geenhuizen ve diğerleri, 1994)'örneğin, kentlerin sosyo-ekonomik bileşimine bakış açısında ve bunların birbirine bağlı eylem alanlarında bu gözlenebilir. Sonuç olarak kentsel ulaşım planlaması, planlama alanlarının çok karmaşık ve birbiri ile ilişkili olmasına ve başarıya yönelik eşzamanlı engellere iyi bir örnektir.

Yukarıdaki deneyimler ve süregelen uygulamalara bakıldığında, ümit verici politika hareketleriyle ilgili bilginin geniş bir kentler ve aktörler topluluğuna dağıtılabileceği Dünya ve Avrupa kentlerinden bir ağ oluşturarak başarı ve başarısızlıkları transfer etmek çok istenen bir olaydır. Bu açıdan yeni kavram ve politikaların uygulanmasındaki çeşitli başarı faktörlerinin tanımlanması ve ölçütlerin çeşitli etkilerinin bulunması için de bir araştırma yürütülmelidir. Bunun için de ortak bir araştırma metodolojisi ve yine standart olarak tasarlanmış bir kentsel veritabanı gerekmektedir.

Sonuç olarak, kentler enerji-çevresel politikada bir katalizör görevini üstlenebilirler. Bu tür bir görev bütün olarak gezegenimizin ve bireysel olarak kentler özelinde kârlıdır. Sosyal ikilemden başka tehlikelerin de tanımlanabilir olmasına rağmen, çeşitli olanaklar sürdürülebilir kentler için doğru yönde bir hareketi garantilemektedir.

Çeviren: NİL DURUÖZ

KAYNAKÇA

Banister, D. ve Watson, S. (1994) "Energy Use in Transport and City Structure." Londra: Planning and Development Research Centre, Universitty College London.

Breheny, M.J. (der) (199) *Sustainable Development and Urban From.* Londra: Pion.

Breheny, M.J. (1994) "Counterurbanisation and sustainable urban forms," Brotchie, J., Batty, M., Hall, P. ve Newton, P. (der) *Cities in Competition: The Emergence of Productive and Sustainable Cities for the 21st Century,* içinde Melbourne: Longman Cheshire.

Carson, R. (1962) *The Silent Spring.* Boston: Houghton Mifflin.

Davelaar, E.J., ve P. Nijkamp (1992) "Operational models on industrial innovation and spatial development: A case study for the Netherlands." *Journal of Scientific & Industrial Research.* (51) , 273-284.

Geenhuizen, M. van ve P. Nijkamp (1993) *Urbanization, Industrial Dynamics and Spatial Development.* Amsterdam: Tinbergen Institute.

Geenhuizen, M. van, Banister, D. ve P. Nijkamp (1994) "Adoption of new transport technologies: a long way to go?" Groningen, Ağustos 1994. Avrupa Bölge Bilimleri Topluluğu Konferansı'na sunulan bildiri.

Girardet, H. (1992) *The Gaia Atlas of Cities: New directions for sustainable urban living.* Londra: Gaia Books Limited.

Lovelock, J.E. (1979) *Gaia: A new look at life on earth.*

Norton, B.G. (1987) "Exploitation, Conservation and Preservation Approaches to Time Preference." Kirsch, G., Nijkamp, P. ve Zimmermann, K. (der) *The Formulation of Time Preference in a Multi-disciplinary Perspective,* içinde Aldershot: Avebury.

Nijkamp, P. (der) (1990) *Sustainability of Urban Systems.* Aldershot: Avebury.

Nijkamp, P. (1994) "Global Environmental Change: Management under Long-Range Uncertainy." *Journal of Contingencies and Crisis Management* (2), 1-9.

Nijkamp, P. ve A. Perrels (1994) *Sustainable Cities in Europe.* Londra: Earthscan.

Opschoor, J.B. (1987) "Duurzaamheid en verandering", Sürdürülebilirlik ve değişim toplantısı açılış konuşması. Amsterdam: Free University.

OECD (1991) *Environmental Data. Compendium 1991.* Paris: OECD.

WCED (Brundtland Raporu) (1987) *Our Common Future.* Oxford. Oxford University Press.

Planning a sustainable city: Opportunities and threats for an integrated planning approach

Sustainable development, a term which has become very popular in recent years, refers to a process of change in which the exploitation of resources and the direction of investments are made consistent with future as well as present needs. Sustainable development is an idea much broader than environmental protection and implies a balanced and adaptive evolutionary process in which the stock of natural resources should not be depleted beyond its regenerative capacity. Recent years have witnessed increased competition between cities and this has brought with itself serious threats on environment. One has to acknowledge in this context that much of the sustainability debate has an urban focus, which is a result of the fact that large cities are the major consumers of natural resources and the major producers of pollution and waste. In an urban setting sustainability describes the potential of a city to reach a new level of socio-economic, demographic and technological output, as well as environmental conditions, which in the long run reinforces the foundations of the urban system.

Although sustainable urban development has become an important issue in social science research, the theoretical underpinnings and the critical success parameters of actual urban sustainability policies have not been adequately explored. There is an urgent need for a multiple field approach to urban sustainability capable of combining the various different actors, their activities and institutions, their contribution to economic growth, as well as their resource consumption and negative external effects. Urban policy for economic sustainability has the task to improve the competitive position of large cities. Such a policy, however, needs to be integrated with ecological considerations. Cities may play a catalyst role in rationalizing energy-environmental policy. Such a role is beneficial both for our planet as a whole and for the individual cities in particular. Although many threats can be identified aside from the social dilemma (the significant gap between recognized socio-economic decisions or behavior by actors or groups), various opportunities seem to guarantee a move in the right direction of sustainable cities.

Bazı Orta Çağ İslâm yapıtlarında "öteki" mekânların oluşumu

*Çetin Sarıkartal**

Bazı araştırmacıların ortaya koyduğu gibi, modern düşüncede mekân, çoğu zaman, doğanın uzantısı olan durağan bir kavram olarak düşünülmüştür; zamanın içinde hareket ettiği, değişmez bir öğe olarak ele alınmıştır (Harvey 1989). Zaten doğa da, verili olan, üretilmeyen bir şey olarak görülür; insanın üretici etkinliğinin karşıtıdır. Doğal çevre, ilk bakışta, kendini bize günlük yaşamın maddî altyapısı olarak, değişim değerlerinden ziyade kullanım değerlerinin alanı olarak sunar (Smith 1984: 32). Fakat, son dönemlerde gelişen bir yaklaşıma göre, maddî deneyimler ve süreçler toplumsal yaşamı oluştururken, zamana ve mekâna ilişkin nesnel kanaatler de zorunlu olarak ortaya çıkarlar. Michel Foucault (1984: 70) zamanın zengin, yaşamsal, akıcı, diyalektik bir süreç olarak ele alınmasına karşılık, mekânın ölü, değişmez, diyalektik olmayan bir oluşum olarak ele alındığını farkettiğinde çok şaşırdığını belirtmiştir. Mekânın olumsal bir kategoriye indirgenmesi, ilerleme kavramının kendisi tarafından ima edilir. Modernite, modernleşme aracılığıyla kaydedilen ilerlemeye ilişkin bir kavram olduğu için, bu tema üzerine yazılanlar, uzay ve bir mekân içinde *bulunmaktan ziyade, bir şeyler olma sürecini,* yani geçiciliği vurgulamıştır (Harvey 1989: 205). Oysa mekân, hiç de durağan ve ölü bir oluşum değildir. Doğrudan doğruya günlük yaşamın deneyimlerine ilişkin bir kavramdır. Bireysel deneyimlerden başlar, bir gruba ait ortak mekân algılarında sürer, farklı sınıflar tarafından farklı mekân kavramları oluşturulur; sonuçta, bunların akılcı bir biçimde düzenlenmesi ve denetlenmesiyle, bütüncül ve durağan sanısı uyandıran bir mekân kavramına varılır. Bu şekilde oluşan mekân kalıplarını değiştirmeye ve insan davranışını özgürleştirmeye yönelik girişimler de yine bireysel deneyimlerden hareketle ifade bulur.

(*) Çetin Sarıkartal, H.Ü. Sanat Tarihi Bölümü yüksek lisans öğrencisidir.

İlk olarak bireylerin deneyimlerinde ortaya çıkan fiziksel mekân kavramı, daha sonra bu deneyimlere ilişkin algıların oluştuğu zihinsel bir süreçte gelişir; sonuçta, insanların ortak imgelemlerinde yer alan toplumsal bir mekân kavramına ulaşılır (Soja 1989: 120-21). Bu gelişimin farklı aşamaları arasında, diyalektik bir ilişki gözlemlenebilir. İnsanların deneyimleri, algıları, değerlendirmeleri, kişiden kişiye ve gruptan gruba büyük değişiklikler göstermekle birlikte, sonuçta, içinde oluştukları nesnel yapıların sınırları içinde kalmak zorunda oldukları için, onlar tarafından belirlenirler. Bu nesnel yapılarla bireysel deneyimlerin ilişkisini sağlayan bağ ise gelenek dediğimiz, kendiliğinden eylemlerin tekrarlanırken düzenlenmeleriyle oluşan bir olgu tarafından sağlanır. Bir geleneğe dayanmakla birlikte, bireysel özellikler taşıyan davranışlar bir süre tekrarlanırsa, yeni gelenekler oluşur; bu yeni gelenekler de daha farklı bireysel davranışları beslerler (Bourdieu 1977, Harvey 1989: 219).

Mekânın ve zamanın simgesel düzenlenmeleri, bireyin deneyimlerine, toplum içindeki kimliğini ve yerini saptayabileceği bir çerçeve oluşturur. Bireyin kollektif ritimlere uymasının böylesine şiddetle istenmesinin nedeni şudur: Zamanın aldığı biçimler ve mekânsal oluşumlar, bir grubun dünyayı betimleyişini belirlemekle kalmaz, aynı zamanda, grubun kendini bu betimlemeye göre yeniden düzenlemesini sağlar (Bourdieu 1977, Harvey 1989: 214). Eğer tarih (yani zaman içinde ilerleme), toplumsal yaşamın maddeselleşmesiyse, coğrafya (yani yerleşme, mekân tutma) da, bu maddeselleşmenin bağlam kazanmasıdır. Toplumun oluşumu, zamansal ve mekânsaldır; toplumsal varoluş, zaman ve mekân içinde somutlanır (Soja 1989: 127). Diğer bir ifadeyle, üretim ilişkileri, mekânsal olarak vardukları sürece, toplumsal bir varoluşa sahiptirler; kendilerini bir mekâna yansıtırlar; bir mekânı üretirken, kendilerini o mekâna kazırlar. Aksi takdirde, "saf" soyutlama olarak, lafta kalırlar (Lefebvre 1974: 152-53; Soja 1989: 127-28). Üretim ilişkilerinin bu şekilde somutlandığı toplumsal mekânlar, bireylerin, grupların, sınıfların, ırkların ve cinslerin kimliklerini oluşturdukları maddî altyapıyı sağlarken, aynı zamanda, onların deneyimleri üzerinde bir egemenlik kaynağı oluştururlar.

Vurgulanması gereken diğer bir nokta, mekânsallığın düzene ilişkin öğelerle kaotik öğeleri birlikte barındırmasıdır. Mekân, iki bakımdan düzen içerir. Birincisi, mekân içindeki bütün yerleşmelerin nedenleri vardır; ilke olarak açıklanabilirler. İkincisi, gerçekten mekânsal sistemler vardır; öyle ki, mekânsal düzenlemeler, bizzat sistemin oluşumunun parçasıdır. Mekânsal biçim, toplumsal olarak planlanır; bu anlamda, toplumsal nedenlere dayanır. Öte yandan, mekânsallıkta, içsel bir kaos öğesi de vardır. Çünkü, her ne kadar bir (ya da bir dizi) fenomenin yerleşimi, doğrudan (bir) neden(ler)e dayansa da (bizler, X'in neden burada ve Y'nin neden orada olduğunu biliriz), birinin diğerine göre olan konumu (X'in Y'ye göre ne tarafa yerleştiği), doğrudan bir nedene dayanmayabilir. Bu, değişik öğelerin yerleşimine, ayrı süreçlerde karar verilmesiyle

ilintilidir. Böylesi konumlar, bu anlamda, "istenmeyen sonuçlar"dır. Böylece, toplumsal ilişkiler ve mekânsallık, bir yandan, toplumsal ve mekânsal biçimlerin birbirlerini karşılıklı olarak belirlediği, oldukça tutarlı bir sistem sunarken, diğer yandan, özel bir mekânsal biçimin, doğrudan toplumsal bir nedene dayanmadığı durumlar da vardır (Massey 1993: 156-57).

Orta Çağda İslâm: İktidar, zaman ve mekân

Bu yazının temel konusu, bazı Orta Çağ İslâm tasvir sanatı örneklerinde, sanatçıların mekânı nasıl betimlediklerini incelemek ve bunu, yapıtların içinde üretildikleri bağlamla, yani mekânın toplumsal algılanış biçimiyle ilişkilendirmektir. Yazının başında, günümüz mekân kuramları içinde yapılan uzunca yolculuk, konunun ele alındığı kuramsal çerçevenin açıkça belirlenmesine yöneliktir. Ancak böyle bir belirlemeden sonra, bugün içinde yaşadığımız bağlama özgü kollektif algılama biçimleriyle, örneğin, onüçüncü yüzyıl Bağdat'ında geçerli algılama biçimleri arasındaki mesafe tahayyül edilebilir. Bu belirlemeye dayanan çok önemli bir diğer nokta da, mekânsal öğelerin betimlenmesinde görülen farklıdır. Üretilen farklı mekânlara kazınan farklı toplumsal ilişkiler, mekânların betimlenme biçimlerinde büyük farklar yaratmıştır. Bu nedenle, tasvir sanatı örneklerinde saptanabilen bu farklılıklar, kollektif algılama biçimlerine ilişkin eşsiz belgeler olarak ele alınmalıdır. Böyle bir yaklaşımla, geçmiş bir döneme ilişkin yaşantıların yalnızca zamana (ya da tarihe) ilişkin nedenlerden ötürü farklı olmadığı, mekâna müdahale ediliş biçimine (ya da coğrafyaya) ilişkin farklılıkların ne denli belirleyici olduğu somut olarak gösterilebilir.

Mekânı böylesine canlı, değişken bir oluşum olarak tanımladıktan sonra, 13. yüzyıl başlarından günümüze ulaşan birtakım İslâm tasvir sanatı örneklerini mekân açısından değerlendirmek için sağlam bir zemin nasıl oluşturulabilir? O dönemin dünyasının, bizzat o dönemin sanatçı ve bilim adamları tarafından nasıl algılandığına ilişkin olarak, elimize yeterli kaynak ulaşmamıştır. Bu nedenle, günümüzde üretilen sanat yapıtlarında mekân algısı oluşturmaya yönelik olarak kullanılan tekniklerle karşılaştırma yoluna gidilecektir. Daha sonra, örnekler üzerinde yapılan kişisel gözlemlerle, araştırmaların bu dönem yapıtları üzerine yaptıkları çalışmalardan elde edilen birtakım veriler birleştirilerek bir değerlendirme yapılacaktır.

Günümüz resim sanatında, tasvirî mekânlar oluşturmak amacıyla kullanılan ve göz yanılsamasına dayanan teknikleri, şu şekilde özetleyebiliriz: Öğelerin üst üste bindirilerek çizilmesi, böylece birinin önde, diğerinin arkada görünmesi sağlanır; önden kısaltım ve renk derecelendirmesi, bir öğenin boyutlu olarak görülmesini sağlar; geride yeraldığı varsayılan bir öğenin boyutları, diğerlerine göre küçültülmüşse, bu, bir uzaklık duygusu yaratır; yine, geride yeraldıkları varsayılan öğelerin ayrıntılarında, renklerinde ve ayırım çizgilerinde kes-

kinlik ve kontrast azalmışsa, bu da bir uzaklık duygusu yaratacaktır (atmosfer perspektifi). Son olarak, Rönesans döneminde ilkeleri saptanıp öğretilen matematik perspektifi sayılabilir.

Perspektif yasalarının geliştirilmesi ve sanatta yaygın olarak kullanılmaya başlaması, iki açıdan değerlendirilmelidir. İlki, bilimde kaydedilen gelişmelerin sonucunda, matematik yasalarının optiğe uygulanmasına paralel olarak, yuvarlak bir dünyanın düz bir yüzeyde nasıl tasvir edilebileceğinin kesin olarak saptanmasıdır. Diğeri, her ne kadar sonsuz da olsa, uzayda belirli bir noktadan dünyaya bakan bireyin, ona yönelik bir eylemde bulunmasına ve giderek onu ele geçirmesine elverişli bir biçimde sunulmasının sağlanmasıdır. Perspektife dayalı yaklaşım, dünyayı, bireyin bakış açısından kavrar. Optik bilimi, gördüklerini gerçekçi bir biçimde tasvir etmeyi başaran bireyin yeteneklerini vurgular. Bu yetenekler, mitolojinin ve dinin aşkın gerçekliğine karşı dururlar. Birey bilincinin gelişmesi ile perspektif yasalarının saptanması arasındaki ilişki önemlidir. Bu ilişki, aydınlanma projesinin geliştirilmesine yol açan akılcı düşüncenin en önemli maddî kaynaklarından birini oluşturmuştur. Orta Çağ sanatı ve mimarisiyle bağların bütünüyle koparılmasını sağlayan perspektifin temel yasaları, 15. yüzyıl ortalarında, Floransa'da, Brunelleschi ve Alberti tarafından geliştirilmiş ve 20. yüzyıla kadar, dört yüz yıl boyunca görme biçiminin temelini oluşturmuştur (Harvey 1989: 244-5).

Düşünsel planda ortaya çıkan bu kökten değişikliğin, Batı toplumlarındaki en önemli ateşleyicilerinden birisi, ticaret sermayesinin sağladığı mal ve para akışıdır. Birdenbire hızlanan yaşam, belirli merkezlerde toplanıp örgütlenmek zorunda kalmıştır. Bu, artık feodal düzende hakim olan zaman ve mekân kavramlarının karşılayamayacağı yeni bir durumdur. Tüccar sınıfının işlerinin daha düzenli ve hızlı yürütülebilmesi doğrultusunda, zaman ölçümünde temel bir değişiklik gerekmiştir. Saatler ve çanlarla simgelenen bu yeni zaman kavramı, sanatkarlara çalışma saatini, tüccara pazar zamanını gösterir ve onları, tarım dünyasının doğal ritimlerinden uzaklaştırır. Dinî özellikler taşıyan doğal ritmin yerine, tüccar ve ustalar, günlük yaşamı yakalamak için yeni bir zaman ağı oluştumuşlardır (Harvey 1989: 228).

Batı toplumlarında, perspektif ilkelerinin benimsenmesiyle, ticaret ve imalat burjuvazisinin yükselişini ve bireyselliği hedef alan düşünce biçimlerinin gelişmesini ilişkilendirmek geçerli bir tutumdur. Oysa, İslâm dünyasındaki gelişimin buna benzediğini ileri sürmek kolay değildir. Öncelikle, İslâm dini, zaman ve mekânın toplumsal kavranışına açıkça müdahale etmiştir. Takvim usulüne ilişkin ilk belirlemeler, Kur'an'daki bazı ayetlerde görülebilir.[1] Yine, namazın ve

1 "Öyle bir matubttur o ki güneşi parlak ziyalı, ayı aydın ışıklı yarattı ve yılların sayısını bilmeniz için ona menziller tayin etti" (Yunus suresi, 5. ayet); "Ve ay için de muayyen zamanlarda konaklar takdir ettik, her devrin sonunda, eski, kuru ve eğri hurma salkımın çöpüne döner" (Ya Sin suresi, 39. ayet); "Ve rahmetindendir ki huzura ermeniz ve lütfundan rızkınızı arayıp bulmanız ve

orucun farz kılınması, Cuma namazının cemaat halinde kılınması, bireylerin günlük zamanı kullanımını doğrudan düzenleyen kurallardır. Ayrıca, Orta Çağ Müslüman toplumlarında, gündelik geçerli zaman aracı olarak ezanın kullanılması önemli bir ayrıntıdır. Hicrî takvime geçme kararı, yaklaşık olarak Hicret'in onyedinci yılında, Halife Ömer zamanında verilmiştir. Devlet düzeni oturduktan sonra, mal ve defter kayıtları ile vergilere ilişkin olarak tarih güçlükleri doğmuş, Yunan ve İran adetleri incelenmiş, hicrî takvim benimsenmiştir (De Vaux 1964: V, 476-77). Dokuzuncu yüzyılda, hadislerin derlenişi sırasında (tıpkı beşinci yüzyılda, Yahudiler tarafından Talmud'un oluşturulması sırasında olduğu gibi), Müslüman tüccarın eksenini oluşturduğu bir toplumsal ilişkiler ağı geliştirilmiştir. Bu ilişkiler, entellektüel burjuvalar tarafından hanedanlara empoze edilmiş, sanatta figürden, günlük yaşamda ise gösteriş ve lüksten kaçınmayı savunan bir söylem egemen olmuştur. Böylece, tüccar sınıfıyla soylu sınıfın, İslâm felsefesi temelinde bir kaynaşma yaşadıkları söylenebilir. Bu kaynaşma, başlangıçta, merkezî otoriteyi sarsabilecek güçte bir din adamları sınıfının oluşmasını engellemiş, ileri dönemlerde ise, bağımsız bir burjuva ideolojisinin gelişmemesinde etkili olmuştur. Sınıflar arasındaki bu kaynaşmanın gerçekleştiği mekân ise, yeni kurulan kentlerdir. İslâm kenti, tam ve gerçek bir Müslüman yaşamı için uygun olan tek mekân olarak kabul etmiştir. Sistem, bireyle ümmet arasında büyük ayrılıklar yaratmaz. Göze çarpan özellikler, eğitim görmüş, dindar tüccar sınıfının, kendileri için gerekli olan güvenli ticaret ortamını, medreseleri ve camileri kentte bulmaları ve bu ortamın hükümdar tarafından sağlanmış olmasıdır. Kentlerin beslenmesi için kırsal kesimde güvenli bir tarım ortamı oluşturmak ve ticaret yollarının güvenliğini sağlamak da yine ona düşer. Öte yandan, Hıristiyanlıktan farklı olarak, Müslümanlığın gerekleri, herhangi türden dramatik bir özellik taşımaz. İnanç, sıkı bir tektanrıcılığa dayanır; ne bir ikon kültü, ne de Hıristiyanlıktaki azizlere benzer bir hiyerarşi görülür. Ayrıca, inananla Tanrı'nın arasına, soylular oligarşisi de girmez. (Kostof 1985: 286-90).

İslâm dininin, zamanın ve mekânın yeniden düzenlenmesi ve toplum yaşamının yeniden örgütlenmesine yönelik müdahalesi, bir dizi yasakla desteklenmiştir. Altın ve şarabın yasaklanmasını takiben, pahalı ipek giysiler ve canlı varlıkların tasviri, peygamberin yaşamına ve sözlerine dayandırılan hadislerle kısıtlanmıştır. Bu, Akdeniz ve Orta Doğu'da yüzyıllardır egemen olan soylu sınıfın yaşam biçiminin, kutsal emirlerle kısıtlanması anlamına gelir. Özellikle, tasvire karşı alınan tutumu bu açıdan değerlendirmek, konumuz açısından önemlidir. Tarih boyunca, din çevreleri, bu olguyu, halkta varolduğu söylenen yeniden putlara dönme eğiliminin engellenmesiyle ilişkilendirmişlerdir. Oysa, neredeyse elli yıl gibi kısa bir sürede fethedilen toprakların genişliği ve dize getirilen or-

şükretmeniz için geceyle gündüzü halketti size" (al-Kasas suresi, 73. ayet) (*Kur'an-ı Kerim ve Meali*, hazırlayan: Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbu, Remzi Kitabevi, 1955).

duların gücü göz önüne alınırsa, putları kesinlikle yasaklayan bu yeni dinin, bu yörelerde, ağır vergiler altında güç bir yaşam süren halklar tarafından hızla benimsendiği kabul edilmelidir. Diğer bir deyişle, karşı olunan putların, sıradan halktan ziyade, putlar, imgeler ve simgeler aracılığıyla, halk üzerindeki egemenlikleri pekişen soylu sınıf tarafından benimsendiği düşünülmelidir. Hilafeti ele geçiren hanedanların konumuna bu açıdan bakıldığında, bir ikilem içine düştükleri anlaşılabilir. İslâm dininin yayılması, imparatorluğun egemenlik alanının genişlemesi açısından ne ölçüde gerekliyse, o güne dek bu yörelerde hüküm süren hanedanların halkın gözündeki imgesel gücünün –ki bu imgesel güç soyluluğa özgü yaşam biçiminde ifade edilir– yeni yöneticiye aktarılması da gerekir. Sonuçta, Müslüman burjuvazi ile soylu sınıf arasındaki kaynaşmanın sürdürülebilmesi amacıyla, toplum içindeki dinî yaşam ile saraylardaki törensel yaşam birbirinden ayrılmıştır. Toplumsal yaşamda ortaya çıkan bu gelişmeler, sanat alanına da yansımıştır.

Orta Çağ İslâm sanatı: Mekân tasarımları

Betimlemeye çalıştığımız bu toplumsal ortamın sanat dünyasındaki yansımalarına ilişkin bir yorumu, Oleg Grabar'ın çalışmalarında bulmak olanaklıdır (1977, 1988). Grabar, Marshall Hodgson tarafından yapılan İslâm sanatına yönelik bir sınıflamayı yorumlarken, bu sanatın temel özelliklerini şöyle sıralamıştır: Kentli burjuvazinin, sanat beğenisinin oluşumunda, soylu sınıfa oranla daha belirleyici olduğu ve en azından 13. yüzyıla dek süren bir popülizm; herhangi bir eyleme ya da davranış biçimine meşruluk kazandırmak için ahlâki bir olumlama gerektiğini öne süren ahlâkçılık; asıl gerçeklik ve güç kaynağı Allah olduğuna göre, evrende bir giz bulunmadığı, bu yüzden de, tasvirde fiziksel gerçekliğe öykünen türden bir yaklaşıma gerek olmadığı yolundaki olgusalcılık ve son olarak da, hiçbir olay ya da hiçbir yaşamın, peygamberin yaşamı kısmen bir istisna oluşturmak koşuluyla, zaman ötesinde ve olağanüstü bir değerinin olmadığı yolundaki tarihselcilik (Hodgson 1964, Grabar 1977: 49).

Bir sanat yapıtında, içinde yaşanan dünyanın yansıtılmasının gereksiz bir uğraş olduğu yolundaki anlayışın üzerinde durmak, ele aldığımız konu açısından yararlı olabilir. Dinî yapıtlar sözkonusu olduğunda, İslâm sanatının, gerek figür kullanımını dışlaması, gerekse İslâm felsefesinin çeşitli kavramlarıyla doğrudan ilişkilendirilmesi çok olanaklı olan bezeme sistemleri geliştirmesiyle, sözkonusu anlayışı bütünüyle yansıttığı söylenebilir. Fakat din dışı yapıtlarda, figürlü tasvirlerin yer aldığı ve bu tasvirlerde, saray veya kent yaşamına göndermeler olduğu düşünülürse, aynı anlayışın, bu çalışmanın konusunu oluşturan İslâmı tasvir sanatında da geçerli olduğunu öne sürmek olanaklı mıdır? Bu noktada, özellikle sanatçıların mekânı algılayış biçimlerine ilişkin incelemelere ışık tutabileceği düşüncesiyle, örneklerini 20. yüzyılda görmeye başladığımız, figür

kullanımını dışlayan bazı resim anlayışlarını, sözü edilen olgu açısından değerlendirmek yerinde olabilir.

Bir resimde, mekân algısı oluşturmak amacıyla göz yanılsaması tekniklerinin tutarlı bir biçimde kullanılması sözkonusuysa, izleyicinin resimle kuracağı ilişki, dış dünyanın nesnel gerçekliğine yapılan göndermelere dayandırılıyor demektir. Bu bağlamda, ister figür kullanılsın, ister kullanılmasın, gerçekliğe yaklaşım açısından bir fark oluşmaz. Dış dünyada gördüğü bir objeyi, gördüğüne olabildiğince benzer bir biçimde resmetmeye yönelen bir sanatçıyla, bütünüyle kendi oluşturduğu biçim ve renklerin, göz yanılsaması tekniklerine dayanarak oluşturulmuş tutarlı ve hayalî bir mekân içindeki olası ilişkilerini araştıran bir sanatçının, gönderme yaptıkları mekânlar açısından, aynı gelenek içinde yeraldıklarını söylemek olanaklıdır. Diğer yandan, alegori, simge ve im kullanımı gibi yöntemlerle, birtakım hayali mekânlara, ütopyalara göndermeler yapan ya da göz yanılsaması tekniklerine yapılan bilinçli müdahalelerle, ortak imgelemimizdeki mekân anlayışını sorgulamaya yönelik bir tutum sergileyen figüratif bir resim, başka gerçekliklere göndermeler yapan soyut bir yapıt olarak nitelendirilebilir.

Yukarıda özetlemiş olduğumuz göz yanılsaması teknikleri ve kuramsal çerçeve içinde, 12. yüzyıl sonu, 13. yüzyıl başına tarihlenebilecek olan bazı İslâm tasvir sanatı örneklerini yakından incelemek yararlı olacaktır. Bu yapıtlarda, en yaygın olarak kullanılan göz yanılsaması tekniği, birbirlerinden dış çizgileriyle ayrılan öğelerin, üstüste bindirilerek, birinin önde, diğerinin arkada gösterilmesidir. Diğeri kadar yaygın olmamakla birlikte, kullanılan diğer bir yöntem de, önden kısaltımdır. Bazı figürlerin belirli konumlardaki duruşlarını vermek için, bu yöntemin kullanıldığı görülür. Minyatürlerdeki bazı sahnelerde, daha geride bulundukları varsayılan bazı figürlerin boyutlarının küçültülerek çizildiği gözlemlenebilir. Böylece, bir uzaklık duygusu yaratılmıştır.

Sözü edilen tekniklerin dışında, atmosfer perspektifi ya da matematik perspektif uygulamalarına rastlanmaz. Geride yeraldığı düşünülen öğelerin birbirleriyle ayrımını sağlayan çizgiler, öndekilerle aynı netlikte belirtilmiştir. Uzaklaştıkça belirsizleşmesini beklediğimiz ayrıntılar, aynı titizlikle betimlenmişlerdir. Figürlerin giysileri betimlenirken, kumaşların dökümleri bir ölçüde gösterilmiş, fakat klasik resim anlayışında yetkin uygulamalarını gördüğümüz renk derecelendirilmesine başvurulmamıştır. İki ayrı renk tonu peşpeşe kullanılarak, bir yandan kumaşın dökümü betimlenirken, diğer yandan da bir nakış etkisi yaratılmıştır. Belirtilmesi gereken bir nokta, figürlerin hareketlerinin verilmesini sağlayan çizgilerin, aynı zamanda, onlara hacim kazandırarak, bulundukları alanı kapladıkları duygusunun yaratılmasıdır. Burada, çizginin ustaca kullanımı, göz yanılsaması tekniklerinin yerini almış olmalıdır.

İncelenen yapıtlarda, göz yanılsaması tekniklerini temel alan resimlerde karşılaşmadığımız, ilgi çekici bazı noktalar görülmüştür. Örneğin, Paris, Bibl. Nat.,

Resim 1

Arabe 5847 numaralı *Makamat*[2] kopyasında yeralan kırküçüncü makameye ilişkin bir minyatürde (resim 1), mekân oluşumu açısından önemli sayılabilecek özellikler vardır. Sahnenin altında, deve üzerinde iki figür ve ayakta durarak onlarla konuşan diğer bir figür yer alır. Bunlar, bir zemin çizgisi üzerinde durmaktadırlar. Üstte, hayvanların otladığı bir alan görülür. Bu alan, ayrı bir zemin çizgisinin üzerine oturtulmuştur. Onun üzerinde, kent yaşamından çeşitli ayrıntıların, yanyana dizilmiş kemerlerin içinde betimlendiği, fakat bu kemerlerin birbirlerine, sanki aynı yapının bölümleriymiş gibi, bağlantılı olarak gösterildiği bir mekân yer alır. En üstte ise, bir caminin kubbesi ve minaresi ile bir hurma ağacının yarısı görülür. Burada, değişik mekânları birbirinden ayırmak için, birden fazla zemin çizgisi kullanılmış, bu zemin çizgileri ise kenarlarda birbirlerine bağlanmıştır. Böylece, zemin çizgileri, yukarı doğru kıvrılarak yükselen bir bitki örtüsü biçiminde görülebilir. İzleyici, sahneleri aşağıdan yukarı doğru

2 Bir tür küçük hikaye demek olan makamelerden oluşan bir edebiyat yapıtıdır. Hariri (1054-1137) tarafından, Arapça yazılmıştır. Aynı zamanda bir dilbilimci olan Hariri'nin, güzel söz söyleme sanatındaki ustalığını sergilediği yapıt, daha çok kentlerde geçen, orta sınıf insanlarının günlük yaşamlarını konu edinen ve değer yargılarını sorgulayan elli küçük öyküden oluşur. İbranice, Süryanice ve Türkçe'nin yanı sıra, onsekizinci yüzyılda Latince'ye çevrilmiştir. İran Selçukluları ve Memlûklular için çok sayıda resimli kopyası yapılmıştır. Bu metinde sözü edilen Paris'teki kopya, 1237 yılında, muhtemelen Bağdat'ta yazılmıştır.

izlerken, bunların. aynı resimde yer almakla birlikte, farklı mekânlara, dolayısıyla değişik zamanlara ilişkin sahneler olduklarını kavrayabilir. Öte yandan, zemin çizgilerinin bağlantılı oluşu ve yukarıdaki bölümde yer alan figürlerin boyutlarının küçültülerek betimlenmesi, bu mekânların, sanki ayrıca tek bir büyük mekân içinde yeralıyormuş gibi algılanmasına yol açar. Sonuçta, izleyici, bunların, kent yaşamından değişik kesitlere göndermeler yapan tek bir öykünün görsel bir dille anlatımını sağlayan yöntemler olduğunu algılar ve bu öyküyü, aşağıdan yukarı doğru dizilmiş mekânları izleyerek okuyabilir.

Resim 2

Kapalı bir mekân sözkonusu ise, bu mekânın değişik bölümlerini betimlemek için, geometrik bölümlere ayrıldığı gözlemlenir (resim 2, aynı elyazmasında, otuzdokuzuncu makameye ilişkindir). İki bölüm birbirinin ardı ardına sıralanıyorsa, arkada yer alan, yukarı taşınır. Fakat belirtmek gerekir ki, açık havada, zemin çizgisinin hareketiyle yukarı taşınmayı izlemek daha kolayken, mimari öğeler sözkonusu olduğunda, ayrı bölümlerin birbirlerine göre konumlarının, aslında nasıl olması gerektiğini deşifre etmek güçleşmektedir. Örneğin, bir dikdörtgen içinde yukarı taşınan bölümün, aslında arkada mı yeralması gerektiğine, yoksa aynı yapıtın üst katına ilişkin bir betimleme mi olduğuna karar vermek her zaman kolay değildir. Diğer bir önemli nokta da, mimarî öğelerin içleri betimlenirken, sanki öne bakan duvarları yıkılmış, ya da bir kesit alınmışçasına sunulmalarıdır.

Resim 3

Resim 4

Sözü edilen elyazmasının takdim sayfalarında (resim 3 ve resim4) yeralan yönetici figürleri ile maiyet figürleri arasındaki mekânsal ilişkiler, göz yanılsaması teknikleri ile yine çelişmektedir. Altta ve yanda dizili duran figürlerin daha önde yeraldıkları, yöneticilerin ise arka planda oturdukları düşünülür. Oysa, yönetici figürleri, göze batacak bir biçimde, diğer figürlerden daha büyük olarak betimlenmişlerdir. Bu, daha uzaktaki figürlerin daha küçük çizilmelerini gerektiren göz yanılsaması tekniğiyle çelişmektedir. En önemli figür olan yöneticinin, daha geride olmasına bakılmaksızın, daha büyük olarak çizilmesi sözkonusudur. Yaşamın gereklerinin, göz yanılsamasına üstün geldiği görülmektedir.

Resim 5

Aynı kopyada, otuzbirinci makameye ait hac kervanı sahnesinde (resim5), yine bir bitki örtüsüne benzeyen zemin çizgisi, sahnenin sağ ve sol alt köşelerinde geriye döner ve geriye doğru, kısaltım yöntemine uygun bir biçimde daralarak, sahneyi, zemindeki bir çerçevenin içine oturtur. Fakat bir ufuk çizgisi olmadığı için ve bu çerçevenin içinde kalan alanla dışındaki alan arasında herhangi bir renk farkı görülme-

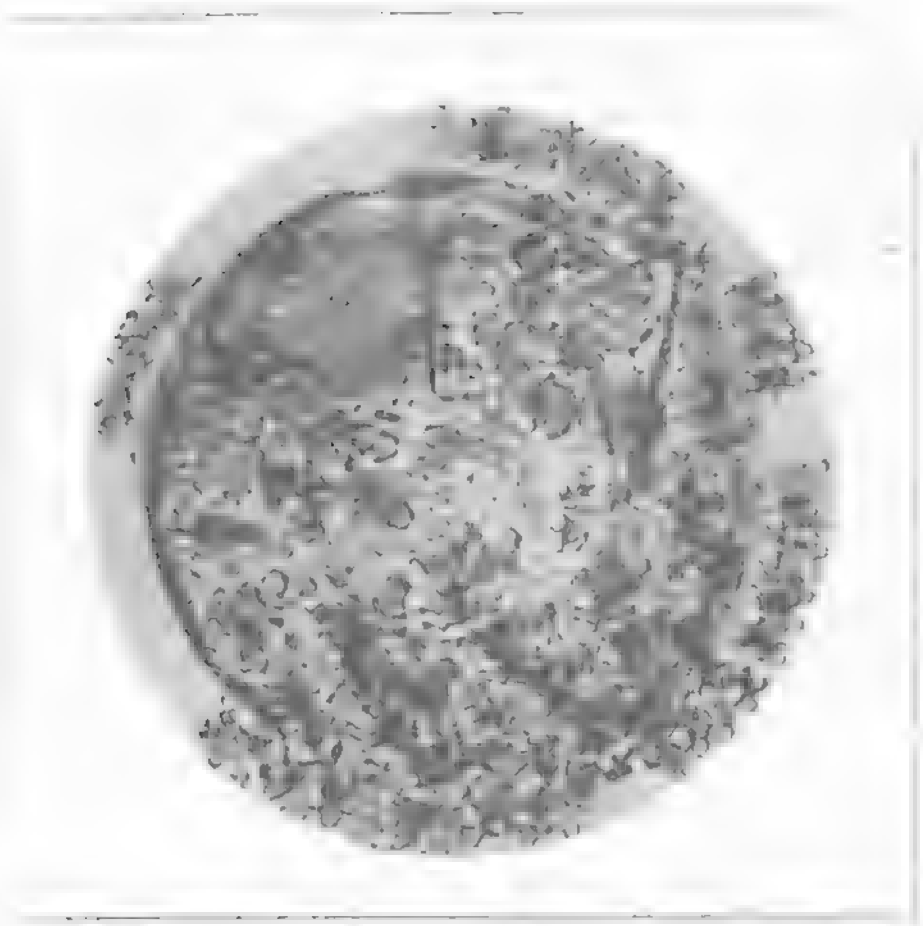

Resim 6

Resim 7

diğinden, izleyici, gerçek bir mekânla karşı karşıya olduğundan emin olamaz. Diğer yandan, figürlerin hareketleri, kendi aralarındaki ilişkiler ve hayvanların hareketleri, öylesine özenle betimlenmiştir ki, aynı izleyici, çok canlı bir sahneyle karşı karşıya olduğunu, bir hac kervanının gerçekte de böyle ilerleyeceğini düşünecektir. Burada, yine göz yanılsaması tekniklerinin ihmal edildiği, buna karşılık, günlük yaşamın ayrıntılarına ilişkin özelliklerin önemsendikleri görülür.

Minyatürlerdeki kadar ayrıntılı bir biçimde izlemek olanaklı olmasa da, sözü edilen özelliklerin, aynı döneme özgü maden ve seramik sanatı örneklerinde de bulunduğu görülür. Yalnız, seramik yapıtlarında, ilginç bazı başka özellikler de gözlemlenebilir. Resim 6'da, sözü edilen minyatürlerle aynı dönemde üretilen ve yine İran Selçuklularına ait bir kâse görülmektedir. Eski İran hükümdarlarından Bahram Gur ile Azade hakkındaki bir öykünün betimlendiği kâsenin yan kısımlarında yer alan bitkilerin, kabın biçimine uygun olarak eğilip bükülebilmeleri sözkonusudur. Ayrıca, yine aynı döneme ve Selçuklulara ait bir çanakta (resim 7), birçok figürün yer aldığı bir savaş tasviri vardır; kabın merkezi temel alınarak, figürlerin her yönden bu merkeze dik bir biçimde yerleştirildikleri görülür. Bunlar, yine mekânı günlük deneyimlerimizdeki algılayış biçimimizle çelişen uygulamalardır.

Sınıf ilişkilerinin sanat üretimindeki rolü

Görüldüğü gibi, bu döneme özgü olan, çok yanlı ve birbirleriyle dramatik diye nitelendirebileceğimiz ilişkiler içinde betimlenmiş olan figürlerin yeraldığı yapıtlar, mekânın algılanış biçimi açısından da son derece önemlidir. İslâm tasvir sanatında, figüre olan ilginin ortaya çıkışı, birçok araştırmaya konu olmuştur.

Bu döneme tarihlenen tasvir sanatı örneklerini, Bizans sanatının etkileri altında, belki bizzat Hıristiyan sanatçıların da üretime katıldıkları örneklerle başlayıp, giderek İslâm sanatı özelliklerinin bağımsızlık kazandığı yapıtlar olarak değerlendirmek olanaklıdır. Hugo Buchtal (1940), bazı İslâm minyatürlerinin, Bizans sanatından ne denli etkilendiklerini ortaya koymuştur. Richard Ettinghausen (1977: 81-83), konuya öncelikle sanat patronları açısından yaklaşır; Abbasi halifesi el-Nasır (1180-1225) ile Musul prensi Bedreddin Lu'lu'nun (1218-1259), bu dönemin önemli sanat patronları olduklarını belirtir. Daha sonra; günlük yaşamın ayrıntılarına yönelik ilginin, 11. yüzyılda Mısır'da başlayan geleneğin bir devamı olduğunu ifade eder ve bunu, İslâm burjuvazisinin sanata ağırlığını koymasıyla ilişkilendirir.

Araştırmacılar, Makamat minyatürlerinin burjuva sınıfıyla ilgisi üzerinde durmuşlardır.[3] Özellikle Oleg Grabar, edebî bir eser olarak *Makamat*'ın, zenginleri ve yöneticileri alaycı bir dille eleştirmesine, karakterlerinin seçimine, Arapça dilini ustaca kullanımına değinerek, bu eserin, burjuva patronların çok ilgisini çekmiş olacağını öne sürmüştür. Ayrıca, araştırmacılar, saray yaşamına gönderme yapan sahnelerin, onlara öykünen zengin tüccar sınıfının ilgisini çektiğini ve sanat patronluğuna yöneldiklerini savunmuşlardır. *Makamat*'la birlikte *Binbir Gece Masalları*, bu bağlamda ele alınan diğer bir edebi yapıttır. Ayrıca, birçok araştırmacının maden ve seramik sanatlarına yönelik çalışmalarında, burjuvazi-sanat patronluğu ilişkisi tartışılmıştır. Bununla birlikte, Makamat minyatürlerinin üslûp açısından ne ölçüde bir burjuva kültürünü yansıttığı, ya da bu dönem yapıtlarına bakarak, saray kültürü ile burjuva kültürü arasında ne ölçüde bir ayrım yapılabileceği, bir tartışma konusudur. Öncelikle, yerleşmiş bir saray üslûbundan sözetmek güçtür. Selçuklu Sarayı'nın patronluğunu yaptığı yapıtlarda, Müslüman bilim ve din adamları aracılığıyla ortaya çıkan bir entellektüel burjuva etkisi sezinlenir. Bu noktada, O. Grabar'ın bir saptaması oldukça ilginçtir. Saray zevkinin uluslararası temalarının ve lüksün reddi anlamında, şehir sanatı, İslâm felsefesinin ifadesine olanak sağlar ve dokuzuncu yüzyıldan başlayarak, kendine özgü bir beğeniyi yavaş yavaş geliştiren İslâm burjuvazisi (zengin tüccar ve din adamları), en azından 14. yüzyıla dek sanata herhangi bir katkısını göremediğimiz Latin burjuvazisine göre, oldukça ileri bir kültürel düzeye sahip görünmektedir (Grabar 1988: 144).

Soylularla burjuvazi arasındaki etkileşimler tartışılırken, daha alt toplumsal gruplar tarafından taşınan ve kent yaşamına katılan kültür öğelerini de değerlendirmeye katmak gerekir. Örneğin, Ettinghausen (1977), Makamat minyatürlerindeki figür canlılığının, popüler sanatların aynı dönemdeki patlamasından etkilenmiş olabileceğini belirtir. Bunlar arasında, Şiî sahne oyunlarını, kukla

3 Orta Çağ İslâm dünyasında burjuvazi-sanat ilişkisine değinen araştırmaların bir özeti için bkz. Shoshan 1991.

gösterilerini ve özellikle gölge oyunlarını sayar. Çölde giden deve kervanları, denizlerdeki gemiler, savaş sahneleri, gemilerde çalışan denizciler, ağ atan balıkçılar, minyatürlerle gölge oyunlarının ortak öğeleridir. 13. yüzyılın ikinci yarısından kalan üç adet gölge oyunu, Harirî'nin yapıtıyla benzerlikler gösterir. Makamat'ın kahramanı Ebu Zeyd'in, resmî ahlâk anlayışına karşı çıkarak, kent yaşamının güvensiz ortamında yaşamayı başaran zeki ve entellektüel bir serseri olduğu gözönüne alınırsa, aynı ortamda üretilen popüler ve dramatik eserlerin birbirlerini etkilemiş olduğu düşünülebilir.

Ettinghausen'in minyatürlerle paralellik kurduğu gölge oyunları, benzerleri Uzakdoğu'da da görülen ve İslâm öncesi kültürlerin halk arasında yaşayan izlerini taşıyan oyunlardır. Burada belirtilmesi gereken ilginç bir nokta, gölge oyunlarındaki figürlerin, Uzakdoğu'da örnekleri görülen silüetlerden farklı olarak, bütünüyle iki boyutlu bir nitelik kazanmış olmalarıdır. Başka türlü ifade etmek gerekirse, silüet katı bir vücudu ima eder; oysa gölge, ilk örneğinden (arketip) kopmuştur, yalnızca mutlak düzlemselliğin içerebileceği şeylere gönderme yapar. Düzlemselliklerinden ötürü, figürler, içinde yaşanan mekânın bütün sınırlamalarından kurtulurlar; yeni bir algı dünyasına, içgörüye olanak tanıyan farklı mekânlara gönderme yaparlar. Bu bağlamda, her figür, bizzat bir ilk örnek oluşturur (Wilson 1988).

Sınıflararası ilişkilerin sanat üretimindeki rolüne dönecek olursak, toplumun eğitimsiz aşağı tabakalarında yaşayan –ve Massey'in ifadesiyle, "kaotik" bir biçimde kent yaşamına katılan– eski bir kültür öğesinin, soylu sınıf ile burjuvazinin bir orta noktada buluşmasına olanak sağladığını öne sürebiliriz. Gölge oyunları, halk tarafından çok sevilmekte ve gündelik yaşama ilişkin sorunlara göndermeler yapmaktadırlar. Gezici sanatçılar tarafından, kentten kente çeşitli kültür öğelerinin taşınmasını sağlarlar. Dindar kent halkına sergilenen bu oyunlarda yeralan figürlerin iki boyutlu olarak sunulması ve olayların hayali mekânlarda geçiyormuş gibi betimlenebilmesi, gerçekten Müslüman nitelikte bir resim anlayışına giden yolu açmış olabilir. Figür ve mekân betimlemesinde geliştirilen üslûp özellikleriyle, bir yandan, yaşamlarını imgeleştirme ihtiyacını şiddetle duyan ve bunun için gayrımüslim sanatçılara başvuran soylu sınıfın gereksindiği tasvir sanatının okullaşması sağlanırken, diğer yandan, bu sanatlara dindar burjuvazinin de öykünmesini meşrulaştıran bir nitelik kazandırılmıştır. Bu meşruluk sağlandıktan sonra, kentli tüccar sınıfı, bir yandan bu sanat ürünlerini satın almaya başlayacak, diğer yandan günlük yaşamın canlı görüntülerinin sunulmasında ifadesini bulan kendi zevkini, bu sanata empoze edebilecektir.

Sonuç olarak, onüçüncü yüzyıl başlarından günümüze ulaşan İslâm tasvir sanatı örneklerinde karşılaşılan figür üslûbu ve mekânın ele alınış biçimi, ilginç özellikler taşımaktadır. Başlangıçta, Bizans sanatının etkilerini taşıyan bu yapıtlar, giderek İslâm sanatına özgü, bağımsız bir kimlik kazanmışlardır. Farklı

sınıflara ilişkin kültürel arayışların, Orta Çağın Müslüman kent ortamında ve İslâm düşüncesiyle mayalanarak kaynaşmaları sürecini görsel olarak betimlerler. Bu dönem yapıtlarında yer alan tasvirî mekânlar, saray ve kent yaşamına göndermeler yapan öykülere gerekli altyapıyı sağlarlar. Fakat unutulmamalıdır ki, bu yapıtlar, içinde yaşanılan dünyayı, görüldüğü gibi resmetmeye çalışmazlar. Çünkü, Orta Çağ İslâm toplumunda yaşayan bir birey, görülenlerin, her gün gördüğü ve içinde yaşadığı mekânlar olduğunu, gerekirse onlara müdahale ederek değiştirmenin olanaklı olduğunu hissetmek arzusunda değildir. Tersine, bunların, toplumda yer alan farklı sınıfların farklı "sivil" arzularının birlikte gerçekleştiği "öteki" mekânlar, –Foucault'nun deyimiyle– "heterotopya"lar olduğunu düşünmek istemektedir.

Sonuç

Betimlemeye çalıştığımız örnekler, tasvir sanatına ilişkin yerleşmiş anlayışlara temkinli yaklaşmak gerektiğini gösterir. Onbeşinci yüzyılda saptanan ilkeler, yuvarlak bir dünyanın, düz bir yüzeyde, "yuvarlakmış gibi" resmedilmesinin yöntemlerinin anlaşılmasını sağlar ve kökleri antik Yunan uygarlığına uzanan bir geleneği temsil eder. Bu, mekânın tasvir edilmesine ilişkin yollardan biri olarak kabul edilmelidir. Gerçekten de, batı resminde mekân oluşturmak amacıyla gözyanılsaması yöntemlerinin temel alındığı söylenebilir. Üretilen yapıtlar, ya bu yöntemleri titizlikle uygularlar, ya da onları bilinçli bir biçimde tahrif ederler; dünyayı bu şekilde betimlemeye karşı çıkarlar. Oysa, yukarda ele alınan Orta Çağ İslâm yapıtlarında, varolan bir geleneğe karşı çıkıldığını ileri sürmek güçtür. Daha ziyade, göz yanılsaması yöntemlerine karşı bir ilgisizlikten, farklı ihtiyaçları karşılamaya yönelik yeni bir arayıştan sözedilebilir. Özellikle figür üslûbu ve mekânın betimleniş biçimi, farklı toplumsal ilişkilerin farklı bir mekâna kazınmış olan izlerini taşır. Bu noktada, araştırmacıları yeni bir sorun beklemektedir: Batı resim sanatını, tarihsel bir süreklilik içinde kavramsallaştırmaya yönelik olarak geliştirilmiş olan bazı terimler (perspektif, ışık, gölge, gerçekçilik v.b.), bazı farklı arayışları olan İslâm tasvir örneklerinin yorumlanmasında kullanılabilir mi? Böylesi bir yaklaşım, bu yapıtların, hiç de ilgilenmedikleri bazı özelliklere bakılarak "eksikle tanımlanmaları"na yol açmaz mı? Bunlar, titizlikle araştırılması gereken noktalardır. Çünkü, farklı bir tasvir geleneğinden gelen terimlerin özensizce kullanılması, zamanın ve mekânın farklı düzenlenmelerine ilişkin algıları aynılaştırmakta, farklı iki şeyden birinin diğerinin terimleriyle açıklanmasını dayatmaktadır. Belki de bugün yapılması gereken, *insanların* yaşamlarını betimleme bağlamında ortak yönleri *de* olan bu yapıtların, farklı toplumsal ilişkilerin farklı mekânlara kazınışından kaynaklanan ayrım noktalarının görülebilmesini sağlayabilecek bir terminoloji arayışına yönelmektir.

KAYNAKÇA

Bourdieu, P. (1977) *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge.

Bourdieu, P. (1984) *Distinction: a social critique of the judgement of taste*, Londra.

Buchtal, H. (1940) "Hellenistic Miniatures in Early Islamic Manuscripts", *Ars Islamica*, 7:125-33.

De Vaux, B.C. (1964) "Hicret", *İslâm Ansiklopedisi*, V, İstanbul: M.E.B., 476-77.

Ettinghausen, R. (1977) *Arab Painting*, New York: Rizzoli.

Foucault, M. (1972) *Power/Knowledge*, New York.

Foucault, M. (1984) *The Foucault Reader*, P. Rabinow, Harmondsworth.

Grabar, O. (1977) "Islam and Iconoclasm", *Iconoclasm*, A. Bryer ve J. Herrin, Birmingham, 45-52.

Grabar, O. (1988) *İslâm Sanatının Oluşumu*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Hariri (1991) *Makamat*, Çev. S. Sevsevil, İstanbul: M.E.B.

Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*, Oxford/Cambridge, Massachusetts: Basil Blackwell.

Hodgson, M. (1964) "Islam and Image", *History of Religions*, 3, Chicago: Chicago University Press, 220-60.

Kostof, S. (1985) *A History of Architecture: settings and rituals*, New York, Oxford: Oxford University Press.

Lefebvre, H. (1974) *La Production de l'espace*, Paris: Anthropos.

Massey, D. (1993) "Politics and Space/Time", *Place and the Politics of Identity*, (der.) M. Keith ve S. Pile, Londra/New York: Routledge, 141-61.

Shoshan, B. (1991) "High Culture and Popular Culture in Medieval Islam", *Studia Islamica*, 73:67-107.

Smith, N. (1984) *Uneven Development*, Oxford: Basil Blackwell.

Soja, E.W. (1989) *Postmodern Geographies*, Londra/New York: Verso.

Wilson, P.L. (1988) "Ambigious Icons: represantational and popular religious art in Islam", *Scandal: essays in Islamic heresy, New York: Autonomedia*, 153-94.

The Emergence of "Heterotopias" in Some Medieval Islamic Representations

In modern way of thinking, space has been considered as a fixed element, an extension of nature in which time progresses. However, in the last few decades, some social scientists have argued that space is socially produced; it bears the traces of production, and it is one of the elements which determine social life. The symbolic orderings of space and time provide a framework for the individual in which she or he can find her or his place and identity in society. Temporal and spatial forms not only determine the way in which a group describe the world but also enable that group to organize itself according to the related description. Social spaces provide the substructure on which individuals, groups, classes, races, and sexes find their identities and at the same time, constitute a source of domination on their experiences. However, it should be noted thad spatciality has some chaotic elements together with the elements of order.

In this theoretical context, this paper focuses its interest on some descriptions of space by medieval Muslim artists from the Seljuk period in Iran in some miniatures, on some metal objects, and ceramics. Emphasizing the distance from the Western tradition, it attempts to relate the different representations of space to the differences in social relations incised in different spatial forms. It is quite relevant to find a parallel between the rise of bourgeoisie and the adoption of the principles of perspective in Western art whereas it is not easy to claim that the situation is similar in the Islamic world. First of all, it is difficult to mention an established courtly style in the medieval Islamic art. Beginning from the nineth century, Muslim bourgeoisie has managed to develop a significant taste and seems to have influenced the artistic production at least up to the fourteenth century. Examples of painting from medieval Islam visually describe a process of cultural integration between social classes in the context of Muslim cities. Being quite away from the Western artistic tradition, a

medieval Muslim artist is not willing to feel that what he paints is what he sees around him and he can change it when necessary. On the contrary, he tries to show that what he creates takes place only in an imaginary space. The way he describes figures and the spatial elements show the traces of different social relations appeared in different spatial forms. Today, it seems important to develop a terminology which will make it possible to distinguish such differences in the representations of spatial elements without obscuring the fact that they are all examples of man's artistic creation.

1980 sonrası okutulan coğrafya ders kitaplarında mekân ve birey kurguları

*Gülhanım Çalışkan**

1. Giriş

"Bilmek", her türlü *"anlam üretme"* olarak tanımlanabileceği gibi, çeşitli gelenek ve anlaşma setlerini öğrenerek dünyayı anlama yolu olarak da tanımlanabilir. Toplumsal gelenek ve anlaşmalar da ancak kendi aralarındaki ilişkileri içinde anlam kazanabilirler. Bu iç ilişkileri sağlayan da toplumların ürettiği ve aynı zamanda onları üreten, kendilerine özgü işaretler sistemidir. O halde, bir işaretler sistemi olan *"dil"*, bireyin hem kendi kimliğini kazanmasında, hem de dış dünyayı algılamasında en önemli araçtır. Hatta, daha ileri giderek, insanı, semiolojinin yaptığı gibi, işaret sistemlerinin bir ağı olarak da görmek mümkündür. Dolayısıyla, bir *"öz"*den ve durağan bir *"çekirdek"*ten sözetmek olanaksızdır. Başka bir deyişle *"benlik"*, herbir karşılıklı etkileşim anı ile göreceli olarak kurulur.

Bu noktada bir süreç olan *"bilmek"*, *"bilgi"* sorusunu beraberinde getirmektedir. *"Bilgi"* beli kurumlar içerisinde meşrulaşan ve bu anlamda kaçınılmaz olarak onaylanmış, yetki verilmiş bir *"öğrenme"*dir; meşrulaştırılmış bir alanda, bir *"eğitim sistemi"*dir. O halde, cinsel, sosyal, kültürel, millî, politik, tüm kimliklerin, *"göreceli ilişkilerle"* kurulmasının öğrenildiği alanlar *"eğitim sistemleri"*dir.

Eğitim sistemlerine meşruiyet kazandıran da, *"modern"* dünyada *"ulus-devlet"*tir. O halde tüm bu kimliklerin kurulmasının öğrenilmesini de kontrol eden *"güç"*, *"ulus-devlet"*tir. Ulus-devlet ancak yarattığı eğitim sistemiyle, bireylere tüm diğer kimliklerin de yer bulabildiği ya da eklemlendiği *"milli kimlik"* duy-

(*) Gülhanım Çalışkan, ODTÜ Şehir Bölge Planlama Bölümü'nde araştırma görevlisidir.

gusunu verir; *"ortak tarihlerini"* ve *"ortak kültürlerini"* öğretir; *"soydaşlık"* ve *"vatandaşlık"* bilincini aşılar. Bu yönüyle, eğitim sistemi, kendi içinde homojen, ama *"diğerlerinden farklı"* olan *"millet"* kurmanın en önemli aracıdır. Ulus-devlet de ancak böyle bir millet kurgusu için anlamlı olabilir. Diğer bir deyişle, *"millet inşa etme"*nin ve böylece ulus-devlete varlık alanı açmanın en önemli araçlarından biri, *"eğitim sistemi"*dir.

Bu anlamda, bir eğitim sisteminin bireyi *"vatadaş"*, toplumu ise *"ulus"*tur. Bu saptama, çok önemli bir diğer kavramı da beraberinde getirmekte: Bir ulus-devletin kendini meşrulaştırma mekânı olan, *"homojenleştirilmiş ülke"* kavramsallaştırılması. Ulus inşa etme bir homojenleştirme süreci olarak, dil, kültür ve tarih kurgularının yanısıra, ulusun yerleşeceği mekânın ve sınırlarının tanımlanması ve benimsetilmesidir. Böylece kendi aralarında homojen ancak diğerlerinden farklı *"ulus"*un yerleşeceği coğrafyayı da diğerlerinden ayırır (Işık, 1993). Tıpkı ulus olmanın benimsetilmesinde olduğu gibi bu coğrafyanın da *"uğruna ölünecek vatan"* metaforuyla kutsallaştırılmasının en önemli aracı yine eğitim sistemidir.

Bu yazımın temel amacı özetle, *"memleket"*, *"birey"*, ve *"ulus"* kurgularının Türk eğitim sistemi içerisinde nasıl gerçekleştiğine ve ne işe yaradığına; *"milliyetçilik"* ideolojisine nasıl eklemlendiğine bakmaktır. "Türk eğitim sistemi" gibi bu çok geniş alanda analiz aracım ulus-devlet varlık ve güç alanı olarak mekânın homojen *"ülke"* kurgusunun doğrudan konu edildiği *"coğrafya dersleri"*dir. Ele aldığım zaman aralığı ise 1980 ve sonrasıdır. Bu dönemin, tüm dünyada ve Türkiye'de önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemin en azından başlangıcı ve dolayısıyla çalışmaya çerçeve çizebilecek bir dönem olduğu düşüncesindeyim. Ancak daha uzun dönemli ve kapsamlı bir çalışma için yetmiş yıllık Cumhuriyet Tarihi'nin içerildiği bir analizin çok daha ışık tutan ve açıklayan bir çalışma olacağı inancındayım. Tüm bu belirlemelerin bir sonucu olarak konuyu şu şekilde tanımlamak mümkün: "1980 sonrasında liselerde okutulan coğrafya ders kitapları bağlamında Türk eğitim sisteminde birey, toplum ve mekân".

Konuyla ilgili ders kitapları üç deneme ayrılmaktadır. 1980 öncesi ve hemen sonrasında okutulan *"Genel Coğrafya-Ülkeler Coğrafyası-Türkiye Coğrafyası"* üçlü seti, 1980'lerin ilk yarısından 1992'ye kadar okutulan *"Coğrafya I-II-III"* seti ve 1992 eğitimde kredili ders sistemine geçildikten sonra okutulmakta olan *"Coğrafya I-II"* seti. Bu dönemleme aslında tam da Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin 1980 sonrası eğitim politikasındaki değişimlere de denk düşmektedir. Bu dönemlemenin bu yönüyle de ayrı bir anlamı vardır. Öte yandan bu çalışmada lise düzeyini hedeflememe karşın, eğitim programında kredili sisteme geçilen son dönemde okutulan ve devamının lise düzeyinde yeraldığı *"Ortaokullar için Millî Coğrafya I-II"* kitaplarının da, içeriği, sunumu ve "millî coğrafya" adıyla ortaya çıkışı altında yatan zihniyet açısından çok ilginç olduğunu düşündüğümden çalışma kapsamı içine aldım. Tüm bu kitapların yapmayı hedefledi-

ğim analizi ilgilendiren kısımları, fizik coğrafya ya da genel coğrafya olarak adlandırılan bölümleri değil, çalışmanın amacı gereği, *"beşerî coğrafya"*, *"Türkiye coğrafyası"* ve *"ülkeler coğrafyası"* üzerine yaptıkları kurgulardır.

Makalenin içeriğini ve sınırlarını belirlemek açısından, birtakım sorular sorarak, kaynakları belli bir çerçeveye oturtmak mümkün olmuştur. Sözkonusu kitapların yeniden okunmasında belirlediğim ve sürekli etrafında dolaştığım sorular şunlardır: Coğrafya neden bilinmesi gereken bir bilim? Coğrafya nasıl tanımlanıyor? İşlev ve nedensellikler nasıl kuruluyor? Coğrafya nasıl kuruluyor? Coğrafyanın öznesi nasıl bir özne? Birey coğrafya içinde nerede duruyor? Bu bireyin özellikleri, kimlikleri neler? Birey kimliklerinde kimlik ayrımlarına göndermeler var mı? İnsan hangi özellikleriyle içeriliyor? Doğa nasıl kuruluyor? Toplum ve doğa ayrımı nasıl kuruluyor? Üreme ve demografi nasıl tanımlanıyor ve işleniyor? Üreme istenen bir olgu mu? Coğrafya neleri cevaplandırmıyor? Hangi alanları boş bırakıyor?

Çalışmanın başlangıç noktası, kitapların nasıl ve ne amaçla öyle kurgulandıkları sorusudur. Başka bir deyişle konuların işleniş sıralarındaki mantığı, işleniş biçim ve sıralarıyla ilişkilendirerek, nasıl güç alanı açıldığını, dolayısıyla okuyucunun (öğrencinin) nasıl bir kurgusal konuma oturtulmak istendiğini anlamaktır. Konu, doğrudan *"mekân içinde tanımlanmış birey ve toplum"* olduğuna göre, birey ve toplumun mekân ile ilişkileri hangi bağlamlarda ve nasıl kurulduğunun, mekânın nasıl ve ne için o şekilde kurgulandığının irdelemesi çalışmanın bir diğer parçasıdır. Mekân belirlemesi, kendiliğinden bir diğer kavramı da getirmektedir: *"sınır"*. O halde sınırların hangi kriterlerle belirlendiği ve sorun yaratıp yaratmadığı, bu sorunun üstesinden gelmenin yolunun nasıl kurulduğu yönündeki okumalar ise kapsadığım diğer bir alanını oluşturmaktadır. Böyle bir irdelemeyle ulaşmak istediğim temel sonuç, mekân ve sınıra yönelik tüm kurguların *"nasıl bir birey"* kabulüne dayanarak mümkün olduğudur. Diğer bir deyişle, çalışmanın üçüncü bölümü bireye yönelik olarak sorduğum sorulara cevap arama çabasıdır. Coğrafyanın nasıl kurulduğu, bunun hangi alanların boş bırakılması anlamına geldiği ve coğrafyanın niçin öğrenilmek zorunda olduğu sorularının cevaplanmasıyla, sonuca ulaşmayı hedeflemekteyim.

II. Meşrulaştırma ekseni ve mekân kurgusu

Foucault'nun da söylemini temellendirdiği gibi, bir olgunun *"kimliği"*, ancak kendini ürettiği bir güç alanında, bir meşruiyet ekseninde mümkündür. Bu çalışmanın başlangıç noktası da, coğrafya derslerinin nasıl bir meşruiyet ekseni kurduğu ya da hangi güç alanlarını kabul ettiğidir. Bu kabullerde *"değişiklik"* olup olmadığını irdelemek de kurgulanan güç alanının nasıl ve ne için değiştiğini analiz edebilmek için önemlidir. O halde cevaplanması gereken ilk soru, belirlediğim dönemlerde bakış açılarında nasıl bir farklılaşma olduğudur.

A. Değişen bakış açıları

Tümü Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanmış olmakla birlikte, üç dönem arasında, kitapların kurgusunda bir öncekine göre artan bir milliyetçilik sözkonusudur. Bunu daha *"ilk sayfa"* düzenlerine bakarak söylemek mümkün. Şöyle ki, 1980 öncesinde okutulan kitaplarda olmadığı halde, diğer kitapların tümünde *"İstiklâl Marşı"* ve *"Gençliğe Hitabe"* yer alırken, 1990 sonrası kredili sistem için hazırlanan kitaplarda buna Atatürk'ün 1937'de söylediği ve coğrafyanın millet kurmadaki önemli rolünü de saklı bir biçimde de olsa vurgulayan bir sözünün eklendiğini görüyoruz:

> "ekonomik kalkınma, Türkiye'nin hür, bağımsız, daima daha kuvvetli, daima daha ileri Türkiye idealinin, belkemiğidir. Türkiye bu kalkınmada, iki büyük kuvvete dayanmaktadır:
>
> 1- Toprağın iklimleri, zenginlikleri ve başlıbaşına bir servet olan coğrafi vaziyeti.
>
> 2- Türk milletinin, silah kadar makine de tutmaya yaraşan kudretli eli ve milli olduğuna inandığı işlerde ve zamanlarda tarihinin akışını değiştirecek kahramanlıkla ortaya çıkan yüksek benliği." (Şahin, 1993; 4)

Yaklaşık altmış sene önce söylenmiş bir sözün şimdi de geçerliliğini koruması, *"daima daha ileri Türkiye idealinin belkemiği"* olan *"ekonomik kalkınmanın"* dayandığı *"coğrafya"* ve *"başlıbaşına bir servet"* olan *"coğrafî konum"* ile homojenleştirme sürecinin vardığı en uç noktada tek vücut olan ve birey özelliğine bürünen *"Türk milleti"*nin *"zamandan-tarihten bağımsız"*lığını yansıtmaktadır.

Dünyanın ekonomik ve siyasal coğrafyasında 1980'lerin sonlarından itibaren oluşmaya başlayan değişimlerin de bir yansıması olan önemli bir diğer gelişme, son dönem ortaokul dersleri arasına *"Millî Coğrafya"* dersinin girmesidir. İlginç bir biçimde, yazar adlarının çarpıcı örneği, "Millî Coğrafya II" kitabının "Bir Yolcuya" şiiriyle bitmesidir:

> "Dur yolcu! Bilmeden gelip bastığın
> Bu toprak, bir devrin battığı yerdir.
> Eğil de kulak ver bu sessiz yığın,
> Bir vatan kalbinin attığı yerdir."
>
> (MEB, 1991b; 172)

Şiir, bireyi *"yolcu"*, bu nedenle de gelip geçici olarak nitelerken, kalıcı olanın *"uğruna ölünecek vatan"* olduğunu işlemektedir. Bu şiirin *"coğrafya"* kitabında yer alıyor olması, 1980 sonrasında Türk eğitim sisteminde giderek artan milliyetçilik ideolojisinin vardığı noktayı açık bir biçimde ifade etmektedir.

Çok daha çarpıcı olan ise üç bölümden meydana gelen *"Orta Okullar İçin*

Millî Coğrafya I" kitabında üçüncü bölümün *"Türklerin Yeryüzündeki Coğrafî Dağılışı"* konusuna özel bir yer verilmesidir. Burada, 1980 öncesi ve 1990 öncesi kitaplarda okutulan Avrupa, Amerika, Afrika, Antartika kıtalarındaki ülkelerin yerini artık Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra kurulan Türk devletleri ve türklerin yoğun olarak yaşadığı yerler almakta, diğer ülkeler *"Asya Ülkelerine Toplu Bakış"* ve *"Avrupa Ülkelerine Toplu Bakış"* başlıkları altında özetlenmektedir. Bu son döneme ait lise kitaplarında ise ülkelere rastlanmamaktadır. Tüm bu tutumlar, her bir dönemde vurgusu giderek artan ve son dönemde sık sık karşılaşılan *"Türkiye'nin dünya üzerinde artan yeri ve önemi"* söylemiyle paraleldir. Aşağıdaki soru bu söyleme küçük bir örnektir:

> "Balkanlarda, Kafkaslarda ve Orta Asya'da ortaya çıkan siyasal gelişmeler sonucu kurulan yeni devletler dikkate alındığında, Türkiye'nin coğrafî konumu eskisine göre daha önemli bir duruma gelmiş midir?" (Şahin, 1993; 9)

O halde özetleyecek olursak, eğitim sisteminde *"dünyaya yayılmış büyük ve güçlü Türk milleti ideali"* giderek daha fazla yer alırken Türkiye'ye merkezî bir rol verilmektedir. Öğrencinin birey olarak kurgulanmak istendiği alan da böyle bir alandır. Elbette bunda dünyanın değişen ekonomik ve siyasal dengeleri ile, bunun bir sonucu olarak tüm dünyaya çeşitlenerek yayılan milliyetçilik akımlarının rolleri gözardı edilmemelidir. Bu noktada değişen bakış açılarını da gözönünde bulundurarak, dünya ve Türkiye kurgusunun nasıl gerçekleştirildiğini analiz etmek mümkün.

B. Dünya kurgusu

Kitapların tümünde kaçınılmaz olarak, ülkelerden meydana gelmiş bir bütün olan dünya kurgu yer almaktadır. Bunun temel nedeni ekonomik, siyasal, beşerî, tüm küresel ilişkilerde öznenin, *"ulus-devlet"*in de güç alanı olan, ülkeler olmasıdır. O halde, özellikle sözkonusu *"ülkeler coğrafyası"* olduğunda, özne *"ulus-devletin ülkesi"* olurken, *"birey"* ancak beşerî hayat içerisinde ve *"bu ülkelerin insanları"* olarak kavramsallaşmaktadır:

> "Bu büyük ticaret ve artışta ülkelerin payları çok değişiktir. Bu bakımdan bütün ülkeleri sıralamanın olanaksızlığı karşısında, bunları gruplar halinde toplamak ve çok genel nitelikte de olsa, bir fikir vermek daha doğrudur." (Erinç ve Öngör, 1981a; 21)

Kitaplarda, hele 1980 ve öncesinde okutulmuş kitaplarda, öğrenciyi daha dersin başında ülkelerden oluşmuş dünya eksenine yerleştirmenin yolu olarak, *"XX. yüzyılın ikinci yarısında dünya"* başlığı altında ulus-devletlerin oluşumunda ve biraraya gelmelerinde önemli rol oynayan *"siyasal gelişmeler"* verilmiştir

(Erinç ve Öngör, 1981a; 5-11). Bu anlamda, coğrafya, böyle bir dünya kurgusuyla *"ulus-devlet"*e hizmet etmektedir. Aşağıdaki cümle de sözkonusu kurguyu en iyi şekilde özetlemekte:

> "Bu kitapta ülkeleri, bu ülkelerde yaşayan toplumları ve herbirinin başlıca sorunlarını araştıracak, öğrenecek; böylece dünyanın bütünü hakkında toplu ve karşılaştırmalı bilgiler kazanacağız." (Erinç ve Öngör, 1981a; 1)

Dünyanın, ancak bütünü hakkında toplu ve karşılaştırmalı bilgiler edinerek anlaşılabileceği, bunun yolunun da onu ülkeler ekseninde araştırmaktan geçtiği vurgulanarak *"ülkelerden oluşmuş dünya kurgusu"*na meşruiyet kazandırılmaktadır. Bu ölçekte *"özne"*, her şeyden önce *"kıta"*, *"ülke"* ve *"ulus-devlet"* olarak karşımıza çıkmakta, önemli bir analiz ve tanıma aracı olarak da *"istatistik"* bilimine başvurulmaktadır:

> "İstatistik ekinde Orta Doğu'nun başlıca ülkelerinde önemli ürünlere ait bilgiler verilmiştir. Bundan yararlanarak ülkelerin tarım hayatlarını inceleyiniz, karşılaştırınız." (Erinç ve Öngör, 1981b; 51)

> "Sovyetler Birliği ekonomik hayatı hakkında toplu bir bilgi sahibi olmak için kitabın istatistik ekinden yararlanınız." (Erinç ve Öngör, 1981b; 90)

Açıkça görüldüğü gibi, buradaki *"özne"* kurgusu tam da dünyanın ülkeler ekseninde kavramsallaştırılmasının bir sonucudur.

"Ülkeler ekseni" bir başka kavramın, *"coğrafî konum"*un anahtarıdır:

> "... bir ülkenin Dünya üzerinde bulunduğu yer ile, bu yerin ekvatora, kutuplara, önemli yeraltı kaynaklarına, denizlere önemli ticaret yollarına, önemli ülkelere göre durumu, onun coğrafî konumunu ifade eder." (Şahin, 1993; 9)

Türkiye açısından bakıldığında da *"biricik servet"* olarak nitelendirilen coğrafî konum, *"ülkeler arası"* dolayısıyla *"uluslararası"* ilişkileri açıklamakta en önemli araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir ülke ancak coğrafî konumu sayesinde, dünya üzerinde, diğer ülkelere karşı *"somut bir varlık"* ifade edebilmektedir.

Peki, *"ülkeyi belirleyen ve diğerlerinden ayıran"* nedir? İçi boşaltılmış siyasi sınırlar, yani her türlü özgünlüğü gözardı eden, coğrafî mekânı iki boyutlu bir düzleme, ülkeyi bir logoya indirgeyen sınırlardır. Ya bu içi boşaltılmış siyasî sınırların işlevi nedir? Ancak bu sınırlar sayesinde, ulus-devlet kendisini üretmesine yarayan güç alanını elde edebiliyor. Dolayısıyla coğrafyanın görevi belirlenmiş oluyor: Ülkeyi, yani içi boşaltılmış mekânı, meşrulaştırmak ve bu bilinci bireylere (öğrencilere) vermek. Kısacası hedeflenen, öğrenciyi meşrulaştırılmış bir ülkeler eksenine yerleştirerek dünyayı ve Türkiye'yi öyle algılamasını sağlamaktır.

C. Türkiye kurgusu

Türkiye'ye, tıpkı dünya kurgusunda olduğu gibi, ülkeler ekseninde bir varlık alanı kurulmaktadır. Bu kurgu, *"Türkiye'nin dünya üzerindeki yeri ve önemi"* söylemiyle, dolayısıyla bir *"coğrafî konum"* söylemiyle birlikte varolabilmektedir. Çünkü daha önce de üzerinde durduğum gibi, coğrafî konum, ulus-devletin varlık alanı olan ülke kurgusunun en önemli araçlarından biridir. Bir servet olarak değerlendirilen *"Türkiye'nin coğrafî konumu"*nun önemi *"ulaşım ağlarının orta yerinde, kıtaların kesişim bölgesinde, önemli askerî ve siyasal bloklar arasında, birbirine muhtaç ekonomik bloklar arasında, Avrupa ve Asya kültürleri arasında"* yer almasından kaynaklanmaktadır. Kısacası Türkiye önemli kimlikler *"arasında"* yeralan ve onları birbirine bağlayan bir *"köprü"*dür. Türkiye'ye yüklenen *"köprü"* metaforu, her üç dönemin üzerinde uzlaştığı bir kurgu olarak karşımıza çıkmaktadır:

> "Türkiye'nin dünya üzerindeki konumu: haritada ülkemizin Eski Dünya Kıtalarının orta yerinde, deniz, kara ve hava ulaşımı bakımından taşıdığı öneme dikkat ediniz." (Erinç ve Öngör, 1981b; 2)

> "Türkiye bir yandan Avrupa, Asya, Afrika kıtaları arasında, diğer yandan da NATO ülkeleri, Orta Doğu ülkeleri, Balkan ülkeleri ve Kafkas ülkeleri arasında yeralmıştır. Onun için Türkiye coğrafî konum olarak Dünya üzerinde siyasî, ekonomik ve askerî yönden çok önemli bir yerde bulunmaktadır." (Şahin, 1993; 9)

> "Türkiye, dünyanın ekonomik kültürel ve siyasal bakımdan farklı büyük bölgeleri arasında yer alır... Türkiye ekonomik bakımdan birbirine muhtaç bu iki farklı blok arasındadır. Siyasal bakımdan Türkiye yine farklı bloklar arasındadır... Marmara Denizi ve Boğazlar, Karadeniz ülkelerini açık denizlere ulaştıran tek geçittir." (MEB, 1991b; 163)

> "Türkiye, eski dünya kıtalarının arasında yer alır. Bundan dolayı hem bir Asya, hem de bir Avrupa ülkesidir. Tarih boyunca Avrupa ile Asya ülkeleri arasındaki ilişkilerde bir köprü görevi üstlenmiştir." (Şahin, 1993; 10)

Bu söylemlerin bileşeni, sınırları çizilmiş ve ulus-devletin kendini üretme alanı olan ülkeye (Türkiye'ye) yüklenen *"köprü"* olma kurgusudur. Bu kurguyla ulus-devletin sözkonusu konum aracılığıyla siyasî, ekonomik ve askerî bakımdan köprü olduğunu işleyen bir söylem kurulmaktadır.

Bir diğer dikkat çeken unsur, Türkiye'nin, *"köprü"* olmasının da bir sonucu olarak, *"hem Orta Doğu, hem de Avrupa ülkesi"* olarak kavramsallaştırılmasıdır:

> "Orta Doğu'nun tümü ile en gelişmiş ülkeleri olan Türkiye, İsrail, Lübnan ve Kıbrıs bir yana bırakılacak olursa, asıl Arap Orta Doğusu ve İran

petrolün zenginleştirdiği ülkelerdir." (Erinç ve Öngör, 1981b; 33)

"Fakat Türkiye'nin aynı zamanda bir Avrupa ülkesi olması, "Avrupalılığı", her halde sadece küçük bir parçası olan Trakya'dan ileri gelmiyor. Nüfusunun tamamına yakını Müslüman, lâik bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti, doğu ile arasındaki uzun tarihî bağlardan ve bunun çok zengin kültürel mirasından iftihar eder. Bununla beraber özellikle 1923'ten beri Avrupa ile kültürel, siyasal ve ekonomik alanlarda sıkı bir ilişki kurmuştur. Bu nedenle, ülke coğrafyası incelemeleri sırasında, Türkiye'yi bölmeden, yani geniş Asya toprakları ile birlikte, Güney Avrupa bölgesi içinde tüm olarak ele almak en doğru yoldur." (Erinç ve Öngör, 1981b; 57)

Bir yandan *"lâik"* Türkiye, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri Avrupa ile kültürel, siyasal ve ekonomik alanlarda kurduğu sıkı bir ilişkilerden dolayı *"tam bir Güney Avrupa ülkesi"* olarak kimlik bulurken, diğer yandan doğu ile bağlarını müslüman oluşu, uzun tarihî bağ ve zengin kültürel mirası ile kurar. Başka bir deyişle Batı'dan medeniyet alırken, kendi Doğu'lu kültürüne de sıkı sıkı sarılır.

Aslında sözkonusu edilen bu durum, *"modernleşme"* sürecine giren ve kendi içinde hep ikili bir kimlik taşıma gerçeğini yaşayan tüm *"Doğulu"* ya da bağımsızlığına kavuşmuş eski koloniler başka bir deyişle *"ötekiler"* için de geçerli olmakla birlikte, bu süreci kendi kararıyla gerçekleştirme çabasındaki Türkiye'nin en önemli işlevinin *"köprü"* olarak tanımlanması, üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur.

"Köprü", kelime anlamı ile kendi kimliği olmayan ancak *"iki farklı kimliği"* birbirine bağlayan unsurun adıdır. *"Köprü"* kelimesi sözlükte *"aralarında su, çukur, arazi ya da demiryolu gibi engeller bulunan iki yakayı birbirine bağlayarak yolu bir yandan öte yana geçmek için yapılan ahşap, kağgir, ya da demir yapı"* (Resimli Ansiklopedik Büyük Sözlük, 1982; 1359) olarak tanımlanmaktadır. Türkiye de tam bu tanıma uygun olarak daima bir araya gelmeleri güç olan, aralarında engel, sorun ve farklılıklar bulunan iki yapıyı (kıta, ülke, blok vb.) birbirine bağlayan bir *geçit* olarak kavramsallaştırılmaktadır. Aslında Türkiye'ye yüklenen *"köprü"* metaforunu, eğitim sistemi dışında da, özellikle de turizm ve *"ülkemizi tanıtma"* çabalarında da açıkça görmek mümkündür. Bunun çok ilginç bir örneği, *"Boğaz Köprüsü"*nü resmeden kartpostallardır. *"Boğaz Köprüsü"*yle Türkiye'nin bağlayıcı fonksiyonu somut bir şekilde mekâna yansıyarak nihayet en uç noktasına ulaşmıştır.

Bir ülkenin kendini *"köprü"* metaforuyla ifade etmesi, bu anlamdan dolayı düşündürücüdür; ancak şaşırtıcı değildir. Çünkü *"Türkiye"* daha kuruluşunda kendini hem Batılı, hem de Doğulu olarak varetmeyi amaçlamış, ancak bunun sonucu olarak ne batılı, ne doğulu olabilmiştir. Dolayısıyla da herhangi bir *"önemli"* yapının içinde yer alamayan, ya da kendi başına bu önemli yapılardan biri olamayan Türkiye daima ve en önemli özelliği olarak *"köprü"* olmuş bu

önemli ve vazgeçemediği *"farklı"* kimlikleri birbirine bağlamakla yetinmiştir.

Köprü metaforu, milliyetçilik ideolojisi ile eklemlendiğinde *"savunma"* işlevi ağır basan ve *"köprü"* olmanın getirdiği sorumluluk ve tehlikeleri tanımlayan ve kapsayan *"jeopolitik önem"* söylemini ortaya çıkarmaktadır. *"Köprü"*deki birleştiricilik ve bağlayıcılık gibi *"iyiniyet ve barış"* içeren olumlu anlam yerini *"tehlike ve savunma"* kavramlarının ağır bastığı *"jeopolitik önem"*e bırakmaktadır. Türkiye tanımlanmasında dönemsel farklılıklar açısından ise dikkat çeken en önemli gerçek, *"milliyetçilik"* ideolojisinin değişen vurgusunun jeopolitik öneme bakış açısı ile açıklanabilir. Buna en çarpıcı örnek *"Orta Okullar için Millî coğrafya II"* kitabında yer almaktadır. Üç bölümden oluşan kitabın üçüncü bölümü *"Türkiye'nin Stratejik Durumu"* başlığını taşıyor. Bölüm üç konudan oluşuyor: *"Türkiye'nin Jeopolitik Yeri ve Önemi"*, *"İç Tehdit"*, ve *"Dış Tehdit"*. Aslında, *"coğrafya ders kitabında"*, bu içerikte bir bölümün yer alıyor olması *"milliyetçilik"* ideolojisinin eğitim sistemine nasıl eklemlendiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bölümün kullandığı söylem ve öğrenciyi yerleştirmek istediği eksen ise oldukça ürkütücü:

> "... yaptığımız bu açıklamalar, bazı komşularımızın yurdumuz ve Türk Milleti hakkında iyi emeller beslemediğini göstermektedir. Buna karşı Türkiye, Büyük Atatürk'ün "YURTTA SULH, CİHANDA SULH" ilkesi doğrultusunda hareket etmektedir. ... Milletlerin varolabilmesi için başta kültür olmak üzere, dil, din, yurt, tarih ve ülkü birliğinin gerekli olduğunu biliyoruz. ... Ülkemize göz diken yabancılar, bu bağlarımızı koparmak ve bizi içten yıkmak için birçok şekillerde faaliyet göstermektedirler. ... Atalarımızın kanlarıyla sulanmış, Büyük Atatürk'ün bizlere emanet ettiği bu cennet vatanımızı, her türlü iç tehdite karşı korumak millî birlik ve beraberliğimizi sağlamakla mümkün olur. ... Avrupa ile Asya arasında bir geçit olan Türkiye'ye karşı dış tehditlerin en tehlikelisi komşu ülkelerden gelmektedir. Yakın komşularımızın bize karşı besledikleri düşmanlıkların çok çeşitli sebepleri vardır. ... İşte bunlar gibi, her türlü yıkıcı ve bölücü tehditleri yoketmek için, milletçe yılmadan çalışarak güçlü olmak zorundayız." (MEB, 1991b; 165-9)

"İç ve dış tehdit" söylemi iki temel bileşene dayanmaktadır. Bu bileşenlerden birincisi milliyetçiliğin *"homojenleştirme"* ideolojisi, ikincisi Türkiye'nin kimliksizliğini de ifade eden *"köprü"* kavramıdır. Söylemin altında yatan ideoloji yine milliyetçilik ile paraleldir. *"Biz Türkler, dil, din, yurt, tarih ve ülkü birliğine sahip homojen bir milletiz ve daima yurtta ve dünyada barış ve kardeşlik isteriz. Buna karşın bizim birliğimizi bozmak kültürel zenginliğimiz olan farklı etnik ve dinsel kimliklerimizi kullanıp iç tehdit yaratarak bizi içten yıkmak isteyen birtakım gizli güçler vardır. Bu gizli güçler hem kahraman ve güçlü Türk Milleti, hem de Türkiye'nin coğrafî konumu karşısındaki çaresizlikleri nedeniyle bize*

kin beslemektedirler. Türkiye çoğu kez birbirine çok da dost olmayan önemli yapılar arasında "köprü" görevi gördüğünden, bu dış güçlerin gözleri üzerimizdedir". Türkler, tarih boyunca iç ve dış tehditlerle daima karşıkarşıya olmuş, diğer milletlerin düşman olduğu büyük bir millet olarak kurgulanmaktadır. Bu hastalıklı *"iç ve dış tehdit"* söylemi bir yandan *"kimliksiz homojenleştirme"* çabasının başarısızlığından, diğer yandan da *"öteki"*nin (homojen Türk milleti dışında kalan her şeyin) *"ben"* (homojen Türk milleti) tarafından *"bilinememezliğinden"* kaynaklanan *"korku"*dan beslenmektedir.

Millet tanımının en önemli ögelerinden biri de *"yurt"* metaforudur. Bu kitapta *"Türkiye"*nin *"yurt"*, ya da diğer bir deyişle *"uğruna ölünecek vatan"* olarak da kavramsallaştırıldığı çok açık olarak görülmektedir:

> "Yurt, üzerinde doğup büyüdüğümüz, toprağından, suyundan, yeraltı ve yerüstü her türlü zenginliklerinden yararlandığımız, havasını teneffüs ettiğimiz toprak parçasıdır. ... Türk milletinin fertlerini birbirine bağlayan kuvvetli bağlardan biri de yurt birliğidir. ... Bizi mutlu kılan yurdumuzun değerini iyi bilmek, onu korumak için askerlik hizmetimizi seve seve yerine getirmek gerekir. Onun üstünde yaşamaktan doğan gelirimizden bir kısmını devlete vermek, yani vergimizi zamanında seve seve zamanında ödemek görevlerimiz arasındadır... Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki vatan, hiçbir menfaatle değişilmeyecek kadar kutsal bir varlıktır." (MEB, 1991b; 170-1)

Burada, yaratılan *"homojen milletin"* somut mekânı *"yurt/uğruna ölünecek vatan"*dır. *Millet anlamını ve tanımını burada bulmakta, "bu kutsal topraklar" sayesinde varolmaktadır. Varlığımızı borçlu olduğumuz bu kutsal topraklar hiçbir "bireysel çıkar" ile değiştirilemez.* Bu söylem, iki temele dayanmaktadır. Bir yandan *"vatan"* homojen Türk Milleti'nin kaçınılmaz neden ve sonucu olurken, diğer yandan da zamandan/tarihten bağımsız olarak *"ebediyen varolacak olan Türk Milleti"* kurgusunun *"mekânsal farklılıklardan da bağımsızlığını"* gerektirmesinin bir sonucudur.

Bütün bu belirlemeler, coğrafya derslerinin bireyleri (öğrencileri) yerleştirdiği ekseni yeterince açıklamaktadır. Kısaca özetlenecek olursa, öğrenci, analizi ancak ülkelerden meydana gelmiş bir bütün olarak mümkün olabilen bir dünyada, coğrafî konumu ile önemli bir köprü olma niteliği taşıyan, iç ve dış tehditlerle daima yüzyüze olan bir ülkenin sınırları içinde, toprakları kutsal olan bir yurtta yaşayan *"biri"*dir. Bu noktada *"coğrafî mekânda birey"* gündeme gelmektedir. Ancak *"birey"* kavramından önce *"mekân"* kurgusunun önemli bir unsuru olan ve üzerinde daha önce kısaca durulan *"içi boşaltılmış sınır"* kavramı daha detaylı olarak irdelenmelidir.

D. (İçi boşaltılmış) sınır

"Bir olgunun, kendisini ifade edebilmesi, dolayısıyla kimliğini kurabilmesi kendine açtığı alan içinde olanaklıdır" savı, *"sınır"* olgusunu da içinde taşımaktadır. Sınır kavramının taşıdığı bir diğer önemli özellik, *"benzer ya da homojen olanı"* belirlemesi, diğerlerinden ayırması ve böylece belirlediği alanın tanımlanmasına ve analiz edilmesine olanak tanımasıdır. *"Coğrafya"* sözkonusu olduğunda ise, tüm kitaplarda açıkça vurgulandığı gibi coğrafyacının ve coğrafyanın görevi *"sınırın"* bu işlevini gerçekleştirmek olmaktadır:

> "İşte coğrafyacıların asıl görevi, yeryüzünün bir kısmında ya da ülke sınırları içinde benzerlik gösteren bu birimleri ayırt etmek ve onları incelemektir." (Şahin, 1993; 13)

Dolayısıyla coğrafyacı açık bir biçimde *"modern ulus-devlet kurma" projesinin önemli mimarlarındandır.*

Ancak, güç ve varlık alanı olarak *"coğrafî mekân"*ı belirlemek ve böylece o alanı tanımlayıp analiz etmek sözkonusu olduğunda, *"sınır"* yapaylığından kaynaklanan birtakım problemlere yolaçmaktadır. *"Sınır"* kavramından kaynaklanan ilk problem, sınırın kendisidir. Yöre, il, bölge, ülke, ya da kıta, mekânın ölçeği ne olursa olsun, sınır mutlaka bir *"belirsizlik"* taşımaktadır. Bunun temel nedeni *"yapay"* bir özelliği olan belirleme kriterlerinin amaca göre değişebilir olmasından kaynaklanmaktadır:

> "Çünkü bu deyimleri kullanan bilim ve siyaset kurumlarının ve yazarların öne sürdükleri ülkeler birbirine uymamakta veya sınırlarında değişiklik göstermektedir." (Erinç ve Öngör, 1981b; 25)
>
> "Üzerinde asıl uzlaşılamayan da Avrupa ile Asya'yı ayırması gereken sınırlardır... Sınır doğudaki kadar olmamakla birlikte, batı'da da kesin değildir." (Erinç ve Öngör, 1981a; 56-7)
>
> "Yeryüzünün tabii, beşerî veya ekonomik özelliklerine göre bir bölümü "Coğrafî bölge" olarak belirtilir. Bölgeyi çeviren sınırlar, türlü hallerde kesin olduğu halde, kimi yerde belirsizdir." (İzbırak, 1992; 1)

Sınır saptamada belirsizliğin temel nedeni, biraraya getirilen belirleme kriterlerinin sonsuz sayıda arttırılmasının mümkün olmasından kaynaklanmaktadır. Kriter arttıkça *"homojen"* mekân küçülmektedir. Sınırın, mekânı tüketen bu özelliği, kaynakların tümünde yeralan *"bölge"*, *"bölüm"* ve *"yöre"* tanımlarında açıkça ifade edilmektedirler:

> "... tabii, beşerî veya ekonomik özellikleri ile diğer alanlardan ayrılan, fakat kendi sınırları içerisinde benzerlik gösteren alanlara bölge denir... kendi içinde benzer özellikleri daha çok olan bölgeden küçük bu alanla-

> ra bölüm denir... Yöre, coğrafî özellikleri bakımından kendine özgü görünüşü olan, bölümden daha küçük alanlara denir." (M.E.B., 1991b; 10)

Burada da açıkça ifade edildiği gibi, *"sınırlama"*nın temel işlevi *"homojen"* olanı *"diğerleri"*nden ayırmaktır.

Sınıra dair bir diğer önemli sorun, *"homojen"* olanı belirleyen *"özellikler"*in yapısından kaynaklanmaktadır. Bu özellikler,

> "iki grup altında toplanır. 1) Doğal özellikler, 2) Beşerî ve ekonomik özellikler." (Şahin, 1993; 14)

Homojen olanı diğerinden ayırmanın ölçütleri, dayandıkları kabuller bakımından birbirlerinden çok farklıdırlar. Tamamen *"tekillilik"*lerin ve *"nitelik"*lerin bir ifadesi olan *"doğal"* özellikler; *"evrensel"*in ve *"soyut"*un, aynı zamanda da *"nicelik"*lerin kavramsallaştırdığı *"beşeri"* ve *"ekonomik"* özelliklerle, neden sonuç ilişkisi içinde aynı düzlemde alınmaktadır. Bu neden-sonuç ilişkisi *"coğrafî mekânların"* analizinde en önemli unsur olarak ele alınmaktadır:

> "Tabiat şartları bakımından dünya üzerinde görülen bu yerel farklılıklar, insanların ekonomik etkinliklerinin de farklı olmasına yol açar. Dünya üzerinde yerleşmelerin ve nüfusun farklı yoğunlukta olmasına neden olur." (Şahin, 1993; 113)

> "Bugün Orta Doğu'da yine de egemen olan, yukarıda belirttiğimiz doğa koşullarının zorladığı geleneksel yaşantı tarzıdır." (Erinç ve Öngör, 1981b; 34).

"Sınır" kavramının çözemediği belirsizlikler de yapay olarak belirlenmesinden kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle *"coğrafî sınırlar"*, *"coğrafî mekân"*ın çok boyutlu ve tekil yapısına uymamaktadır. *"Bölge, bölüm, yöre"* hiyerarşisi altında yatan, sürekli daha homojen olanı arama çabası da bunun bir göstergesidir.

Ülkeyi ulus-devletin güç alanı olarak bir "logo" haline dönüştüren *"içi boşaltılmış sınır"* kavramı daha belirgin bir şekilde, *"idari bölümleme"* metaforunda yer almaktadır:

> "İdarî bölümlemedeki birimlerin (il, ilçe, bucak ve köy) sınırları ile coğrafî bölge sınırları birbirine uymaz... İdarî bölümlemede esas olan, ülke yönetiminin kolaylığı ve yapılacak hizmetlerin daha hızlı, daha etkili biçimde ulaştırılmasıdır." (Şahin, 1993; 19)

"İdarî bölümleme" kavramının altında, *"coğrafî bölümleme"*deki *"homojenleştirme"*den de öte, *"içini boşaltma"* işlevi vardır. Yukarıdaki söylemin de açıkça ifade ettiği gibi burada sınır, *"iki boyuta"* ve *"tek zaman"*a indirgenmiş diğer bir deyişle içi boşaltılmış mekânın sınırı olmaktadır. Bu sınırlar içindeki mekân da tamamen *"ulus-devletin güç alanı"* haline gelmiştir. Mekânın tekilliği ve ni-

teliği hiçbir anlam ifade etmemektedir.

"İçi boşaltılmış sınır" kavramında yukarıda belirleyici olarak sıralanan unsurlardan biri de *"beşerî özellikler"*dir; diğer bir deyişle, mekânı belirleyen unsurlardan biri de *"insan"* ya da *"birey"*dir. Bu unsur, çalışmanın diğer bir alanını, belki de en önemli alanını oluşturmaktadır. Çalışmanın son kısmında çok yönlü olarak *"coğrafyada birey"* ele alınacaktır.

III. Coğrafyada birey

Bu yazının temeli, baştan beri sık sık vurguladığım gibi, *"coğrafya derslerinde yer alan birey kurgusu"*nun analizini yapmaktır. Kaynakların tümünde hem okuyucu (öğrenci) olarak birey, hem de *"coğrafî mekânda yaşayan birey"* kavramsallaştırılması sözkonusudur. Bu anlamda, analizin amacına uygun olarak, yine bir dizi soru sorma yolunu izleyeceğim: Bu bireye nasıl bir alan açılmış? Nasıl ve nereye yerleştirilmekte? Nasıl varolmakta? Birey olması nasıl mümkün ya da değil? Yalnız Türkiye coğrafyasında değil, ülkeler coğrafyasında ve beşerî coğrafyada nerede durmakta? Bu durduğu yer kime ne sağlamakta? Güç ilişkilerinin şekillendirdiği bir alan haline nasıl gelmekte?

A. Türkiye coğrafyasında özne olarak birey

Ele aldığım kitaplarda, Türkiye coğrafyası bağlamında şu ana kadar söylenenlerden de çıkartılması mümkün olan, bireye tanımlanan varlık alanı hemen her cümlede, kullanılan öznede açıkça kendini göstermekte. Bu özne çoğu kez *"biz (Türk milleti)"*, *"Devlet"*, ve bu *"biz"*in ürettiği, *"halk"*, *"insan(larımız)"*, *"köylüler(imiz)"*, *"çiftçi(lerimiz)"*, *"vatandaş(larımız)"*, *"yurttaşlarımız)*, *"(genç) nüfus(umuz)"*, *"ekonomi(miz)"*, *"maden(lerimiz)"*, *"doğal kaynak(larımız)"*, *"orman(larımız)"*. Örneklerinin çok daha fazla sayıda arttırılması mümkün olan bu özne kurgularının gittiği tek varlık alanı, Türkiye topraklarında varolan ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin himayesindeki, *"homojen ve bütün Türk milleti"* olarak kurgulanmaktadır.

Böyle bir varlık alanı içerisinde, bireyler yalnız ve ancak nüfus verilerinin nicelikleri ve mekânsal nüfus yoğunluğu ifadeleri olarak varolabilmekte (Erinç ve Öngör, 1981b; 33, 38, 51, 118, 132, 144); bireylerin dinsel, etnik vb. hiçbir nitel kimliğine olanak verilmemektedir. Örneğin, kadın ve erkek kimlikleri dahi nüfus sayımlarının nicelikleri olarak ifade edilmektedir (Erinç ve Öngör, 1981b; 63). Cinsel kimlikler ise aile kurumu içerisinde yok olmaktadır. Bunun çok çarpıcı bir örneği, devletin *"aile"*ye, güç ürettiği bir alan olarak açtığı *"nüfus planlaması"* söyleminde yer vermesidir:

> "1965'de çıkarılan "Nüfus Planlaması Kanunu" bu amaç ve görüşlerle getirilmiştir. Kanunun gerekçesi: Türkiye'deki ailelerin istedikleri zaman ve

istedikleri sayıda çocuk sahibi olabilmelerini sağlamak için devletin kendilerine yasal, türel ve insancıl yollarla yardımcı olması"dır." (Erinç ve Öngör, 1981b; 144)

Özetle, birey, varlık alanını, ulus-devletin coğrafyasında, bu devletin homojen milletinin bir parçası olarak bulmaktadır. Gerçekte, homojenleştirilmiş bireylerin oluşturduğu bu toplum da, ulus devletin ekonomik ve siyasal varlığı için açmak zorunda olduğu güç alanının bir parçasıdır.

Diğer yandan, coğrafyanın tek bireyi *"Türkiye"* topraklarında yaşayan *"Türk"* değil. Nitekim ülkeler coğrafyasında karşımıza başka bireyler de çıkıyor. Bu başka bireyler de Türk bireyin yüklenen kimlikleri anlamak bakımından önemlidir.

B. Dünya coğrafyasında birey

Yaşadığı ülke her ne olursa olsun, birey olarak özneyi tanımlayan nitelikler birbirinin aynıdır: dil, din, nüfus, etnik köken, ırk ekonomik hayat; başka bir deyişle milleti millet yapan nitelikler. Örneğin, Orta Doğu'da, bir yandan Arapça konuşan *"Arap dünyası"* varlık alanı olarak dururken; ya da örneğin, Farsça konuşan *"İranlılar"*, dilleri, dinleri ayrı olan *"Yahudiler"* görülürken (Erinç ve Öngör, 1981; 26-27); diğer yandan da birey Türkiye'nin de bir parçası olduğu *"Müslüman"* dünya içine yerleştirilmektedir. Böylece, öğrencinin *"Türk"* kimliğine bir de *"Müslüman"* kimliği eklenmektedir. Sözkonusu birey *"Afrikalı"* ya da *"Uzak Doğulu"* olduğunda da öğrenci kendi ırk kimliği olan *"beyaz"* kimliği ile karşılaşmaktadır.

1. Dünya coğrafyasında "Türk" birey

Türk birey, sadece *"yurdumuzun"* sınırları içinde yer almamaktadır. Türk milletinin, tek varlık alanının *"sınırları belli Türkiye"* olmadığı da bir önceki döneme göre artan oranda sık sık yapılan bir vurgudur. Örneğin;

> "Orta Asya'dan göçler yoluyla Asya ve Avrupa'ya yayılan Türkler, batıda Balkanlar ile doğuda Büyük Okyanus, kuzeyde Kuzey Buz Denizi ile güneyde Tibet arasında kalan bazı bölümlerde yaşamaktadırlar." (MEB., 1991a; 71)

Böylece biz Türklerin ülkemiz ya da yaşadığımız yer neresi olursa olsun *"büyük"* bir millet olduğu vazedilmektedir.

"Türkiye dışında yaşayan soydaşlarınız ile Türkiye'de yaşayan azınlık vatandaşlarınız", sık sık karşılaşılan kalıplardandır. Ancak, 1980 ve sonrasındaki söylem ile son dönemin söylemi arasında, tema aynı dahi olsa, çok belirgin bir biçimde artan *"milliyetçilik"* vurgusu görülmektedir:

> "Türkiye Cumhuriyeti, esas olarak Asya'da ve dağınık gruplar halinde

> Balkanlar'da ve öteki kıtalarda yaşayan Türklerin en yoğun, en kalabalık olduğu bölgedir." (Erinç ve Öngör, 1981a; 26)
>
> "Bugün yeryüzünde Ana Vatan sınırları dışında birçok Türk yaşamaktadır. Tarih çağları boyunca Türkler her gittikleri yerlere medeniyetlerini ve insanî değerlerini de taşımışlardır. Kurdukları devletlerde kendileriyle yaşayan azınlık nüfusla kısa zamanda kaynaşmışlar, kardeşçe, birlikte uzun yıllar rahat bir şekilde hayatlarını sürdürmüşlerdir." (MEB., 1991a; 116)

1980 öncesi zihniyeti temsil eden ilk parçada, *"Türk"* kimliği, niceliği ile tanımlanırken, sonrakinde, bunun yerini nitelik alınmakta ve Türklerin *"sınırsal aşkınlığı"* üzerinde durulmaktadır. *"Türk Milleti tarih boyunca kendi içinde yaşamış azınlıklara kol kanat germiş, onlarla kaynaşmış büyük, medenî, barışsever bir millettir"* ifadesi aslında *"homojenleştirme"* eyleminin de bir uzantısıdır. Öyle ki, sözkonusu *"farklı bir etnik ya da dini kimlik"* ise, *"Türk Milleti"* bu gerçeği kabul ederken, bu farklı kimlik ile *"kaynaşma"*, homojenleştirme süreci içinde olabilecek en iyi çözüm olarak görülmüştür.

"Türkiye'den dışa göç" olgusu dolayısıyla da *"sınırlarımız dışındaki soydaşlarımız"*ın kavramsallaştırıldığı görülmektedir. Bu olguya her üç dönemde de rastlanmasına karşın, artan milliyetçilik ideolojisine bağlayabileceğimiz dönemsel farklılıklar burada da görülmektedir:

> "Türkiye'den dışa göç, Osmanlı Devleti'nin uzun süren genişleme ve yayılma yıllarında oldu. Yeni kazanılan ve egemenlik altına alınan ülkelere, özellikle Balkan yarımadasına Anadolu'dan çok sayıda Türk göç etmiş, oraları yurt edinerek yerleşmişlerdi." (Erinç ve Öngör, 1981b; 130)
>
> "Tarih çağları boyunca dünya medeniyetine her alanda önderlik yapan Büyük Türk Milletinin, Ana Vatan sınırları dışında kalmış çok sayıda soydaşı vardır. Türklerin yaşadığı bu ülkelerden ve bütün dünya devletlerinden dil, din, kültür, örf ve âdet bakımından insan haklarına dayalı, saygılı, hoşgörülü bir davranış beklenmektedir. Esasen bu sayılanlar, soydaşlarımızın ikili antlaşmalar, uluslararası planda benimsenmiş insan hakları ilkeleri ve bulundukları ülkenin iç mevzuatıyla kendilerine tanınmış en tabii haklarıdır." (MEB., 1991a; 117)

İki söylem arasında yine aynı fark sözkonusu. İlkinde belli ölçüde objektif olma ve sadece bilgi verme çabası gözlenirken, ikincisi çok açık şekilde *"milliyetçilik"* ideolojisi ile eklemlenmektedir. Bunu sadece *"Büyük Türk Milleti"*, *"Ana Vatan"* ve *"(Büyük Türk Milletinin bir parçası olan) soydaşlarımız"* kavramlarının kullanılmış olmasında bile görmek mümkün. *"Hümanizm"*e dayanan bu söylemin ortaya çıkmasının temelinde, kolaylıkla anlaşılabileği gibi, dünyada son on yıldır yaşanan siyasal gelişmeler ve değişmelerle yatmaktadır.

Dünya coğrafyasında Türk birey ile, bir de *"yurt dışında çalışan vatandaşla-*

rımız" bağlamında karşılaşılmakta:

> "... Bunlar geçici olarak yabancı ülkelere çalışmak üzere giden vatandaşlarımızdır. ... Bu göçler, Türkiye ile adı geçen ülkelerin sorumlu kuruluşları arasındaki ikili antlaşmalara dayanır. ... Türk işçileri yabancı ülkelerdeki kazançlarının bir bölümünü döviz olarak vatanlarına aktarırlar. Bu yabancı paraların memleketimiz ekonomisi için çok yararlı bir gelir kaynağı olduğunda kuşku yoktur. Ancak olay son yıllardaki kalkınma çabalarına rağmen, hızla artan nüfusumuza, vatanımızda yeterli iş ve kazanç sağlayamadığımız gerçeğini ortaya koymaktadır ve bu yönüyle düşündürücüdür." (Erinç ve Öngör, 1981b; 131-2)

> "Çalıştıkları ülke ekonomilerine önemli katkıda bulunan yurt dışındaki işçilerimiz bulundukları ülkede çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Yapılan anlaşmalar ve alınan tedbirlerle bu zorlukların bir kısmı çözülmektedir. Ancak zamanla yeni yeni problemler ortaya çıkmaktadır. ... Türk işçilerinin yurt dışına gönderilmesi, ülke ekonomisi açısından faydalı olmaktadır. ... Türkiye ekonomisi son yıllarda hızla büyümekte, ülkemiz endüstrileşmektedir. Önümüzdeki yıllarda bu endüstrileşmenin sonucu olarak vatandaşlarımız kendi vatanlarında iş imkânlarına kavuşabileceklerdir." (MEB., 1991a; 118)

Her iki söylemde de açık şekilde, yurt dışındaki vatandaşlarımızı *"ekonomimize"* katkıları vurgulanırken; ilkinde ekonomimize yönelen *"özeleştiri"*nin yerini, ikincide *"vatandaşlarımızın çalıştıkları ülkelerin"* eleştirisi almaktadır. *"Büyük Türk Milleti"* söyleminin bir uzantısı olarak *"Türk ekonomisi"* konusunda da çok belirgin bir iyimserlik vardır.

Dünya coğrafyasındaki Türk birey ister *"soydaş"*, ister *"vatandaş"*, isterse de *"yurttaş"* olsun, daima *"Türk milletinin bir parçası"* olarak varlık alanı bulmaktadır. Dönemlerde bir öncekine göre artan milliyetçilik ideolojisine paralel olarak da *"Büyük Türk Milleti"*ne karşı *"diğerleri"*nin düşmanca tavırları giderek daha çok ve güçlü şekilde yer almaktadır. Bunun arkasında yine *"kendi içinde homojen ve diğerlerinden farklı millet"* kurgusu ve *"iç ve dış tehdit"* söylemi yatmaktadır.

2. Dünya coğrafyasında "diğer" birey

Ülkelerden oluşmuş dünya kurgusunun bir sonucu olarak, dünya coğrafyasının öznesi haline gelen ülke, kıta ve ulus-devlet söylemlerini tamamlayan unsurlar, *"doğal koşullar"* ve *"beşerî hayat"* söylemleridir; birey de bu söylemler içinde yer almaktadır:

> "Ülkenin beşerî coğrafya bakımından ilginç bir özelliği de şehirleşmenin büyük ölçülere erişmiş olmasıdır." (Erinç ve Öngör, 1981b; 163)

> "Fakat bütün bu gelişmelere rağmen Afrika'nın geri kalan en büyük kısmının, özellikle iç bölgelerinin tanınması 20. yüzyıla kadar gecikmiştir. Afrika'ya uzun süre *"Karanlık Kıta"* denmesi işte bu yüzdendir. Tanınmasındaki bu gecikme acaba hangi nedenlerden ileri gelmiştir? Bu soruların karşılığını Afrika'nın doğa koşullarında bulabiliriz." (Erinç ve Öngör, 1981b; 131)

> "Ara bölge niteliğinin beşerî coğrafya üzerindeki en önemli etkisi, yüzyıllar boyunca birçok halkların bir yöneliş ve yığılma alanı olmasıdır... Orta Avrupa beşerî hayatının bir başka özelliği de, şehir hayatının eskiliği ve şehirli nüfusun fazlalığıdır." (Erinç ve Öngör, 1981b; 95)

"Doğal koşullar" hem gerikalmışlığın, hem de *"ilerlemenin"* nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğal koşulların belirlediği *"beşerî hayat"*, *"medenileşme"*nin bir sonucu olan *"şehirleşme"* kavramını da beraberinde getirmektedir.

"İnsanlar", özne olarak *"beşerî hayat"* söylemi içinde varolurken, üç şekilde *"sınıflandırılmakta"*: Ya *"Orta Doğu'lu"*, *"Asya'lı"*, *"Avrupalı"*, *"Afrikalı"* vb. olarak *"kıtalı"* kimliği ile; ya *"millet"* olmanın gerektirdiği kimliklerden biriyle; ya da ve özellikle *"bizden"* farklı bir yönüyle kurgulanmakta. Bu son sınıflandırma biçimine en çarpıcı örnek, *"ırk"* kavramında kendini göstermektedir. Diğer bireyi belirleyen kimlikler daima *"ben"*den, homojen Türk milletinden farklı olan kimliklerdir. Bu durum, *"ben"*i belirleyen kimliklerin daima ancak *"ben"*den farklı olan kimlikler ile ancak mümkün olabildiği gerçeğini bir kez daha göstermektedir.

a. Birey ve "kıtalı" kimliği

Irk kavramı tıpkı öteki *"diğeri"* kimliklerinde olduğu gibi, *"homojen Türk milletinin ırkı"* olan *"beyaz ırk dışında bir ırk"* sözkonusu olduğunda yer almaktadır. Bireyin kıtalı kimliğine, özellikle 1980 dönemi ders kitaplarında rastlanırken, 1990 ve sonrası kaynaklarda ise vurgu *"milli kimlik"* üzerinde yoğunlaşmaktadır:

> "Nüfusun başlıca özellikleri 3/4'ünün zenci olması ve bu kıtada yaşayan insanlar arasında gerek kültür, gerek ekonomik gelişme derecesi bakımından çok derin ayrılıkların bulunmasıdır. ... Deri renginde, kültürde, dilde ve varlıktaki bu büyük ayrılıklar bugünkü Afrika'da sosyal ve siyasal birçok sorunların ortaya çıkmasına yolaçmıştır." (Erinç ve Öngör, 1981b; 141-2)

> "Fakat, bu geniş bölgeye asıl niteliğini veren ve onu Asya'nın öteki bölgelerinden farklılaştıran başlıca nedenler nüfus yapısı, ırk, dil, din, tarihsel ve kültürel gelişme gibi alanlarda görülen yakın ilişkiler ve benzerliklerdir. Doğu Asya veya Uzak Doğu, sarı ırk adı altında bilinen insan soyunun yaşadığı bölgedir. ... Bununla beraber, Uzak Doğu ülkeleri bugün birbirinin

tamamiyle aynı da değildir. Bu farklılaşma kısmen doğal koşullarla ilgilidir." (Erinç ve Öngör, 1981b; 191)

Kıtalı kimliğinin en belirgin özelliği, yukarıdaki söylemlerden de kolayca anlaşılabileceği gibi *"ırk"*, *"dil"*, *"din"* ile, *"tarihsel"* ve *"kültürel"* gelişme özelliklerinde görülen benzerliklerdir. Dikkat edilirse bu özellikler temelde *"millet"*i de tanımlayan özelliklerdir. Dolayısıyla *"millet"* kavramının altında yatan *"homojenleştirme"* olgusu benzer şekilde burada da yer almaktadır. *"Kıtallı"* kimliğin de belirgin olarak ortaya çıkışı, ya *"biz Türkler gibi"* söylemi ile, ya da *"biz Türkler'den farklı"* kabulü ile olmaktadır.

Kıtalı kimliğine yer yer bir milliyetçi boyut da yüklenmektedir. Kıta sözkonusu olduğunda ortaya çıkan bu milliyetçilik söylemi, *"kıtalı bireylerin"*, onları *"benden"* ayıran ve bu nedenle *"ben tarafından kabul edilmeyen"* kimliklerinin bir sonucu olarak sunulmaktadır:

> "Daha önceki yıllarda kıtanın önemli bir kısmı sömürge halinde idi. Fakat, bütün dünyada olduğu gibi, Asya'da da kuvvetlenen milliyetçilik akımları bu görünümün kısa bir sürede değişmesini sağlamıştır." (Erinç ve Öngör, 1981b; 176)

> "Yeni Dünya ülkelerinin kendi aralarında bazı siyasal geçimsizlikleri vardır. Bununla beraber hepsi *"panamerikanizm"* düşüncesini benimserler. Bu düşünce, dünya sorunları karşısında bütün Yeni Dünya ülkelerinin, siyaset ekonomi ve kültür alanlarında işbirliği yapmalarını öngörür." (Erinç ve Öngör, 1981b; 211)

> "Bütün bu olumsuz koşullara rağmen, tropikal Afrika'da da milliyetçilik ve Afrikalılık bilinci kuvvetlenmiş ve bu nedenle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bölgedeki sömürgeler birbiri ardından bağımsız devletler haline gelmiştir." (Erinç ve Öngör, 1981; 156)

Bu söylemlerin altında yatan temel kabul, *"homojen ve diğerlerinden farklı"* kıta kimliklerinin, tıpkı *"millet"* kimliğinde olduğu gibi varolduğudur. Bundan da öte, kıtalı kimliği somut olarak varlığını ancak *"milli kimlik"* altında bulabilmektedir.

1980 ve sonrasında okutulmuş olan kaynaklarda belirgin şekilde yeralan, kıtalı kimliğinin yerini, 1990'lara gelinirken *"millet"* kimlikleri almaktadır. *"Milliyetçilik"* söyleminin artan vurgusu ile son dönemde *"Türk milli kimliği"* vurgulanırken, *"diğerinin"* kimliklerine artık daha az rastlanmaktadır.

b. Birey ve "ırk" kimliği

Daha çok bir kıtalı birey kimliği olarak işlenen ırk kimliği, *"diğeri"*nin, *"bizden farklı olanın"* kimliği olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla, *"sarı"* veya *"siyah"* ırk sözkonusu olduğunda bireyin ırk kimliği ortaya çıkmaktadır. *"Siyah ırk"*,

"Batılı beyaz modern" öznenin *"diğeri"*ni kurarak *"ben"*i tanımlama çabasının bir ifadesi olan *"modern olmayan-ilkel"* anlamını taşıyan ve kendisine sürekli araştırma nesnesi yaptığı *"yerli"* kavramıyla birlikte anılmaktadır:

> "Burânın yerli halkı da beyaz ırktandır. Hatta onun için kıtanın bu kısmına bazı coğrafyacılar *"Beyaz Afrika"* adını da verirler." (Erinç ve Öngör, 1981b; 143)

> "Yerli halk birçok ırk ve dil gruplarına ayrılmakla beraber hepsi siyah ırktandır. Böylece bu bölgeye bir bakıma, siyah ırkın asıl yurdu olan *"Zenci Afrika"* diyebiliriz." (Erinç ve Öngör, 1981b; 152)

> "Bölgenin yerlileri, sayısı 100'e yaklaşan kabilelere bölünmüştür. Hepsi siyah ırktan olmakla beraber boyları, deri renkleri ve dilleriyle birbirinden ayrılırlar. En önemli ve en kalabalık gruplardan biri Sudan zencileridir. Bunlar "Kraal" adı verilen köylerde yaşar, tarımla uğraşırlar. Sanat ve kültür alanında da hayli ileridirler." (Erinç ve Öngör, 1981b; 156)

> "Beyaz olmayanları birçok insan haklarından yoksun bırakan sıkı ırk ayrımı, Güney Afrika'nın en önemli sosyal ve siyasal problemlerinden biridir." (Erinç ve Öngör, 1981b; 160)

Kısacası, *"beyaz olmayan"* ırkların gündeme gelmesinin temel nedeni, *"modernite projesinin Batılı olan öznesi"*nin *"beyaz"* olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü *"sarı"* ve *"siyah"* diğerinin ırkıdır ve bu nedenle de daima baskı altına alınmıştır.

c. Birey ve "nüfusun millet kimlikleri"

Her üç dönemde de, fakat vurgusu giderek artan oranda, *"millet"* olmanın gerektirdiği özellikler, *"birey"*in nicelik belirten *"nüfus"* kavramına eşitlenmesiyle, *"nüfus kimlikleri"* olarak ortaya çıkmaktadır. Bu aslında *"ülkelerden meydana gelmiş Dünya"* söyleminin hem sonucu, hem de gereğidir. *"İnsan"* da tıpkı *"ülke"* gibi *"ulus-devlet"*in varlık aracı olmaktadır:

> "Herhangi bir ülkede yaşayan insan sayısının ve insanların içinde bulundukları sosyal ve ekonomik şartların belirlenip, bilinmesi birçok bakımlardan yararlı, hatta zorunludur. Çünkü insan, ülkelerin en başta gelen güç kaynağıdır. Bu kaynağın nitelik ve nicelik bakımından özelliklerini bilmeden ülkenin yönetimi imkansızdır. Bu sebepledir ki, bütün uygar ülkelerde, amaca ulaşmak için belli aralıklarla "nüfus ayımları" yapılmaktadır." (Erinç ve Öngör, 1981b; 117)

Bu *"beşeri hayat"* söylemi diğer bir *"millet"* olma unsurunu da yansıtmaktadır: *"Güç kaynağı"* olarak nitelendirilen ve ulus-devletin *"güç alanı"* olan *"ülke"*sini yönetebilmesinin tek aracı olan ve niceliğe indirgenmesinin bir sonucu

olarak, ancak *"nüfus sayımı"* ile analiz edilebilen *"insan"*. Dolayısıyla bireyin nüfus kimliği, ulus-devletin varlığını, böylece de *"millet"* tanımını ve diğerlerinden farklı ve homojen *"halkı"* mümkün kılmaktadır.

> "Beşerî coğrafya bakımından Sovyetler birliğinin en dikkat çekici yanı, dil din ve ırk bakımından farklı birçok "etnik grup"lardan meydana gelmiş olmasıdır; bunların sayısı 150'yi geçer. Dünyanın başka hiçbir devletinde bu derece değişik bir etnik yapıya rastlanmaz." (Erinç ve Öngör, 1981b; 76)

> "Ülkenin beşerî coğrafyasının bir başka özelliği de, nüfusun çok düzensiz olarak dağılması ve genellikle yoğunluğun düşük olmasıdır." (Erinç ve Öngör, 1981b; 77)

*"Ülke"*yi kavramsallaştırmanın en önemli aracı da yine *"nüfus"*tur. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi, böyle bir kavramsallaştırma, her tür bireysel tekilliğin ve niteliğin, niceliğe böylece de homojenliğe indirgenmesini nedenlemektedir. Bunun vardığı en uç noktasıyla, aşağıdaki söylem en çarpıcı örneklerden biridir:

> "Yalnız Çinliler ve Hintliler tek sıra halinde ardarda dizilseler, meydana gelecek insan sırasının uzunluğu dünyanın çevresini dolaşır ve artar." (Erinç ve Öngör, 1981b; 171)

Burada Çinli ve Hintli olmak tamamen niceliğe indirgenmiştir. Birey, *"varlığı"* ile beraber, rakamdan başka hiçbir şey değildir. Aslında ulus-devletin bireyi de böyle bir bireydir.

IV. Sonuç

Bu yazıda yapılan analiz birkaç önemli gerçeği göstermektedir. Bunlardan ilki ve temeli, *"modernite projesinin ikili kutupsal karşıtlıkları"*nı meşrulaştıran *"ben"* ve *"diğeri"* karşıtlığının *"Türkiye"* ve *"Türk Milleti"* kavramsallaştırmasındaki yeridir. İkinci önemli saptama da *"ben/diğeri"* ikili karşıtlığından doğan *"köprü"* metaforu ile *"coğrafî konum"* ve *"jeopolitik önem"* kavramlarıyla bağlantılı olarak ortaya çıkan *"iç ve dış tehdit"* söylemidir. Bu söylemin ortaya çıkışı altında yatan neden ise *"diğerinin bilinememezliği"* karşısında *"ben"*in korkusu olarak özetlenebilir. Üçüncü önemli saptama, *"modern ulus-devletin ülke yaratma projesi"*nin gerekleri üzerinedir. Burada ele aldığım ders kitaplarında, 1980 sonrası vurgusu giderek artan oranda milliyetçilik ideolojisiyle paralel olan *"homojen ve Büyük Türk Milleti"* ile *"uğrunda ölünecek vatan"* metaforları da bu düzlemde anlaşılabilmektedir. Son saptama ve bu analiz kapsamında en önemlisi, bu belirlemelerin en önemli varlık araçlarından biri *"eğitim sistemi"* olan ulus-devletin, *"uğruna ölünecek vatan"* yaratma projesinin bu bağlamda

coğrafya ders kitapları kapsamında varlık alanını bulmasıdır. Bu saptamanın en önemli gerekçesi, baştan beri savunduğum gibi *"eğitim sistemi"*nin meşruiyet kazandırdığı bilgi ile ulus-devletin kendi varlık alanını kurmada en önemli aracı olmasıdır. Bu çalışmanın da açıkça ortaya koyduğu gibi, bu araç daima *"bir ulus-devletin"* ideoloji ve politikalarında değişimle de paraleldir.

Bütün bu söylenenleri özetleyici bir soru, *"coğrafya öğretmenin amaçları nelerdir?"* sorusu olacaktır. *"Coğrafya hangi alanları boş bırakıyor?"* sorusunun cevabı da bu analizin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Coğrafya öğretmenin temel amacı, 1980 sonrasında etkisi giderek artan bir milliyetçilik ideolojisiyle açıkça bağlantılıdır. Bu soruya cevap yine analiz edilen söylem içinden gelmektedir. *"Milli Coğrafya"* kitabı, *"Coğrafya öğrenmenin amaçları"* başlığı altında gayet açık bir tanım getirmektedir:

> "Coğrafya öğrenmenin temel amacı, dünyayı ve yurdumuzu tanımak, ülkemizin kalkınmasında severek sorumluluk alma duygusunu geliştirmektir. Öncelikle yurdumuzu ve dünya üzerindeki yerini ve bu yerin önemini öğrenmektir.
>
> Ülkemiz, coğrafî özellikleri bakımından birbirinden farklı yedi bölgeye ayrılır. Bu bölgelerdeki farklı coğrafî özelliklerin doğurduğu yaşayış şekillerini, yer altı ve yer üstü zenginliklerini öğrenmek, vatan ve millet sevgisinin geliştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.
>
> Her ülkede olduğu gibi, yurdumuzdaki kaynaklar da sınırsız değildir. Bir gün tükenip yok olacağını düşünerek dünyada da pek çok ülkeye nasip olmayan cennet vatanımızın bu kaynaklarını özenle değerlendirmeli ve israftan kaçınmalıyız. Coğrafya işlediği konularıyla vatan sevgisine dayanan bu düşünceyi destekler ve geliştirir.
>
> Coğrafya öğretimi ayrıca gençlerin, yurdumuzun beşerî ve ekonomik yapısını en iyi şekilde tanımasına yardımcı olur. Böylece gelecekte ülke yönetiminde görev alacak kişilerin bu konuda şuurlu ve doğru karar verebilmelerini sağlar." (M.E.B., 1991a; 3)

Bu söylemin ortaya koyduğu üzere, coğrafya derslerinin amacı, bireylere *"Büyük Türk Milleti"*nin, bir üyesi olarak, *"cennet vatanı uğrunda ölebilen", "iyi vatandaş"* kimliğini kazandırmaktır. Ülkeler eksenine oturmuş bir dünyada yaşayan birey (öğrenci), *"Türk"* kimliğini dünya coğrafyasında karşısına çıkan *"diğer"* birey kimlikleriyle pekiştirmektedir. *"Uğrunda ölünecek vatan üzerinde yaşayan homojen Türk Milleti'nin gelecek kuşaklarına, eşsiz, büyük, iç ve dış düşmanları olmasına karşın bunlara karşı uyanık ve daima barıştan yana olan, kendi öz kültür değerlerine sahip çıkarken, Batı'yla olan bağlarından dolayı da Batılı da olan, müslüman, lâik, beyaz, her bakımdan homojen Türk kurgusunu pekiştirme"* hedefi aslında 1980 sonrasının pekçok diğer ekonomik siyasal ve kültürel alanlara da yansıyan temel gerçeğidir.

Coğrafyanın boş bıraktığı alanlar hangileridir sorusunun cevabı ise oldukça açıktır. Bu alanlar özetle, *"bireysel ve mekânsal tekillik ve nitelikler"*dir. Bu gerçek, analizin başından beri açıkça görüldüğü gibi, hem Dünya, hem de Türkiye boyutunda, hem mekân, hem de birey kurgularında, varlığını göstermektedir. *"Ülkelerin insanları"* homojenleştirme sürecinin de bir sonucu olarak, daima *"beşerî coğrafya"* kavramı altında *"nüfus"* kimliğiyle ifade edilirken, "ülkeler" nicelik ve evrensellik ifade eden, ülkelerarası ilişkilerin ortaya çıkardığı *"istatistik veriler"* ile *"ülkelerden meydana gelmiş dünya"* ekseninde kendilerine varlık alanı açabilmektedir.

KAYNAKÇA

Erinç, S. ve Öngör, S. (1981a) *Ülkeler Coğrafyası: ülkeler, insanlar ve sorunları*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

Erinç, S. ve Öngör, S. (1981b) *Türkiye Coğrafyası*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

Işık, O. (1993) "Hayalî Cemaatin Hayalî Memleketi", *Toplum ve Bilim*, Yaz-Güz 1993, (62), 205-207.

İzbırak, R. (1991a) *Liseler için Coğrafya I*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

İzbırak, R. (1991b) *Liseler için Coğrafya II*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

M.E.B. (1991a) *Ortaokullar için Millî Coğrafya I*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

M.E.M.B. (1991b) *Ortaokullar için Millî Coğrafya II*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

Resimli Ansiklopedik Büyük Sözlük (1982) Ansiklopedik Yayıncılık, İstanbul.

Şahin, C. (1992) *Liseler için Ders Geçme ve Kredili Sisteme Göre Coğrafya I*, Devlet Kitapları Anonim Şirketi, İstanbul.

Şahin, C. (1993) *Liseler için Ders Geçme ve Kredili Sisteme Göre Coğrafya II*, Devlet Kitapları Anonim Şirketi, İstanbul.

Representation of space and individual in geography textbooks after 1980

This article is an analysis of how spatial and individual identities are constructed and represented in secondary school geography textbooks after 1980. The paper argues that the education system in general and geography courses in particular are among the man tools enabling the state to create and legitimize a "homogenous nationhood" and to construct a "motherland".

The paper studies geography textbooks as a case in an attempt to understand how the binary oppositions of modernist thinking based upon a sharp distinction between "the One and the Others" have been used to create a strong nationalist discourse. Three main issued are analyzed in detail: First, the construction of Turkey as motherland and of Turkish nationality is possible only by explicitly ankowleding the identities of other countries and peoples that are different from others: that is, by the construction of "the I" and by signification of "the other". Second issue is the so-called "the inner and ates threat" discourse that is linked to the "bridge" metaphor, geographical location of Turkey as a bridge between great civilizations. Third issue dealt with in the article concerns the requirements associated with the will of the nation-state to create an imagined country.

The paper indicates that nationalist discourse has been on the rise in the last fifteen years as far as geography textbooks are concerned in nation-state's attempt to create "great Turkish nationality" and "the holy motherland".

Üretilen mekân, yokolan mekân

*Mahmut Mutman**

HENRI LEFEBVRE
THE PRODUCTION OF SPACE
İNG.ÇEV. DONALD NICHOLSON-SMITH,
BASIL BLACWELL
OXFORD AND CAMBRIDGE, 1991
(ÖZGÜN FRANSIZCA BASIM:
PRODUCTION DE L'ESPACE
EDITION ANTHROPOS, 1974)

PAUL VIRILIO
LOST DIMENSION
İNG.ÇEV. DANIEL MOSHENBERG
SEMIOTEXT'(E), NEW YORK, 1991
(ÖZGÜN FRANSIZCA BASIM:
L'ESPACE CRITIQUE
CHRISTIAN BOURGEOIS, 1984)

PAUL VIRILIO
THE AESTHETICS OF DISAPPEARENCE
İNG.ÇEV. PHILIP BEITCHMAN
SEMIOTEXT'(E), NEW YORK, 1991
(ÖZGÜN FRANSIZCA BASIM:
ESTHETIC DE LA DISPARITION
EDITIONS BALLAND, 1980)

Mekân içinde konumlandığımız ve 'var'-olduğumuz, ama belki de en çabuk unuttuğumuz boyut. Modern düşüncede oldukça sorunlu bir yeri oldu mekânın. Felsefe, özellikle modern felsefenin fenomenolojik geleneği onu zamana tabi kılmış göründü -her ne kadar bir yandan Heidegger, öte yandan Merleau-Ponty işin bu kadar kolay olmadığını bize ima eden düşünceler geliştirmiş olsalar bile.[1] 20. yüzyılın bir diğer popüler görüşü Marksizmin ise diyalektik bir tarih felsefesine dayanan toplumsal görüşü mekânı ancak ölü, hareketsiz doğa ya da üretim aracı ve kaynak olarak görebildi. Marksizmi hasım bilen klasik sosyoloji de aynı evrimci sorunsaldan muzdarip olduğundan mekân çok fazla ilgisini

(*) Dr. Mutman, Bilkent Üniversitesi Grafik Tasarım Bölümü öğretim üyesidir.

1 Heidegger'in "dünyalaşma" hatta bizzat varlık kavramı, Merleau-Ponty'nin "görünen" ve "görünmeyen" ilişkisi üzerine söyledikleri hep mekâna ilişkin kavramlar olarak okunabilir. Bkz. Heidegger (1967; 1971), Merleau-Ponty (1968). Felsefede bir başka önemli istisna, şiir, felsefe ve psikoanalizi birlikte kullanarak bir mekân fenomenolojisi üretmeye çalışan Gaston Bachelard oldu (1967).

çekmedi ve pozitivist disiplinler arası işbölümü gereği mekânı coğrafya, mimarlık ve şehirciliğe bıraktı.[2] Çağımızın sofistike bilimi psikoanaliz ise, örneğin sınır gibi kendi açısından ilginç olması gereken bir takım mekânsal kavramlar ile nedense hiç ilgilenmedi. Bilinçdışı gibi oldukça ilginç bir mekândan sözetmesine karşın bir mekân psikoanalizini de hiçbir zaman düşünmedi- üstelik *"unheimlich"* (yaban, tekinsiz) gibi kimi psikoanalitik kavramların açık mekânsal çağrışımlarına rağmen.[3] Özellikle 1970'li yıllarla birlikte, disiplinlerarası geçişliliğin artmasıyla birlikte mekân yeni bir bağımsız ilgi alanı olarak öne çıktı: tarihyazımı alanında Annales Okulu, Marksist coğrafyacılar, öte yandan Foucault ve Deleuze gibi hiçbir disipline kolayca uymayan düşünürlerin mekâna ilişkin söyledikleri çerçevesinde yeni bir kuramsal söylem ve araştırma alanı oluşmaya başladı.[4] Son olarak, Edward Said'in *Orientalism*'indeki "hayalî coğrafya" kavramında en başarılı örneğini bulan Üçüncü Dünya kaynaklı eleştirilerin oynadığı muazzam rolü gözardı edemeyiz. Böylelikle tarih, coğrafya, edebiyat, felsefe ve sosyoloji arasında sınır tanımayan, dinamik bir alışveriş sayesinde "mekân" önemli bir nesne olarak belirdi. Bu görünümde, ister istemez, modernliğin "ilerleme" anlatısı ile gelen zamansal, evrimci sorunsalın eleştirisi saklıdır. Ama, öte yandan, olup bitenin basitçe zamana karşı mekânın önem kazanması, değil, bizzat mekân ve zaman ilişkisi yeniden organize eden bir epistemik kayma olduğu söylenmelidir. Bu kayma bir yandan disipliner sınırları yerinden oynatmakta, öte yandan da, oldukça ucuz bir disiplinlerarasılık şampiyonluğu disipliner müfredatlar gerektirdiği değişikliklerin karşısında adeta panzehir olmaktadır.

Bu yazıda tanıtmak istediğim felsefeci Henri Lefebre ile şehirci-mimar Paul Virilio'nun yapıtları ise, kaynaklarının çoğulluğunu ve nesnelerinin karmaşıklı-

2 Elbet buna da istisnalar olmadı değil. Örneğin Robert Park'ın kent sosyolojisini oluşturan erken çalışmaları. Ama bunlar da evrimci bir sorunsal içinde gerçekleştirildi.

3 Bkz. S. Freud (1955: 219-252). *"Unheimlich"* yaban, tekinsiz, evcil olmayan olarak çevrilebilir ve alışılmadık, rahatsız edici bir deneyime gönderme yapar. İlke olarak görüntüye inanmayan psikoanalizde bu kavramın karmaşık bir ilişkiyi ifade ettiğini belirtelim. Örneğin Freud, kökene dönüş arzusu ("ölüm güdüsü") ile anne arasında ilişki kurduğu bir pasajda şöyle yazmaktadır: "Halbuki bu *unheimlich* yer- tüm insanların ilk *heim*'ına (yuvasına), her birimizin bir zamanlar, başlangıçta bulunduğumuz yere giriştir. 'Aşk sıla hasretidir' diye bir şaka vardır; bir insan/erkek (?) ne zaman bir yer ya da ülke düşlerken aynı zamanda kendisine 'bu yer tanıdık, daha önce burada bulunmuştum' diyorsa, bu yeri annesinin jenital organları veya gövdesi olarak yorumlayabiliriz. Bu örnekte de, *unheimlich* (yaban, evcil veya tanıdık olmayan), bir zamanlar *heimisch*, yakın, tanıdık olandır; *unheimlich* sözcüğündeki *'un'* öntakısı bastırmanın belirtisidir." (1955: 245) Irkçılıktan göçmenliğe pek çok çağdaş toplumsal pratiğin *'unheimlich'*i modern deneyimin esas bir ögesi haline getirdiğine hiç kuşku yok. Unheimlich'in bu bağlamda ve Almanya'daki Türk işçiler örneğini kullanan nefis bir tartışması için, bkz; Homi Bhabha (1990; 315-317). Mekân psikoanalizinin iyi bir örneği için, bkz. Victor Burgin (1990).

4 Marksist coğrafyacılar için, bkz. Oğuz Işık ve Banu Helvacıoğlu'nun bu sayıda söyledikleri. Foucault, modern felsefede zamanın ayrıcalıklı konumunu eleştirdi ve mekâna dikkati çekti (1980). Deleuze ve Guattari ise değişik mekânlardan söz ettiler (1988: 474-500).

ğını, sarsılmaz disipliner dogmalara ve ayrıcalıklı metodolojik kalıplara teslim etmeyen sahici bir entellektüel çabanın örneklerini oluşturuyorlar. Felsefeden sosyoloji ve tarihe, şehircilik ve coğrafyadan modern fizik, biyoloji ve iletişim bilimine dolaşan, çok kaynaklı, derinlikli ve dinamik, okuruna yanıttan ziyade enerji veren metinler bunlar. Ünlü eski kuşak Fransız Marksisti Henri Lefebvre Türk okurlarının yabancı olmadığı bir düşünür. Ama burada tanıtacağım yapıtı Lefebvre'ün Türk okurları tarafından bilinmeyen bir yönünü yansıtıyor; *The Production of Space* [Mekânın Üretimi], Lefebvre'ün ömrü boyunca süregitmiş olan, felsefî ve tarihsel bir sorunsal olarak mekânla ilgisinin en olgun ürünü. David Harvey'in bu İngilizce çevirinin sonuna eklediği kısa bir tanıtma yazısı bu ilginç çağdaş felsefeciyi İngilizce konuşan dünyanın yeni kuşaklarına tanıtıyor. Lefebvre'ün dev yapıtını sıradışı kılan en önemli unsurlardan biri hiç kuşkusuz geleneksel bir Marksist yazar için oldukça aykırı sayılabilecek mekân konusuna el atmış olması. Bu yazıda Lefebvre ile yanyana tanıtmak istediğim diğer Fransız yazar ise, son yıllarda özellikle savaş ve teknoloji üzerine çalışmaları ile dikkati çeken, Paul Virilo ve onun *L'Insecurite de Territoire*'ı [Mekânın Güvensizliği]. Virilio, Lefebvre'ün Marksist konumunu ve Hegelci felsefî dilini hiçbir şekilde paylaşmayan bir yazar. Lefebvre, mekân üzerine bir tür evrimsel büyük anlatı kurmaya çabalar görünürken, tarihsel evrim konusunda birkaç büyük fırça darbesi ile yetinen Virilio, *Lost Dimension* ve *Aesthetics of Disappereance*'ta, eleştirel metnini, görelilik kavramı ve kaos kuramından bilgisayarlar ve televizyona kadar bilim ve teknolojideki son gelişmelerin mekânı ve özellikle mekân ile zaman ilişkisini ve en geniş anlamıyla siyasal evrenimizi nasıl dönüştürdüğü noktasında odaklaştırıyor. Gene de, ilk bakışta pek çok konuda birbirine oldukça zıt düşen bu iki yazarın eleştirel çözümlemelerinin kesiştiği noktalar yok değil. Özellikle, örneğin Lefebvre'ün "soyutlama" ve "soyut mekân" kavramları belli bir biçimde okunduğunda Virilio'nun çağdaş teknolojik dönüşümlere ilişkin bazı gözlemleri ve eleştirileri ile arada bir koşutluk kurulabilir ve böylelikle verimli bir tartışma alanı oluşturulabilir.

Üretilen mekân

Göstergebilim ve psikoanalizi son yıllarda artık göreneksel hale gelmiş malum Althusser-sonrası kaynaklardan öğrenmiş ve bu bilgileri de hep biraz üstünkörü bir Hegelcilik ve ampirizm eleştirisi olarak okumuş bir kuşak için biraz şaşırtıcı ve herhalde, en azından ilk elde hayli antipatik gelecek bir yazar Henri Lefebvre. Örneğin kitabının hemen başında söylediklerini gerçekten ciddiye alırsak, Foucault, Kristeva ve Barthes'ın "hakim ideolojisinin ifadesi" olarak gördüğü fikirlerine itibar etmemeyi tavsiye eden Lefebvre'ü dogmatizmle suçlayabiliriz. Halbuki biraz sabırlı ve öncelikle kendimiz daha az dogmatik olursak ve okumayı sürdürürsek, Lefebvre'ün sevmediğini söylediği yapısalcı ve yapısalcı-

lık sonrası akımların ürettiği fikirleri ve vardığı sonuçları iyi incelemiş ve bunlardan, kendi konumu açısından gerekli dersleri çıkarmış olduğunu farketmemek mümkün değil (örneğin bence bu tutum açısından Lefebvre, David Harvey'den daha olumlu bir noktada). Tabiî ki, bu Lefebvre'ün Hegelci sorunsalında israr etmediği anlamına gelmiyor. Örneğin, bilinçdışının, bilincin kendi içinde taşıdığı çifti, yani kendi-bilinçlilikten başka bir şey olmadığını söylerken, Lefebvre tüm bir Lacan-sonrası sorunsala gizliden gizliye meydan okuyor (1991: 207). Ama tüm farklılığına rağmen, pek çok noktada Lefebvre bu düşünürlere kendisinin söylediğinden daha yakındır.

Lefebvre'ün metninin oldukça yorucu bir metin olduğunu belirtmeliyiz, çünkü bir yandan verdiği pek çok vaadi pek de yerine getirmiyor, öte yandan benzer noktaları sürekli yineliyor. Gene de bu yineleme içinde Lefebvre, çoğu zaman birbirinden farklı noktalara varıyor. Mekân üzerine çalışan pek çok araştırmacıya (örneğin David Harvery'e) rehberlik etmiş önemli bir üçlü ayrımı var Lefebvre'ün: mekânsal pratik, mekânın temsili ve temsilî mekân (1991: 40). Mekânsal pratik, gövdesel ve pratik düzeyi gösteren bir kavram; özellikle duyu organları (görme, işitme, koku, tad) bağlamında "algılanan" bir mekândan sözediyoruz bu kavramla. Mekânın temsil edilişi ile Lefebvre, son çözümlemede üretim ilişkilerinden kaynaklanan kodlar ve göstergeler ile bilimsel, kuramsal ve teknolojik bilgileri kastediyor. Bu düzeyin "düşünülen" bir mekâna gönderme yaptığını söyleyebiliriz. Lefebvre'e göre, son olarak da, kodlanmış ya da kodlanmamış karmaşık sembolik ifadelerin, kültürel inançların ve geleneklerin kurduğu "yaşanan" bir mekândan sözedilebilir. Lefebvre'ün tüm metni boyunca değişik mekânları incelerken kullandığı bu üçlü ayrımı, her ne kadar tüm benzer ayrımlar gibi kategorik bir çağrışımı olsa bile, oldukça serbest biçimde işlettiğini söyleyebiliriz. Tabiî ki bunun bir nedeni bu ayrımın oldukça karmaşık bir araştırma alanını organize etmeyi amaçlıyor olması. Örneğin mutlak mekân adını verdiği asıl pre-kapitalist tarzlara özgü dinsel-kutsal mekân, mekânın temsili düzeyinden çok temsili mekân (yaşanılan mekân) düzeyinde geçerli bir kavramdır, ama aynı zamanda gövde ile örtük ilintisi gözönüne alınırsa mutlak mekân mekânsal pratik düzeyinde de ele alınmalıdır, vb. Bu oldukça karmaşık yaklaşım gözönüne alındığında, Lefebvre'ün bu üçlü ayrımla gizliden gizliye (kimi zaman açıktan açığa) sürdürdüğü simgesel/gerçek, maddî/düşünsel, pratik/teori gibi geleneksel felsefeye ait ayrımları, bir başka yandan da sürekli bozan bir metin üretmiş olduğunu söylemeliyiz.

Lefebvre'e, göre, her şeyden önce, mekânı görülebilir, aydınlık mekânla özdeş kılmamalıyız. Tıpkı para gibi soyut ama gerçek bir nesne olan çağdaş toplumsal mekânın ürettiği iki önemli yanılsama vardır: bir kere, mekân ışıltılı, aydınlık, görülebilir, tuzaklardan arınmış, gizli saklısı olmayan, saydam bir mekân olarak ortaya çıkmaktadır. Bilgiyi saydamlık veya görünebilirlik ile aynı şey olarak alan bu anlayışa, Lefebvre "saydamlık yanılsaması" adını vermektedir.

Örneğin konuşma özgürlüğü üzerine hiçbir sınır koymamanın devrimci bir sonuca yolaçacağı inancı böyle bir saydamlık yanılsamasına dayanır. Güncel bir örnek olarak ise, televizyonu bu saydamlık yanılsamasının üretildiği en belli başlı mekân olarak gösterebiliriz. Bir ikinci önemli yanılsama da, "gerçekçi yanılsama"dır. Özellikle idealist felsefede eleştirilen gerçekçi yanılsamaya göre, şeylerin, nesnelerin, öznelerden ve onların düşünceleri ve arzularından daha çok gerçekliği vardır. Lefebvre'e göre, bu iki yanılsama birbirinden bağımsız değildir; mekânın "görünen" ile özdeş olarak alınması ve nesnelerin gerçeğin en temel ölçütü olduğu düşünceleri birbirini besleyen düşüncelerdir.

Gerçekte ise, mekân, basitçe burası ya da orası değildir, toplumsal olarak *üretilmektedir*. Mekân, esas olarak toplumsal bir faaliyetin ürünüdür ve her zaman toplumsal bir mekândır. Dolayısıyla, mekân, basitçe nesneleri, şeyleri içeren bir çevrim ya da alan olarak düşünülemez. Mekân "boşluk" değildir; tersine mekânın her zaman dolu olduğunu, tanım itibariyle *işgal edilmiş* olduğunu söylemeliyiz. Toplumsal mekânın toplumsal olarak üretilişinin iki önemli sonucu vardır, Lefebvre'e göre: birincisi, doğal ya da fiziksel dediği mekânın kaybolmaya yüztutması; ikincisi ise, her toplumun kendi mekânını üretiyor olması: her bir toplumsal kuruluş aynı zamanda mekânsal bir kuruluştur. Lefebvre'e göre, *doğal* veya fiziksel mekân ile *toplumsal* mekân arasındaki en önemli fark, doğal mekânın basitçe yanyana koyan, dağınık özelliğine karşılık, toplumsal mekânın esas olarak birleştiren, belli bir noktada biraraya getiren ve böylece merkez-çevre ayrımı doğuran bir özelliği olmasıdır.

Üretilmiş olan her mekânın ister istemez belli sınırları vardır, özneler ve nesneler belli biçimde yerleştirilir, belli yönlerde hareket ettirilir, vb. Ama, Lefebvre'e göre, mekân sözkonusu olunca belki de en aldatıcı görünümlerden biri sınırdır. Çevrilmiş, kapatılmış mekân soyutlamanın ürünüdür, çünkü mekân gerçek varlığını yolları ve bağlantıları, ördüğü ve parçası olduğu ağlar, yani girdiği *karşılıklı ilişkiler* sayesinde kazanır. Duvarlar, çevrimler, sınırlar ... hep bir ayrım görüntüsü verir; ama asıl varolan belirsiz bir sürekliliktir. Sınır basitçe ayrım değil, aslında bir geçiş noktası, bir pasajdır. Mekân ne mülkiyettir ne de boş bir çevre veya içerdiklerinden ayrı bir kapsam. Bu nedenlerdir ki, *hiçbir mekân basitçe ortadan kalkmaz*. Örneğin bir dünya pazarının kurulması, yerel ve bölgesel mekânların basitçe yokolması anlamına gelmez. Çünkü mekân hep çoğuldur: mekânın yasası, her mekânın bir başka mekânla karşılıklı ilişki içinde olması, mekânların içiçe geçmesidir.

Mekânın çoğulluğu düşüncesi, Lefebvre'ün belki de en önemli argümanlarından biri. Gelgelelim, kanımızca bu argüman Lefebvre'ün hâlâ koruduğu ortodoks Marksist bir doğa kavramı yüzünden zarar görmektedir, ya da en azından bu kavramla bir gerilim içindedir. Bu kavram üzerinde biraz durmak istiyorum ve Lefebvre aracılığıyla doğa kavramına ilişkin, daha genel bir yaklaşım sorununu tartışmak istiyorum. Lefebvre'in yaklaşımı, ortodoks Marksizmin de

paylaşageldiği, gerçekte tamamen liberal-faydacı bir sorunsalı bir noktaya kadar varsaymakta, en azından bunun üstüne gitmekte zayıf kalmaktadır - her ne kadar Lefebvre doğanın yararcı ve rasyonalist temellük edilme biçimlerini açıktan açığa eleştirse bile. Lefebvre'e göre, Marx bir yandan *geniş* anlamıyla üretim kavramını ileri sürmüş ve bu bağlam içinde her şeyin, fikirlerin, formların, hatta doğanın da üretilmiş olduğunu savunmuştur; öte yandan, üretim kavramını bu "belirsiz" düzeyde bırakmayarak ve *ekonomik üretime* (ürünlerin üretimine) indirgeyerek daraltmış, böylelikle toplumsal bir çözümleme yapma imkânını sağlamıştır. Bu ikinci, dar anlamıyla (ekonomik) üretim açısından, doğal mekân, toplumsal mekânın oluşumu için bir hammadde oluşturur. Bu açıdan bakarsak, doğa yaratır, üretmez; doğa toplumsal bir varlık olan insan için bir kaynaktır ve kullanım değeri oluşturur. Doğada sadece yaratış, yani doğum vardır, doğa 'ortaya çıkarır'; ve doğan her varlık indirgenemez bir biricikliğe sahiptir (halbuki insanî bir edim olan üretimin sonucu olan ürünler birbirine benzer). Doğal mekân bir sahne değildir, doğal mekân sahnelenmemiş, sahneye konulmamış mekândır (1991: 71). Lefebvre'ün bu tutumu hâlâ doğayı bir kaynak ve kullanım değerine indirgeyen teknisist bir yaklaşımı barındırıyor. Bu yön çok eleştirilmiş olduğu için, ben sözkonusu konumun daha az anlaşılan bir boyutu üzerinde durmak istiyorum. Lefebvre'ün konumu doğanın *doğal* olduğunu, yani doğada hiçbir saklama, oynama, sahneleme veya temsil olmadığını ima etmektedir. Halbuki özellikle hayvan davranışı üzerine pek çok araştırmanın hayvanların nasıl oyun oynadığını, birbirlerini aldattığını, mekâna yayılımlarının bir mantığı olduğunu ve örneğin merkez-çevre ayrımlarının hayvan toplulukları tarafından da kurulduğunu gösteriyor. (Sadece hayvanlar değil "cansız" denilen doğanın, yani yeryüzünün de son derece hareketli, değişken olduğu söylenmeli; örneğin deprem, yani tabakaların yer değiştirmesi, yeryüzünün retoriği, oyunu olarak görülebilir.) Lefebvre'ün yaklaşımı ise, gerçekte çok yaygın ve doğal kabul edilmiş işlevselciliği (ve kişisel niyetinin tam tersine üretimci, yararcı ideolojiyi) sürdürmektedir. Elbette bu aynı zamanda hümanist bir paradigmadır. Bu anlayışa göre, kültür ya da toplum, doğal olmayan, insan eliyle kurulmuş, dolayısıyla "değiştirilebilir" olandır. Yalnız, bu "ilerici" paradigma "insana" kendi içinde bir değer atfederken, şaşırtıcı biçimde *doğa diye ellenemeyen, değişmeyen, doğal bir mekân bırakmaktadır* (gerçekte bir yandan da bu mekâna sürekli müdahale ederek onu değiştiriyor olmasına rağmen- ki müdahalesinin nedeni tam da doğayı *hammadde* olarak kurmasıdır). Lefebvre'ün tam anlamıyla ve harfiyen bu uca kadar gittiği belki söylenemez, ama koruduğu doğa/kültür ayrımı ister istemez bu sonuçları taşımaktadır.

Halbuki doğa/kültür ayrımı basitçe ebedî bir kategori ya da bir kez olmuş bitmiş bir iş olarak düşünülemez, çünkü *bu ayrımın kendini üretmediği hiçbir yer ya da an yoktur.* Çoğu zaman nedensiz bir oyunun ve temsilin "doğanın" nasıl ayrılmaz bir parçası olduğunu, özellikle Roger Caillois'nın böceklerin dav-

ranışı üzerine yaptığı araştırmalar gösterdi. Caillois'nın çözümlemesi gerçekte biyolojide hakim olan göreneksel, modernist işlevselciliğe ağır bir darbe indirmektedir. Kimi böceklerin renklerini çevrelerine adapte etmeleri, biyolojide genellikle yiyici diğer böceklerden korunmaları için geliştirdikleri bir işlev olarak yorumlanmaktadır. Halbuki rengini üzerinde durduğu yaprağın rengine uyduran kimi böcekler gene de av olmaktan kurtulamazlar. Caillois'ya göre ise, avlamanın aracı görme duyusu değil, koku alma duyusu olduğu için bunda şaşılacak bir şey yoktur. Peki o zaman böcekler niçin renklerini mekâna uydurmaktadırlar? Bilimsel denilen (ve yöntem derslerinde okutulan) anlayışın kastettiği anlamda *hiçbir "nedeni" olmayan* bir davranıştır bu. Doğanın retoriği mi demeliyiz? Caillois'ya göre, böcek "mekânın çağrısına" uymakta, çevresine psikastenik bir tepki vermektedir. Tıpkı bir türlü "ben" diyemeyen şizofren gibi kimi böcekler de kendilerini çevreden bir türlü ayırdedememekte, bir kimlik, ayrılık, kendilik kuramayarak "doğanın yasasını" bozmaktadırlar. Doğa ne kadar doğal?[5]

Gene de Lefebvre yukarıdaki "hammadde olarak doğa" kavramıyla tamamen çelişen bir yaklaşımı da savunmaktadır. Lefebvre'e göre, mekânın boş(luk) olmadığını, tanım itibariyle işgal edilmiş olduğunu söylemiştik. Mekânı işgal eden ise gövdedir. Bu noktada, Lefebvre'in sözünü ettiği iki önemli mekândan birine değinmek zorundayız. Mutlak mekân, pre-kapitalist topluma özgü kutsal-büyüsel mekândır. *Etika*'da Spinoza'nın mutlak varlığın (Tanrı'nın) niteliklerinden biri olarak aldığı bu kutsal mekân, içeriği, yönü ve biçimi olmayan 'sonsuz'dur. Bu mekân bilinemeyen değil, Leibniz'in ifadesiyle "ayırtedilemeyen"dir ve ayırtedilebilmesi için, işgal edilmesi zorunludur. İşte gövde, bu işgaldir: "Maddî alanda etkiler (materyaller ve araçlar) üretmeden önce, bu alandan besin çekerek kendini üretmeden önce ve başka gövdeler üreterek kendini yeniden üretmeden önce, her yaşayan gövde mekândır ve mekânı vardır: kendini mekânda üretir ve aynı zamanda bu mekânı üretir." (170) Enerji akımları sonsuz bir mekânda akarlar ve kendilerini sonsuz bir mekâna yayarlar, sınırlar sürekli geçilir. Bir başka deyişle, enerji yoğunlaşmaları olarak gövdeler, mekânları ve kendilerini üretir -gezegenler, hücreler, elektromanyetik alanlar ve kristaller dahil her şey için geçerlidir bu kural. Örneğin mikro düzeyde de canlı hücre kendini bir içsel mekân olarak oluşturur; sıvılarla doldurduğu bir oyuk yaratarak etrafını zarla örter. Bu oluşumun sonucunda bir iç-dış ayrımı doğar ve canlı

5 Roger Caillois (1984). Tabiî ki oldukça yaygın bir deneyime gönderme yapmaktayız - bu deneyimde mekânın çağrısı Öteki'nin çağrısıdır. Örneğin akla hemen, yakınında kimi bulursa onunla özdeşleşen Woody Allen'ın aynı isimli popüler filminin kahramanı *"Zelig"* geliyor. Ama bu patolojik görünümler ayrı bir alana ait değildir ve gerçekte normal olanın ne olduğunu anlamamızı mümkün kılarlar. Yani 'normal' ve 'anormal' birbirini dışlamak bir yana, aynı alandan (bilinçdışından) kaynaklanırlar. Örneğin psikoanalist Jacques Lacan, sözkonusu böceklerin psikastenik davranışını taklidin *(mimicry)* genel mekanizmasına örnek olarak verir. Lacan'a göre, taklit öznenin kendini *bir resmin içine* yerleştirmesidir. Bkz. Lacan (1977: 99-100).

varlık ayrı bir gövde haline gelir. Ama unutulmaması gereken zarın delikli bir yapısı olduğu ve her zaman bir *geçişlilik* taşıdığıdır: 'dış' ve 'iç' ancak bir geçişliliğin oluşması ile ayrışarak mümkün olurlar. Mekânın yasası böylece en temel birimde, canlı hücrede kendini ifade eder.

Fakat öyle görünüyor ki, bir yerde işler ters gitmektedir: mekânın bu üretiminde, iç-dış ayrımı bir kez doğduktan sonra, mekânı işgal eden canlı gövdeyi oluşturan farklar ve değişimler birdenbire kutsal niteliğe sahip bir ajanın, bir sebebin veya kökenin ifadelerine dönüşmektedir. Lefebvre'e göre mekânı materyalist bir biçimde kavramak farkları, değişimleri *bir kökene bağlamadan* kavramaktır, maddî mekân enerjinin sonsuz serüvenlerinden, sonsuz farklardan oluşur. Halbuki belirli koşullar altında enerjinin uygulanmasının sonucundan başka bir şey olmayan midye kabuğu, birdenbire aşkın, yaratıcı bir gizemli gücün eserine, kabuğundaki simetrik formlar rasyonel bir Tanrı'nın tasarımına dönüşmektedir.[6] Peki mekânı materyalist bir biçimde kavramak mümkün müdür? Örümcek mekânı(nı) *üretmektedir*, dolayısıyla, düşünceyi gerektiren, ima eden, çağıran bir eylemlilik içindedir, ama elbette bizim düşündüğümüz anlamda düşünmemektedir, çünkü "*sözel* bir soyutlama" sözkonusu değildir (1991: 174).

Burada karşımıza iki önemli nokta çıkmaktadır: (i) Lefebvre bir yandan hâlâ zekâ-içgüdü, yani kültür-doğa ayrımı etrafında dolaşmaktadır (tabiî ki bu ayrım kolayca terkedilemez); (ii) öte yandan, tam da bu ayrımın ortasında karşımıza sözel soyutlama kavramı çıkmaktadır; yani Lefebvre zekânın (insanî, kültürel olanın) ölçütü olarak *konuşmayı* görmektedir (ya da dili/düşünceyi konuşma olarak görmektedir). Birinci nokta hakkında söylenmesi gereken, üreten ama düşünmeyen (yapan ama bilmeyen) örümceğin *zihninin gövdesi* olduğudur. Öte yandan, insanî olanın, yani düşüncenin ayırdedici ölçütü konuşma ("sözel soyutlama") ise, örümceğin düşüncesinin gövdesi olduğunu nasıl anlıyoruz? Bu imkânsız soruya Lefebvre'ün şaşırtıcı netlikte bir yanıtı var - yanıt demeyelim- belki de yanıtsız bir kanıtı var: *mekânda bırakılan izler ve işaretler.* "Bu izler ve işaretler örümcek için kavram olarak varolmazlar, ama her şey sanki öyleymişler gibi gerçekleşir." (174) Yerler her zaman işaretlenmiştir, mekânın işgali, örülmesi ve işaretlenmesidir. Mekân işgalsiz varolmuyorsa, boşluk değilse, o zaman mekânı işgal eden gövde iz bırakmakta, işaretlemekte, yani yazmaktadır; bu işgal, bir yazıdır. Mekân da bir yazı haline gelir, işaretler, yollar ve yönler, onları yazan gövdeyi ve hareketini yazar. Bu grafik boyut, zaman ve mekân, açık ve kapalı gibi ayrımları ortadan kaldırır, çünkü zaten bu izler ve işa-

6 Lefebvre'in bu argümanı, *Anti-Oedipus*'ta Deleuze ve Guattari'nin "organsız gövde" adını verdikleri "mucizevî ajanı" anımsatmaktadır. Deleuze ve Guattari'ye göre, arzunun hareketi, üretim bir noktada kendi üstüne düşer ya da çökelir ve organsız gövde dedikleri parıltılı bir yüzey, bir kayıt yüzeyi oluşturur. Organsız gövde sonucu olduğu üretimin nedeni olarak ortaya çıkar. (Örneğin "sermaye" böyle bir organsız gövdedir.) Bkz. Deleuze ve Guattari (1982: 10).

retler ağı, düşman ya da dost, yabancıya, dışarıya açıktır. Bu işaretler, metaforlar gövdenin kendini kendi dışına taşımasıdır. Burada *yazı* yaşamın zıttı değil, yaşamın kendini sürdürme, yani mümkün olma biçimidir. "Enformasyon" yaşamın kendini sürekli yeniden mümkün kılması olarak anlaşılabilir. (Dolayısıyla, Derrida'nın söylediği gibi, hücre biyolojisinde pek sık kullanılan "okuma" ve "yazı" metaforları basitçe "metaforik" değildir.) Bu noktada Lefebvre, karşısına alıp ideolojik bir rekabete giriştiği Derrida ve Deleuze gibi yapısalcılık sonrası yazarlara hem çok yaklaşmaktadır, hem de hâlâ onlardan uzaktadır. Örümcek örneğinde yazı kavramı, söze indirgenemeyen ve doğa/kültür ayrımını bozmayı, yerinden oynatmayı hedefleyen bir dil anlayışını ima ettiği ölçüde Lefebvre Derrida'ya yaklaşmaktadır (gerçekte zihin-gövde ikileminin ötesine geçmeyi açıkça önermektedir de). Öte yandan, gövdeye ya da doğaya birdenbire kutsal bir nitelik kazandırıveren ve "idealizmi" oluşturan tersine dönme Deleuze ve Guattarî'nin *Anti-Oedipus*'ta "organsız gövde" dedikleri mucizevî ajanın oluşumuna benzemektedir- Deleuze ve Guattari'ye göre, arzunun hareketi olarak üretim kendi üstüne çökelir, ilişki tersine döner ve hareketin sonucu nedeni gibi gözükmeye başlar (sermaye emeğin ürünüyken koşulu gibi gözükür).

Lefebvre'ün kitabının bence en yararlı yönünü ve hatta özünü oluşturan mekânın çoğulluğu ve sonsuzluğu tezi tam da bu noktada önem kazanmaktadır. Bizi yararcılığa geri götürecek olan dar anlamıyla üretim kavramı ile yetinemeyiz (dikkat edilirse, ekonomi politik yapılmamalıdır demiyorum, tersine toplumsal çözümlemede ekonomi politiğin yararının vazgeçilmez olduğu kanısındayım). Bu açıdan asıl hayret verici olan, Lefebvre'ün *1844 Elyazmaları*'nda Marx'ın geliştirdiği önemli bir kavramı hiç tartışmıyor olmasıdır. Marx'ın tür olarak insandan söz ederken kullandığı "insanın inorganik gövdesi olarak doğa" kavramını kastediyorum. Marx, insanın doğadan (yararlanarak) yaşadığını belirtmektedir, ama bu argümanda ister istemez -belki de Marx'ın niyetinin de ötesinde- rasyonalist yaklaşımın dışına çıkan bir taraf vardır, çünkü Marx'a göre: "İnsanın fiziksel ve zihinsel yaşamının doğayla bağıntılı olduğunu söylemek, basitçe doğanın kendisiyle bağıntılı olduğunu söylemektir, çünkü insan doğanın bir parçasıdır." (Marx: 1975: 328) Bir başka deyişle, doğa insanın sınırsız gövdesidir.[7] Mekânın sonsuzluğu yasası oluştururken, Lefebvre'ün *1844 Elyazmaları*'ndaki gövdenin sınırsızlığı kavramıyla bir bağıntı kurması beklenirdi, çünkü ona göre, "mekân boşluk değildir" ve "mekânı dolduran gövdedir". Lefebvre'ün mekânın çoğulluğu yasası, gövdenin çoğulluğu olarak okunmalıdır. Bu çoğulluk, benim gövdemin masanın üstünde duran metal parçası ile

7 Deleuze ve Guattari'nin organsız gövde kavramının kaynakları arasında *1844 Elyazmaları* da var. Elbette bu yazarlar özgün ve farklı bir kavram üretiyorlar. İnorganik, soyut, yoğun ve sınırsız gövde üzerine, bkz. Deleuze ve Guattari: 1988: 164-165; 498-499. Deleuze ve Guattari'ye göre, organsız bir gövde olan yumurta "salt yoğunluğun ortamıdır, *uzam değil mekân*" (*a.g.e.*, 164- vurgulama benim).

bağıntılı olması, aralarında bir süreklilik olması demektir. Burada oluşan "mekân" ise, rasyonel, Kartezyen öznenin perspektif kurallarına ve özne-nesne ayrımına göre örgütlenmiş, geometrik, matematiksel ve görsel bir mekân (şehir planları, mimari planlar..) değildir. Lefebvre'e göre tarihsel evrim, görme duyusunun diğer tüm duyular üzerinde zaferi ve hegemonya kurmasıdır. Bu tarihsel evrimin sonucundadır ki, yukarıda sözünü ettiğim saydamlık yanılsaması ortaya çıkmaktadır. Öyleyse, buna karşılık, sonsuz gövdenin/mekânın görsel olmadığını, görsellikten başka olan, başka kalan bir duyusallık ya da ilişki olduğunu söylemeliyiz - ya da en azından onun görselliğinin rasyonalist, geometrik görsellik ile ilgisi yoktur.

Ama her şey öyle olup bitmektedir ki, dar anlamıyla üretim kavramı vazgeçilmez kalmaktadır. Belki tarihsel evrim aynı zamanda bu kavramın da -hiç zorunluluk taşımayan- zaferi olarak okunabilir. Ve tüm bu gelişim başka türlü nasıl okunabilirdi ki? Lefebvre'ün tarihsel büyük anlatıyı mekânsal düzeyde yeniden kurarken soyutlama kavramına başvurduğunu görüyoruz. Öncelikle devlet aygıtı devletin mekânını oluşturmaktadır. Mutlak mekân, herhangi bir parçasına kutsal bir nitelik atfedilmiş mekândır. Böylelikle oluşan bir merkez çevreden ayrılır (örneğin şehir-kır ayrımı). Anlığı değil gövdeyi hedef alan bu mekân esas olarak tehdit ve şiddetle çalışan ve koruma karşılığında artı-ürün çekme mekanizmasına dayanan kapitalizm öncesi mekândır. Burada tabiî ki esas olarak "yaşanılan" bir mekândan söz ediyoruz. Bir din adamları grubu ve askerî bir grubun oluşmasına paralel olarak kentin orta yerinde *"mundus"* denilen kutsal yer oluşur. *"Mundus"*, toprağın bir yandan erkil, askerî, otoriter ve hukuksal merkezidir, öte yandan da yeryüzünün alt tabakalarına, ölüme ve doğuma, toprak-ana'nın besleyici rahmine gönderme yapar. Patriyarkal iktidar, Baba'nın toprak üzerindeki hakimiyetidir ve bu hakimiyet aynı zamanda doğanın göstergeler ile yönetilmesi demek olan soyutlamanın başlangıcıdır- bir başka deyişle, örümceğin bıraktığı izler ve işaretler saydam bir yüzeyin ya da boş bir sayfanın üzerine yazılmamıştır, *işaretler ve farklar güç ilişkileridir.* Bu mekânsal kuruluş içinde kadın, doğal deneyimin alanı olarak ve kadının alanı doğal bir alan olarak kurulur; erkek ise doğayı yöneten kültür alanına, dolayısıyla kadına da hükmeder (Lefebvre'ün ister istemez sordurduğu bir soru: doğa diye ayrı bir alanın oluşumu kadının böyle kuruluşunu izleyen bir gelişme olabilir mi?). Cinsel farkın mekânda kuruluşu ve mekânın cinsel fark olarak kuruluşu Lefebvre'e göre bir *mekân psikoanalizinin* gerekliliğini ima eder. Bu patriyarkal mekân ışıltılı, parlak bir mekândır; esas olarak görmeye dayanır. Görselleşme, soyutlama ve siyasal otorite elele yürürler ve birlikte, para ve metaları ortaya çıkaracak olan *birikimin mekânını* oluştururlar. Lefebvre bu birikim süreci içinde şiddetin oynadığı rolü vurgulamayı yeğlemektedir. Esas olarak kapitalizmde varlığını ortaya koyan soyut mekân devlet tarafından ve şiddet ile kurulmuş bir mekândır ve bu şiddet fiziksel olduğu kadar zor kullanımının ayrılmaz bir par-

çası olan soyutlamanın şiddetidir. Lefebvre'e göre, soyutlamanın *"modus operandi"*si yoketmektir ve kendilerini doğa üzerine empoze eden göstergelerin, işaretlerin ölümcül bir yönü vardır. Lefebvre'ün "soyut mekân" dediği mekânın üç temel özelliği var: birincisi, bu Euclid'ci geometri ilkelerine göre kurulmuş bir mekândır; ikinci olarak, belirli bir görselleşme süreci sonunda oluşmuş ve görselleşme mantığına dayanan optik bir mekândır; üçüncü ve son olarak, soyut mekân erkil ilkelere göre oluşmuş, bürokrasi ve silahlı güce dayanan, "fallik" bir mekândır. Bu tarihsel evrim sonucu oluşmuş modern mekânın 20. yüzyıldaki doruk noktası plan fikrini getiren *Bauhaus* okuludur. Soyut mekân homojen bir mekân değildir. Yukarıda gördüğümüz gibi mekânın temel yasaları homojen bir mekân fikrini imkânsız kılmaktadır. Fakat soyut mekân homojenliği amaç kılan, mantığı bu amaca dayanan, yani soyutlama, bölümleme ve organize etme mantığına göre çalışan mekândır.

Soyut mekân son çözümlemede üretici güçler ile üretim ilişkilerinin çatışmasından kaynaklanan çelişkili mekâna yolaçar. Lefebvre'e göre, daha 20. yüzyılın başında soyut mekân ciddi bir sarsıntıya uğrar. Sürrealizm ve kübizmin ortaya çıkışıyla birlikte, Euclid'ci geometri ve perspektif ilkelerine dayanan görsel-soyut mekân ciddi bir dönüşüme uğrayarak hem homojen ve hem de kırılmış bir mekân haline gelir. Bu rasyonalist, "Kartezyen" mekânın ortadan kalkışı ilginç biçimde bu dünya pazarının oluşmasıyla paralel bir süreçtir. Soyut mekân daha geniş ve daha yoğun ağlarla tüm teryüzüne yayılır. Ne var ki Kartezyen mekânın bu sallanışı, Lefebvre için her türlü eleştirinin artık tamamen lüzumsuz hale geldiğinin kanıtıdır. Eleştiri için artık çok geçtir; soyut mekân kodları zaten çözerek kendi eleştirisinin sonuçlarını etkisiz kılmıştır. Lefebvre'e göre, yapılabilecek olan, bu hareketi ve onun yasalarını, yani kodların oluşum ve yokoluşu süreçlerini betimlemek ve teorik bir süper-kodlama ile yeni bir kod oluşturmak olabilir.

Lefebvre'e göre soyut mekân aynı zamanda bir "anaforizasyon", gövdenin kendi dışına, görsel alana taşınması sürecidir. Bu süreç kadın gövdesini parçalayan, bütünlüğünü yokeden ve onu nesne kılan bir süreçtir. Dolayısıyla, geleneksel modernist argümandan çok farklı olarak Lefebvre, ilerlemenin ve modernliğin kadınları zorunlu olarak daha iyi bir konuma getirdiği görüşünü sorunlu hale getiren, bu yönüyle de yeni bir tartışma noktası açan bir argüman hattı izlemektedir. Daha genel olarak gövdenin soyutlanışının en son kertesi soyut mekân içinde parçalanışıdır. Örneğin sürücü kendi için önceden hazırlanmış bir mekânda, sadece belli noktalar üzerinde odaklanarak, sadece belli şeyler görerek araba sürer. Otoyolun mekânı, bölümlenmiş, göstergelerle donatılıp okunur hale getirilmiş, bu mekânsal kuruluş içinde özne de bir tek organa, göze indirgenmiştir. Soyut mekân, hacmi yüzeye indirger; yüzey ise, tamamen görsel, imgesel bir yüzey haline gelir. Bu mekânın öznesi de soyut bir öznedir; imgelerle ve işaretlerle donanmış mekân bir ayna haline gelirken, özne de bu

aynanın içinden geçerek canlı bir soyutlama haline gelir.

Nicelik-nitelik, üretim-tüketim gibi çelişkilerin yanında, en önemli çelişki mekânı global ölçekte kullanma kapasitesi ile mekânın kısmî *(fragmentary)* yöntem ve işlemler tarafından yönetiliyor olması arasındaki çelişkidir. Mekân bir yandan homojen kılınmaktadır (plan, vb. aracılığıyla) ve böylece farklılık yokedilmektedir, öte yandan zorunlu olarak, işbölümünün yapısı gereği bu işlemler kısmî ve parçalanmıştır. Mekânın kesilip biçilmesi, bölümlenmesi, gövdenin, özellikle kadın gövdesinin imgelerde parçalanmasına benzemektedir. Farklar ise, ancak homojen mekânın marjinlerinde direniş biçiminde çıkmaktadır. Farklı olan öncelikle dışlanmış olandır: varoşlar, gecekondular. Bu mekânlar bir yandan son çözümlemede soyut mekânın homojenleştirmesine tabidirler; öte yandan ister istemez mekânın yeniden kazanılma olasılığının mümkün olduğu yerler haline gelirler.

Lefebvre'ün bu hacimli çalışmasının her noktasına ve karmaşık çözümleyici aygıtının ayrıntılarına girmek mümkün olmadı. İlgilenen okurlar ritm analizinden asfaltın ekonomi politiğine uzanan bu soluk kesici dev çalışmanın kendisini okumaya girişebilirler. Lefebvre'ün çalışmasının en sorunlu noktası doğa ve doğal mekân üzerine söyledikleri ise, en önemli katkısı gövde ve mekân ilişkisi üzerine kurduğu çerçeve ve mekânın sınırsızlığı ve çoğulluğu üzerine argümanıdır.

Yokolan mekân

Lefebvre mekân üzerine felsefî ve tarihsel bir büyük anlatı kurmaya çalışırken üretim kavramını temel almıştı. (Gerçi yukarıda bu kavramın nasıl belirsizlikler taşıdığını ve değişik düzeyleri sakladığını belirtmiştik.) Göründüğü kadarıyla Paul Virilio'nun böyle şumullü ve derin cevaplara tahammülü yok. Virilio'nun metinleri kendilerine dert edindikleri teknolojik hıza uygun bir süratle hareket eden metinler. Bir noktadan öbürüne sıçrayan, aynı noktayı sık sık yinelemekten çekinmeyen ve birdenbire hiç beklenmedik bir sonuç çıkaran bir yazar Virilio. Tabiî bu onun metninin organize edici bir kavramı olmadığı anlamına gelmiyor. Lefebvre'ün tersine bu gizli merkez Virilio'da yokoluş kavramı; Virilio'ya göre asıl ilginç olan modern teknolojik ve siyasal düzenlemeler sayesinde mekânın yokolmakta olması.

Aesthetics of Disappearence (Yokoluşun Estetiği), görünürde önemsiz, sıradan bir "tıbbî" koşulla başlıyor. *"Piknolepsi"*: anlık bir dalgınlık, bilinç kayması. Birdenbire çay bardağı elinizden kayar... Birkaç saniyede bilinç yerine gelir, öyle ki piknoleptik için sanki hiçbir şey olmamıştır. Piknolepsi'si olan birine çevresindekiler sürekli olayları hatırlatmak zorunda kalacak, o da sürekli anlığının sınırlarını zorlamaya ve ayrıntılar bulmaya mecbur kalacaktır. Aslında piknoleptik açısından elden kaçan zaman dilimi varolmamıştır bile. İlginç olan, ben-

zer bir deneyimin teknolojide ortaya çıkışıdır: ilk yönetmenlerden Melies'nin keşfettiği yer-değiştirme ya da *"stop"* hilesi (makineyi birdenbire durdurup iki ayrı kareyi birbirine çakıştırarak kişileri aniden değiştirme), Etienne Jules Marey'in "kronofotografi"si (yok olmakta ya da koşmakta olan birinin ardarda gelen imgelerle hareketinin tespiti)... Paul Virilio'ya göre, bu estetikçilerin biçim arayışı aslında teknik bir zaman arayışıdır. Çocukların pek çok oyunu da böyledir, görünen ve görünmeyen ilişkisini araştırmaya yönelik. Bu mekânsal ilişki ise, aynı zamanda zamansal bir ilişkidir. Dünyanın etrafında uçakla tur atan milyoner Howard Hughes bu nedenle Virilio'nun kahramanıdır. Nietzsche'nin güç istemi gerçekte yokolma istemidir, geride ne kaldığını görmek için ulaşma arzusu. Tarsuslu Paul'un dediği gibi: "Gördüğümüz dünya geçip gitmektedir." Her şeyi yaptıktan ve her şeyi elde ettikten sonra milyoner Hughes kendini bir otel odasına kapatacak ve yıllarca oradan çıkmayacaktır.

Teknolojiyi siyasal, ahlâksal ve metafizik bir sorun olarak gören Virilio, tüm bunları da gövdenin yeryüzü ile belli bir ilişki biçimine ve ve hız sorununa bağlar. Virilio'nun çerçevesinde, bilgisayar, telefon, televizyon, otoyol hep aynı "vektörel" yaklaşımın kerteleridir, hız vektörleridir. Hız, yani teknolojik vektör ise -ki aynı anda siyasal ve askerî bir ilişkidir- basitçe mekânı ortadan kaldırmaz, zaman-mekân ilişkisini değiştirir. Virilio'ya göre, örneğin enformasyonun daha çabuk ulaşması, bizi daha bilgili hale getirmiyor, hatta bu kadar hızla ulaşan, bu kadar çok enformasyonun paralize edici bir yönü var. Gerçekte, tüm hız sorunsalı, bu dünyada olan ama hiçbir "yerde" olmayan bir zaman yaratmak sorunudur. Bu nedenle, rasyonalite, iddia ettiği gibi objektif bir mekân değil piknolepsi üretmektedir. Tüm gerçekliği bir video bandına döndüren teknoloji, hız vektörü, burjuva kültürünün sonunu ilan etmektedir. Son çözümlemede, hız rekortmenin imtiyazlı sevgilisi yeryüzüdür. Yer değiştirme, ister istemez mekânla ilişkinin de değişmesi ve yaşanan zamanla ilişkinin ortadan kaldırılmasıdır. "Hareket halindeyken neredeyiz?" diye soruyor Virilio. Öte yandan, paradoksal biçimde, aşırı hareketlilik, aşırı hız, durağan, hareketsiz "an"ı yaratan şeydir (hız delisinin arzuladığı an tam da budur). Virilio'ya göre, televizyon, telefon ve bilgisayarlar gibi teknolojilerin özü olan "anında ileti" dediğimiz şey, bir durağanlık ve düzen yanılsamasına neden olur.

Lost Dimension (Yitik Boyut) ise, büyük teknolojik dönüşümü, iletişim devrimi (bilgisayarlar, televizyon, video) ve mekân örgütlenmesi açısından inceliyor. Öncelikle Virilio'ya göre, çağdaş kent tamamen değişmiştir. Kente artık kapılardan değil, havaalanından giriyoruz. Hava-alanı ise, tamamen elektronik olarak düzenlenen ve denetlenen bir mekândır. Tüm kamusal alanlar (sadece geçiş noktaları olarak havaalanları değil, ofisler, süpermarketler) kapalı devre TV aygıtları ile denetleniyor. Birçok mekânda TV seyrediyor, ya da kendimizi kapalı devre TV'de seyrediyoruz. Elektronik banka kartları, yaşamımızın ayrılmaz bir parçası ve bugünlerde hemen herkesin artık duyduğu gibi, pek yakın bir gele-

cekte, bilgisayar, TV, telefon ve tele-text bir tek ve aynı ekrana bağlanacak. Yeni teknoloji bir yandan antik kent "polis"ten ekran olarak kente, içinde anıtlara yer kalmamış bir kente geçişi temsil ediyor; öte yandan, takvim ya da kollektif hafıza ile hiç ilgisi olmayan yeni bir "zaman" beliriyor: Virilio'nun "saf bilgisayar zamanı" dediği "sürekli bir şimdi, sınırsız, zamansız bir yoğunluk".

Virilio için, bu terimlerle ifade edilmese bile, 1980-sonrası neo-liberal dönüşümün büyük önemi var. Bu bağlamda, Virilio, Lefebvre'den çok farklı bir biçimde, Kartezyen, Euclid'ci, geometrik mekânın sonunu, daha yakın bir tarihe getirerek, elektronik, daha doğrusu telematik toplumun ortaya çıkışına bağlıyor. Gönderge ya da referansın kaybolmaya yüztuttuğu televizyonda esas sorun herhangi bir imgenin beklemeksizin, hemen yayımlanabilmesidir. Görünebilir olguların doğrudan gözleminin yerine gözlemcinin gözlemlediği gerçekle hiçbir temasının olmadığı tele-gözlemin geçmesiyle birlikte, opto-elektronik teknolojinin *zaman* derinliği de topolojinin *alan* derinliğinin yerini almıştır.

Kartezyen mekân figüre, hareketine ve uzamına dayanan bir mekândı; yeni mekân ise, bunların istatistikî göreselleştirilmesi, sayısal değerlere tercümesi ile kurulmaktadır. Piksellerin oluşturduğu bu yeni imgeye Virilio "sentetik form-imge" adını veriyor. Bu sentetik form-imge de bir figürü aktarır, ama burada sorun bu figürü bir an önce, hemen, anında iletmesi haline, yani bir zaman sorunu haline gelmiştir. Modernist görme ütopyası, ünlü bir sanat eleştirmeni tarafından "havadaki beyzbol topunun üstündeki dikişleri görmek" olarak tanımlanmıştı. Virilio, bir bakıma bize bu ütopyanın gerçekleştiğini gösteriyor: beyzbol oyuncusundan kurtularak. Yeni teknolojiyi karakterize eden interfaz *(interface)* gözlemleyen ve gözlemleneni birbirine bağlayan, aynı koda zincirleyen bir anında iletimdir. Coğrafî mekânın yerini mekânsal boyutların iletim hızlarından ayırdedilemez hale geldiği *ekran* almıştır; mekân zamanın, mesafe hızın içinde patlamışlardır. Algı artık doğrudan deneyim tarafından değil, ışığın yoğunluğuna bağlı bir hızlandırma, ivmelendirme olarak verilmektedir. Virilio'ya göre artık yitirdiğimiz boyut, Lefebvre'ün fiziksel-doğal mekânına benzer gibi duran bu günlük, doğrudan algının boyutudur.

Virilio'ya göre tüm bu dönüşümler, "megalopolis"te yoğunlaşmaya ve devletin çözülüşüne yolaçmaktadır. Merkez-çevre ikilemindeki dünya yerini, merkezin yerine nodal kentlerin geçtiği ve bunların dışında sınırları olmayan bir periferinin uzandığı bir dünyaya bırakmaktadır. Bu bağlamda metropoller büyük önem kazanmaktadır. Bu büyük yerleşim merkezleri bir yandan yüksek sayıda göçmen nüfusu barındırmakta ve sürekli çekmekte, öte yandan çöken ya da kaçan saniyelerin yerini alan hizmet sektörünün emmeye yetmediği bu işgücü, telematik devrim sayesinde gitgide sayısı artan işsizler ile birleştiğinde hiçbir "yararı" olmayan ciddi bir nüfus oluşmaktadır.

Güney Afrika'dan A.B.D.'ye pek çok yerdeki büyük şehiri yeniden düzenleme çabaları bu nüfustan kurtulma ya da onları yakından denetleme kaygılarıyla

belirlenmektedir. Virilio'ya göre tüm bunlardan "transpolitik" olarak betimlediği yeni bir devlet biçimi çıkacaktır. Eleştirel söylemin kendi de teknoloji sorununun siyasal ve ahlâksal bir sorun haline geldiği bu kritik/eleştirel mekânda çalışmak durumundadır.

Paul Virilio'nun her iki kitabında geliştirdiği bu yaklaşım ile, Henri Lefebvre'ün özellikle "soyut mekân" kavramı arasında bir yakınlık var. Tabiî burada belirtilmesi gereken bir nokta Lefebvre'ün telematik toplumun soyut mekân üzerinde yarattığı dönüşümlere pek yer vermiyor olması (bilgisayarlar ve televizyondan sözetmesine rağmen). Halbuki Virilio'nun piksellerinin, sayısal imgesinin, Lefebvre'ün ışıltılı mekân dediği (geometrik, optik, fallik) soyut mekânın homojenlik ütopyasının bir sonucu olduğunu görmek zor değil. Öte yandan, Lefebvre'ün mekânın sınırsızlığı ve çoğulluğu (yani hiçbir mekânın ortadan kaldırılamazlığı) yasası, Virilio'nun özellikle *Lost Dimension*'da gösterdiği, yükselmekte olan telematik kapitalizmin dünya pazarı bağlamında yeniden düşünülmeli. Belki son bir önemli karşılaştırma noktası olarak her iki yazarın da önemli gördüğü ve değişik biçimlerde değindiği cinsel fark boyutuna başvurmalıyız. Lefebvre "mutlak mekân" kavramını açarken cinsel fark üzerinde durmuş ve ataerkil düzenin kadını nasıl doğa olarak kurduğunu göstermişti. Virilio ise, teknolojinin son çözümlemede, kadının gövdesinin projeksiyonu olup olmadığını soruyor. Mekân ve gövde, teknoloji ve doğa terimleri arasında mekik dokuyan bu karmaşık metinlerin arasından kayıp giden cinsel fark olabilir mi? "Mekân": yerleşim duygusu uyandıran bu kavram belki de esas olarak kadınlara, kadınsal deneyime ait. Bugün globalleşme denilen süreç, gövdenin/mekânın sonsuzluğunun, bir "hız vektörü" ve "soyutlamanın" motoru olan teknoloji tarafından yeniden-kurulması değil mi? Zamanın içine patlayarak yokolan mekân kadını/gövdeyi yeniden-kurmaya çalışmıyor mu? Bu soyut mekân ve onun bölümlendirici ve homojenleştirici programı, ne farkın görülmesini, ne de farklardan oluşmuş mekânı hiçbir zaman ortadan kaldıramıyorsa, bunun nedeni, özünü oluşturan sınır ve sınırlama mantığının kendi ürettiği çevrelere, marjinlere hiçbir zaman mutlak olarak hakim olamamasıdır. Çünkü çevrede sınırlar geçitlere, bölünmeler temasa dönüşür ve mekân sonsuz biçimde kendini yeniden-üretmeye devam eder.

KAYNAKÇA

Bachelard, Gaston (1967): *The Poetics of Space*, Beacon Press, Boston.

Bhabha, Homi K. (1990): "DissemiNation: Time, Narrative and the Margins of the Modern Nation", *Nation and Narration*, ed. Homi K. Bhabha, Routledge, Londra ve New York.

Burgin, Victor (1990): "Paranoiac Space" *New Formations*, 12, 61-75.

Caillois, Roger (1984): "Mimicry and Legendary Psychaesthenia", *October*, 31, 17-32.

Freud, Sigmund (1955): "The Uncanny" *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, ed. J. Strachey, Hogarth, Londra.

Heidegger, Martin (1967): *Being and Time*, İng. Çev. J.MacQuarrie ve E. Robinson, Blackwell, Oxford.

Heidegger, Martin (1971): *Poetry, Language, Thought*, İng. Çev. A. Hofstadter, Harper ve Row, New York.

Lacan, Jacques (1977): *Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*, Hogarth, Londra.

Merleau-Ponty, Maurice (1968): *The Visible and The Invisible*, İng. Çev. A. Lingis, North Western University Press, Evanston.

Said, Edward W. (1978): *Orientalism*, Penguin, Harmondsworth.

Said, Edward W. (1993): *Culture and Imperialism*, Alfred A. Knopf, New York.

Zamanın mekânla buluşması: Bölgesel tarih

*Salih Özbaran**

Tarih araştırmalarının dünyadaki son otuz-kırk yıllık gelişmesine bakıldığında, aşırı uzmanlaşmanın kaçınılmaz olarak getirdiği tek yanlı yaklaşımlardan kurtulma çabası içine girildiğini gözlemleyebiliriz. Tarihçilerin, beşerî yaşamın bütün yanlarını kapsama yolunda gösterdikleri gayret de bilinmektedir. Özellikle Fransızların *Annales* tarih okulunun, araştırmanın yönünün tarihçiye yapıştırılan etiketle veya seçilen bir tutam –çoğu zaman raslantı ile ortaya çıkmış– kaynağın göstergesiyle belirlenemeyeceğini ve bir tarih probleminin çok yönlü zihinsel açılımlara gerek duyduğunu saptayanların başında geldiği kabul edilmektedir. Fransa'da *histoire totale* ya da *histoire intégrale* biçiminde ifade edilen, yerine getirilmesi hiç de kolay görülmemekle birlikte çoğulculuğu benimseyen; tarihi belirli bir merkezin veya kişinin, siyasîlerin, yöneticilerin, ya da doktrinin/dogmanın yönlendirdiği bilgi dalı olmaktan çıkarmaya çalışan bir uğraş haline getirme yolundadır tarih çalışmaları.

İngiliz tarihçi John Tosh, yakın dönemlerden ve ünlü okullardan örnekler verirken, otuz yıl kadar önce Oxford'un yayınladığı bir İngiltere tarihini hatırlatmakta, 1760-1815 dönemini kapsayan bu kitabın onda birden bile daha az kısmının ekonomik gelişmelere ayrıldığını, neredeyse tamamının politik tarih olduğunu duyurmakta.[1] Tosh, öte yandan, *Annales* okulunun sayılı temsilcilerinden Fernand Braudel'in *II. Filip döneminde Akdeniz ve Akdeniz dünyası* başlığını taşıyan çalışmasını *total* tarihe örnek göstermek istemekte, ancak –başka

(*) Dr. Özbaran, Dokuzeylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Tarih Öğretmenliği Anabilim Dalı öğretim üyesidir.

1 J. Tosh, *The Pursuit of History: Aims, Methods and New Directions in the Study of History*, London/Longman 1984, s. 89.

tarihçilerin de belirledikleri üzere– bu çalışmada farklı yaklaşımların birbirlerine iyi kenetlenemediklerini, siyasi tarihin coğrafi ve ekonomik görüntüden ayrı düştüğünü ileri sürmekte; Akdeniz gibi çok geniş bir alanda *total* tarihin yeterince gerçekleşemediğini, coğrafi sınırların bir hayli küçültülmesi gerektiğini, sonuçta da *total* tarihin pratikte *local/bölgesel* tarihe dönüştüğünü dile getirmekte.[2] Tosh, bölgesel tarihe değindiğinde de çok önemli bir noktaya parmak basmakta; geleneksel olarak bölgesel tarihin bölgesel bağlılıkları bulunan, toplumdaki sosyal konumları dolayısıyla ufukları sınırlı olan amatörlerin elinde kaldığını vurgulamakta. (Bunu Türkiye için de ileri sürmek yanlış olmaz kanısındayım: bir müze müdürünün, bir hafız-ı kütübün, bir emekli öğretmenin ya da doğup büyüdüğü yöreye hizmet göstergesi olarak işe koyulan bir amatörün uğraş alanı olmuştur bölgesel tarih). Fransız tarihçi Pierre Goubert'in de vurguladığı üzere; farklı ögeleri birleştirebilecek yeteneğe sahip ve yasaları, kurumları, iktisadı, demografiyi, sosyolojiyi, dini yorumlayabilecek araştırıcıların çalışma alanları dışında kalmıştır yerel tarih.[3]

* * *

Bütün bu olumsuzluklarla birlikte ve onların ardından, son otuz-kırk yıl içinde, sayıları gittikçe artan ve meslekten yetişen tarihçilerin ele aldığı bölge tarihlerinde, özellikle kent tarihlerinde uzmanlaşmanın görüldüğünü ileri sürebiliriz; dünyada güzel örnekleri verilen bölgesel tarihçiliği yakalama çabası içinde bulunanların varlığından söz edebiliriz. Tarihçilerin yakalamaya çalıştıkları bölgesel tarih birimini şöyle tanımlamakta Goubert:

Bir köyü ya da birkaç köyü, küçük veya ortaboy kenti (yerel ölçüleri aşmayan geniş bir liman veya merkez) ya da bilinen il boyutları dışına taşımayan coğrafi bir birimi konu eder.

Goubert, böyle bir birimin yüzyıllar boyu ilgi gördüğünü, ancak 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında genel tarihin ön plana geçmesiyle gözden düştüğünü, ama 20. yüzyılın ortalarından bu yana yeni yaklaşımlarla gündeme girdiğini vurgulamakta; kimilerinin sadece bölgesel tarihle gerçek bilgilere ulaşılabileceğini iddia ettiklerini yansıtmakta.[4]

Bu çerçeve içinde dünya tarihçiliğine baktığımızda, ölçeğini daraltmasını, konularını çeşitlendirmesini bilmiş okullardan birisi olan *Annalles*'in ünlü temsilcilerinden Le Roy Ladurie'nin katkılarını onaylayabiliriz. Ladurie bir ekonominin, bir toplumun uzun dönemlerini, altyapı, üstyapı, maddi yaşam, kültürel yaşam, sosyolojik evrim ve ortak davranışları kırsal dünyada ararken ortaçağlar/ 16. - 17. yüzyıllar için hem yeni konular geliştirmiş, hem de coğrafi alanı

2 Tosh, s. 90.

3 P. Goubert, "Local History", *Daedalus*, Winter 1971, s. 123.

4 Goubert, s. 113.

tarih için belirleme yoluna gitmiştir.[5] Dağ, ova, kıyı, ada, iklim, kara ve deniz yollarını zaman ile 16. yüzyılda çok iyi buluşturmuştur Braudel. Böylece, bölgesel tarihe yöneliş ile, sadece zengin ve güçlüye ait olagelmiş tarih, toplumsal dengeyi sağlama yolunda çok olumlu gelişmeler göstermiştir.[6] Peter Burke, Vidal de la Blache'ın tarihsel coğrafyası ve Fernand Braudel'in *geo-histoire*'ını tarihin coğrafya ile, zamanın mekân ile buluşmasına yardımcı olduklarını, buna iyi örnekler oluşturduklarını vurgulamakta.[7]

16. ve 19. yüzyıllar arasında İngiltere'deki klasik tarihçilik içinde de uygulama alanı bulmuş olan bölgesel tarihçilikte akrabalık, eğitim, din veya politik tavırlar, popüler kültür ve gelenekler türünden konular işlenme imkanı bulmuşsa da, bölgesel tarih, yakın geçmişteki tarih araştırmacılığının temel amaçlarında değişim sürecine girmiş görünmekte. İngiliz bölgesel tarihçiliği, İngiliz toplumunun yeni anlayışına göre düzenlenmekte, yerleşimden günümüze kadar tek köy ve kent sınırlandırmaları yerine daha geniş bölümlemelere gitmekte. Alan Everitt ve John Thirsk gibi tarihçilerin çalışmaları yeni yönelişlere örnek gösterilmekte.[8]

* * *

Bölgesel tarihçiliğin yükselen grafiğinde, uzmanlaşmanın geleneksel sınırları aşılmış, geçmişi tek konu ile ya da formül ile açıklayan ve kolayca genellemeye giden eğilimlerin yerine daha ayrıntılı ve doğru bilgileri sağlayabilecek birimleri yakalama olanakları çoğalmıştır. Bu aşamada konunun ne ölçüde daraltılabileceği ya da küçültme ölçeğinin ne olabileceği üstünde durmak, özellikle de Giovanni Levi'nin birkaç yıl önce yayınlanan bir incelemesinden hareketle *mikro-tarih* birimine değinmek istiyorum. Levi, tarihçilerin elde ettikleri çok yönlü (geniş kapsamlı) malzemenin *çok sınırlı genel ögeler* taşıdığını ileri sürüyor ve bu niteliği can alıcı nokta olarak görüyor. Marksist, fonksiyonalist, pozitivist yaklaşımların getirdiği kavramsallığı eleştiriyor; *yeni tarih* içinde *mikro-tarih*'e özel bir yer arıyor. Geçerliliğini yitirdiğini iddia ettiği akademik tarihçiliğin kimi görüş açılarını düzeltme girişiminde bulunmakla kalmıyor, tarihçinin çalışmasında geliştirdiği rölativizmi, dayanaksızlığı ve basitleştirmeyi tanımak istemiyor. Sonuçta da gözlemleme ölçeğinin küçültülmesini, mikroskopik analizi ve dokümanter malzemeyi esas almak istiyor. Bölgesel tarih çalışması yapanları uyarırken şu deyişi yineliyor: *tarihçiler köyleri çalışmazlar, köyde çalışırlar.*[9]

5 E. Le Roy Ladurie, *The Peasants of Languedoc*'dan (Illinois, 1974, s. 289) aktaran Tosh, s. 90.

6 P. Burke, *The French Historical Revolution: The Annales School 1929-89*, Polity Press-Cambridge 1990, s. 58.

7 Burke, s. 103.

8 Bkz. "Local History", *The Blackwell Dictionary of Historians* (ed. J. Cannon ve diğerleri), Oxford 1988, ss. 250-252.

9 G. Levi, "On Microhistory", *New Perspectives on Historical Writing* (ed. P. Burke), Oxford 1991, s. 96.

Levi, *mikro-tarih*'in, genellemelere götüren bireysel/tekil ögelerin bilgilerini yoketme amacı taşımadığını da ekliyor. Bireysel yaşamları, tek olayları benimsiyor; ancak, en küçük olayın, bireysel durumun genel görüngüyü ortaya çıkaracağı gerekçesi ile de soyut biçimleri tümden reddetmiyor. *Partiküler*'in rolünü ortaya koyuyor; sosyal tarih için yapılan yorumların belirgin sınırlandırılmalarına karşı çıkıyor. *Sosyal*'i ve *kültürel*'i oluşturmada daha az önyargılı tasniflerde bulunulmasını öneriyor. Basitleştirmeye, kesin/keskin tiplemelere yer vermek istemiyor; aslında karmaşık olan şeylerin neden basitleştirildiğini anlayamadığını ifade ediyor.

* * *

Burada *Annales*'den bir örnek vermek ve Türkiye'de son zamanlarda yapılmış ve bölgesel tarihe ilişkin sayabileceğimiz birkaç araştırmayı dile getirmek istiyorum.

Le Roy Ladurie'nin *Carnival* başlıklı bir çalışmasında küçük bir kent olan Romans'ta 1579-1580 yıllarında ortaya çıkan olayları verirken, *yapısal* geleneğe karşı "yaratıcı olay" ile yeni bir yaklaşım getirmekte, biricik olayları kendileri için değil yansıttıkları kültür bakımından önemli saymakta ve bunu önemle hatırlatmak istemekte.[10] Olaylarda sınıf mücadelesini, belediye sorunlarını, esnafın yönetici grupla çekişmesini bulmakta; saldırgan, kapitalist toprak sahipliğini birkaç yıllık zaman ve küçük bir kasabadan yansıtmakta.

Türkiye'deki örneklere gelince; son yirmi-otuz yıl içinde geliştirilen ve tapu-tahrir defterleri esas alınmak suretiyle 15. - 17. yüzyılların *sancak* idarî birimi üstüne yapılan incelemeleri (tarihsel coğrafya niteliği taşımaktan çok nüfus ve vergi listeleri toplamı biçiminde yansıyan çalışmaları) bir yana bırakıp, özellikle son on yıl içinde, Zeki Arıkan'ın büyük çabaları ve önderliğinde geliştirilen, İzmir ve çevresine ilişkin olarak ortaya konan ve konmakta olan çalışmalardan sözetmek istiyorum. Gerek merkezin (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) gerekse İzmir ve çevresine ilişkin yerel malzemenin (gazete, şeriye sicili gibi ya da *Tariş Tarihi*'nde kullanılan ve kooperatife ait türlü malzemenin) bulunup işlenmesiyle bölgesel tarihe iyi örnekler verildiğini sanıyorum.

Bölgesel tarih çalışmaları için önemli kaynak sayılan *kassam(:tereke)* sicillerinden 1903-1908 tarihlerini kapsayan bir sicili işleyen Sabri Yetkin, İzmir ve çevresinde yaşamlarını sürdürmüş kişilerin sosyal yapıları, medenî halleri, aile yapılarıyla mensup oldukları gruplara göre gelir dağılımları, bu dağılıma göre kentin mekânsal yapısındaki yerleşimleri, yaşarken kullandıkları giyim ve ev eşyası, mobilya ve mutfak takımları, kiler; bağ, bahçe ve değirmen gibi malları, ev mimarisi, üretim araçları, ticârethanelerdeki malların cins ve miktarlarına

10 E. Le Roy Ladurie, *Carnival: A People's Uprising at Romans 1579-80* (çev. M. Feeney), London 1979.

ilişkin otantik bilgi yansıtmaktadır. Yetkin, ayrıca, anılan coğrafî alan içinde bulunanların inanç sistemlerini, kültürel yaşamlarını, günlük hayatta gerek duyulan türlü malzemeyi gün ışığına çıkarırken düzenli biçimde bulunamayacak olan piyasa dolaşım fiyatlarını, ev, arazi, hisse senetlerinin ve tahvillerin değerlerini açıklamakta; para değeri ve enflasyon olgusu üstüne yorum yapmayı sağlayabilecek bilgiler vermektedir. Bu kadar çeşitli ve zengin bilgilerin ve belirli tarihlerdeki fiyatların karşılaştırılabilir bir şekilde bulunması bölgesel ve daha geniş anlamıyla sosyo-ekonomik tarih araştırmalarında önemli sonuçlara yöneltebilecek nitelikte görünmektedir.[11] Kent insanının ve kentin nasıl bir değişim geçirdiğini, yerleşim alanları, kültürel yapı ve tarihsel dokunun ne yönde farklılaştığını görme olanağı veren bu tür bilgilendirmelerin İzmir ve çevresinin sağlıklı biçimde planlanmasını isteyenler için kılavuz görevi yapacağı da muhakkaktır.

19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir ve çevresindeki sanayi ve ticaret faaliyetlerini ele almış olan Abdullah Martal ise, Osmanlılarda sanayileşme düşüncesiyle birlikte bölgesel sanayileşme sürecini, devletçi-liberal politikalar arasındaki tereddütü ve zaman zaman izlenen çelişkili politikaları yansıtma eğilimindedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1840-1850 tarihlerindeki devlet ağırlıklı sanayileşme hareketiyle 1838 ticaret sözleşmeleri sürecinin zıt etkileri üzerinde durmaktadır Martal; 19. yüzyıl boyunca kapitalist dünya ekonomisiyle Osmanlı ekonomisinin bütünleşmesinin –kimi tarihçilerin ileri sürdükleri gibi– geniş kitlelerin refah düzeyini yükseltmediğini, tam tersine üretici olmayan sınıfları (ticâret burjuvazisi, aracı azınlıklar vb.) güçlendirirken halk yığınlarının yaşam standardını gerilettiğini öne sürmektedir. Özellikle İzmir'e ait şeriye sicillerinin (mahkeme tutanaklarının) yol göstericiliğiyle 19. yüzyılın ikinci yarısında gıda ve eşya fiyatlarıyla ücretlerin karşılaştırmasını yapan Martal, enflasyonist hareketleri ve reel alım gücünü vurgulamaktadır.[12]

Aydın Vilayeti'nde Tütün Rejisi'ni doktora tezi olarak işleyen Oktay Gökdemir de Reji'nin faaliyette bulunduğu dönemde Ege bölgesindeki küçük üreticiliğin gelişimine olumlu katkı yapmadığı sonucuna varmıştır. Anılan bölgede Reji'nin uyguladığı düşük fiyat politikalarının halkı tütün kaçakçılığı yapmaya zorladığını, tütün kaçakçılarına karşı Reji'nin oluşturduğu silahlı birlikler (kolcular) arasındaki çatışmalarda binlerce kişinin yaşamını yitirdiğini belirleyen Gökdemir, kolcu birliklerin yapısını da ortaya koymakta, bölgedeki muhacirlerle birlikte Rum ve Ermenilerin bu iş için kullanıldığını ortaya koymaktadır. İn-

11 S. Yetkin, *1903-1908 Tarihli Kassam Siciline Göre İzmir'in Topografik, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yapısı* (Dokuzeylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, yayınlanmamış yükseklisans tezi, İzmir 1991).

12 A. Martal, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresinde Sanayi ve Ticaret* (Dokuzeylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, İzmir 1992).

celemede gerek Reji birliklerinin, gerekse tütün kaçakçılarının kullandıkları silah ve diğer araç-gereçlerin Ege adalarından sağlandığı vurgulanmıştır. Reji sistemi sonucunda devletin tütün gelirlerinde sürekli düşüş olmasına rağmen Reji'nin gelirlerinin artması araştırmanın bölgeden yansıttığı diğer önemli bir husustur. Gökdemir'in bu incelemesi de, Martal'ın incelemesinden çıkan sonuçlar gibi, kapitalist ülkelerin çevre ülkelerin ekonomilerini kendi yapılarıyla bütünleştirmek için gerçekleştirdikleri girişimler (sermaye ihracı, yabancı sermaye kuruluşları gibi) çerçevesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımsal potansiyeli ve üretim gücü yüksek olan bölgelerindeki etkileri bağlamında, ele alınıp değerlendirilmelidir.[13] İzmir'i de içine almış olan Aydın Vilâyeti'ndeki uygulamaların bölgesel tarihçilikle ortaya koyduğu sonuçların bütünleştireceği tarih, herhalde, tarihçilerin bundan böyle daha çok dikkatlerini çekecektir.

Son örneğimi Süreyya Faroqhi'nin Kayseri ve Ankara üstüne yaptığı bir araştırmayı yansıtarak vermek istiyorum. Bu örnek, bölgesel tarihçilikte geliştirilmek istenen *kıyaslamacı* yönteme de uygun düşmekte. Başta kadı sicilleri olmak üzere çeşitli kaynaklardan toplanan münferit olayların ortaya koyduğu bol tanıklı olgular ile yere daha sağlam basıldığı görülmekte. 17. yüzyılda bir şehir ileri geleninin –bir dokumacıya veya bir pabuççuya göre– yıllık kazancı ne idi? Zenginlik hiyerarşisinin yörelerde kurulu güç dengesi ne idi? Satış işlemlerinden ve ödenen paralardan hareketle, çok kıymetli evlerin varlığını saptayan Faroqhi, yönetici statüsünde olmayan zenginleri de belirlemekte; askerî (yönetici) durumdakilerin en değerli evlere sahip olduklarını vurgulamakta. Bu araştırma ile iki kent kıyaslanırken benzerlikler ve farklılıklar ortaya konmakta, Osmanlı Anadolu'su belgelendirilmekte.[14]

* * *

Türkiye'de tapu-tahrir defterlerine ve şeriye sicillerine, Avrupa'da ise kilise defterlerine dayandırılarak geliştirilen bölgesel tarih ve özellikle demografi çalışmaları, günümüzde tarihçilerin üstünde fazlaca durdukları alanlar haline gelmiştir. Bilhassa *Annales* okulu, geleneksel tarihçiliği eleştiri kıskacına almış, tarihi merkezî yönetimin ve azınlığın önyargılarından kurtarma yolunda çaba harcamıştır. Bu eylemler sonucunda da tarihçiler ile ekonomi, sosyoloji, psikoloji, biyoloji, coğrafya ve demografi uzmanları –yeni yaklaşım ve yöntemlerle ve yaratılan yeni kuşak sosyal bilimcilerle– bölgesel tarihçiliğin profesyonel sesini duyurmuşlardır.

Tarihçi tek olayı, kişisel serüveni, Levi'nin *mikro* düzeyde ele aldığı birimi,

13 O. Gökdemir, *Aydın Vilâyetinde Tütün Rejisi* (Dokuzeylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, İzmir 1994).

14 S. Faroqhi, *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*, Cambridge U.P. 1987.

hiçbir zaman bir kenara itmeyecektir, şüphesiz. Bunun yanında Fransız tarihçi Pierre Chaunu'nün belirttiği üzere, *homojen dizilerde bütünleşmiş tarihin tek olayla ilgilenen tarihten daha ilginç*[15] olabileceğini de unutmayacaktır. Unutulmaması gereken diğer hususlar da vardır: bölgesel/yerel malzeme istenildiğinde hazır mıdır? Hazır olduğunu varsaydığımızda bu tür malzemenin değerlendirilmesini yapabilecek uzmanlar yetiştirilmiş midir? Elde edilen bilgiler –kıyıda kalmış bir köye ilişkin bilgiler– ilçe, il veya ülke çapında ne anlam taşıyabilir?

Bölgeler, kentler, köyler üstüne yapılacak çalışmalar, sistematik olduğunda ve kıyaslamayı benimsediğinde, ancak, her şeyi kapsama amacında olan, toplumu/toplumları hedef alan tarihçilik içinde anlam taşıyabilir.

Son birkaç sözüm de, tarih öğretiminde bölgesel tarihin ders programlarında yer almadığı ya da çok az yer verildiği üstünedir. Aslında tarih öğretiminde yeni olan bölgesel tarihin, dünya ölçeğinde ve özellikle Türkiye'de istenilen tempoyu yakalayabildiğini söylemek zordur. Kimi tarihçilerin kabul ettikleri ve vurguladıkları üzere, *öğrencilerin sadece seyrettiği bir film değil, kendilerinin aktör oldukları sürekli bir oyundur* yerel tarih; kimilerince de belirtildiği üzere, öğretimi *karanlık ve sıkıcı* biçiminden çıkaran, *geçmişle gerçek iletişim sağlayabilen, ders kitabını aşan* bir niteliğe sahiptir.[16]

15 P. Chaunu, "Nicel Tarih veya Dizisel Tarih" (çev. N. Acar), *Tarih İncelemeleri Dergisi, I*, İzmir 1983, ss. 145-155.

16 Öğretime ilişkin olarak şimdilik bkz. I. Steele, *Developments in History Teaching*, Exeter 1983 (ikinci baskı), ss. 52-53.

Avrupa tarihine yeni yaklaşımlar

*Yücel Terzibaşoğlu**

25-26 Ekim 1994 tarihinde ODTÜ'de "Avrupa Tarihine Yeni Yaklaşımlar" konulu bir Seminer düzenlendi. Avrupa tarihsel gelişiminin benzersizliği, bu gelişme yolunun başka bölgeler önünde açtığı "taklit etme" imkânları, moderniteye geçiş süreçlerinin ortaya çıkardığı sorunlar ve bu sorunların nasıl kavramsallaştırılması gerektiği gibi temalar seminerin ana tartışma konularını oluşturdu.

John Hall, "Batı'nın Yükselişine İlişkin Bir Teori Denemesi" adlı bildirisinde Batı'nın yükselişini diğer büyük dünya medeniyetleri ile karşılaştırmalı bir perspektif içinde ele aldı. Devlet-toplum ilişkilerini ve devletin niteliklerini vurgulayarak aslında Çin, Hindistan ve İslâm uygarlıklarının her birinin benzersiz *(unique)* olduğundan ama Batı uygarlığını eşsiz kılan özelliklerin tam da modernliğin doğuşu için elverişli olduğundan bahsetti. Hall, Orta Çağ'dan itibaren Avrupa'da devlet gücünün merkezî olamamak, keyfîlik ve otoriterlik niteliklerinde, dolayısıyla da sivil toplum dinamiklerini etkilemekte güçsüz olması ama toplumsal hareketliliği sağlayacak bir ortam yaratma ve ideolojik olarak topluma nüfuz edebilme gücünde diğer uygarlıklardan daha başarılı olduğunu söyledi. Başka bir deyişle, piyasa ilişkileri 15. yüzyıl sıralarında bir kere ortaya çıktıktan sonra Doğu'daki merkezî despotik devletlerin aksine Avrupa'daki söz konusu "organik devletler" bu ilişkilerin önünü kesmemiş, tam tersine piyasa ilişkilerine yer açmış ya da uyum sağlamıştı. Ayrıca Hıristiyanlık Avrupa'da normatif bir bütünlük sağlayabilmiş, güç mücadelelerini belli sınırlar içinde tutmayı başarabilmiş, Aydınlanma düşüncesi entellektüelleri devletten koparmış böylece ideoloji ve siyaseti birbirinden bir ölçüde ayrıştırmıştı. Ama Hall'a göre en önemli etken, kapitalizmin doğuşunu Orta Çağ Avrupası'ndaki çok kutuplu

(*) Terzibaşoğlu ODTÜ Ekonomi Bölümü araştırma görevlisidir.

devlet sistemine borçlu olmasıydı. Bu çok parçalı siyaset haritası bir yandan üretkenliğin patlamasına neden olurken, diğer yandan tek tek devletlerin birbirlerini taklit etmelerini, birbirlerine benzemelerini teşvik etmişti. Yani Avrupa'nın dinamizminin kökeni bu tür bir devletler arası rekabette yatmaktaydı.

Huri İslamoğlu-İnan, bu varsayımların belli bölge ve tarihlerle sınırlı olduğunu, Hall'un, Doğu'nun imparatorluğu-Batı'nın çok kutuplu devlet sistemi karşılaştırmasının Weberyen ideal tipler olması bakımından coğrafî ve tarihi özgünlükleri *(specificities)* yakalayamadığını iddia etti. Örneğin, kapitalizm öncesi imparatorluklar Doğu'da olduğu kadar Batı'da da zayıftı, ya da Doğu'daki devletlerin de ekonomiye müdahalesi iktisadî faaliyeti azaltacak kadar etkin olamamıştı. İslamoğlu-İnan'a göre rekabet ve iktisadî gelişme Avrupa'ya özgü değildi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da rekabetçi güç mücadeleleri mevcuttu. Bundan dolayı İslamoğlu-İnan "benzersizlik" yerine "özgünlükler"e bakmanın daha yararlı olacağını söyledi. Hall'un argümanı modern devlet için geçerli olabilirdi ama birey, özel mülkiyet ya da belli tür bir devlet gibi kategorilerin ta Orta Çağlara kadar geri götürülmesi yararlı olmuyordu.

İslamoğlu-İnan, Osmanlı tarihyazımının muhafazakâr ve liberal yorumlarına içkin Avrupa tarihinin idealize edilmiş tasvirlerine dikkat çekti. Liberal yorumlara göre idealize edilmiş biçimiyle Avrupa tarihi bir "var"lar alanı iken karşısına bir "yok"lar alanı ile temsil edilen Osmanlı tarihi konuyordu. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nda özel mülkiyet, burjuvazi, bir hukuk düzeni, Protestan ahlâkı ya da birey yoktu, onun yerine despotik, keyfî bir merkezî otorite tüm ticarî sınıfları ve sivil toplumu boyunduruğu altına almıştı; din, bireysel inisiyatif ve iktisadî canlılığın önündeki en önemli engellerden biriydi. Öte yandan, muhafazakâr yorumlar da bir Osmanlı "altın çağı"na yaptıkları atıfla yine bu karşılaştırmalı çerçeve içinde kalıyorlardı. Örneğin İslâmcı yorum İslâm'ın erken dönemlerinde olduğu varsayılan dinî hoşgörü, hukukun (şeriat) üstünlüğü ve toplumsal mutabakat gibi kültürel ögeleri vurgulayarak Osmanlı'da bir sivil toplumun varlığından sözederken, seküler yorum Osmanlı devlet ve bürokrasisinin işleyişinde kendine seküler temeller bulmaya çalışıyordu.

İslamoğlu-İnan bu iki kutuplu kavramsallaştırma çerçevesinden çıkılması gerektiğini savundu. Çünkü bir kere Avrupa dışı bölgelerde Avrupa'nın hakimiyet kurabilmesi, hakimiyet altına alınanların tarihlerinin Avrupa'nın kendi tarihî deneyimlerinden çıkan kategorilerle yazılması ile bire bir ilişkiliydi. Bundan daha da ilginci Avrupa, Avrupa dışı bölgelerde hakimiyetini pekiştirirken bizzat Avrupa tarihi de yeniden yazılıyor, yeniden yorumlanıyordu. Seminerin ana tartışma konularından birini oluşturan Avrupa tarihsel gelişiminin benzersizliği *(uniqueness)* argümanı da İslamoğlu-İnan'a göre bu tür yeniden yorumlama çabalarından biriydi. Sözkonusu eşsiz tarihsel gelişim yolu metafizik bir öze, Protestan ideolojisine, Aydınlanma'ya, bireye ya da özel mülkiyete dayandırılıyordu. Ama bu tezin, Avrupa'nın kendi kendine ve kapitalizmin kendini yenile-

me potansiyeline olan güvenin yeniden kazanıldığı 1980 ve 1990'lı yıllarda tekrar ortaya çıkması da bir tesadüf değildi.

18. ve 19. yüzyıllarda başlayan, devleti, toplum ve ekonomiyi belli biçimlerde örgütlenmeyi içeren moderniteye geçiş sürecinin bütün dünyada bir tarihsel kopuş olarak yaşandığını söyleyen İslamoğlu-İnan, hiçbir bölgenin bu sürecin etkisinden muaf olmadığını, bu anlamda "tek bir dünya tarihi"nden bahsetmenin mümkün olduğunu ileri sürdü. Aynı sürece tüm dünyanın maruz kalması, Avrupa dışı bölgeler için Avrupa'yı "taklit edebilme" potansiyelini taşıyordu. 19. yüzyılda Japonya'nın gerçekleştirdiği bu imkânın, 20. yüzyılın sonlarında Doğu Asya ülkeleri ve özellikle Çin tarafından değerlendirildiği görülüyordu. Yani çeşitli tesadüfî, arızî gelişmelerin, belli kurumsal ilişkilerin ya da farklı toplumsal gruplar arasındaki güç mücadelelerinin sonucu olarak temel kapitalist örgütlenme biçimleri ilk olarak İngiltere'de ortaya çıkmış olabilirdi ama bu İngiltere ya da başka bir Batı Avrupa ülkesine önceden belirlenmiş, zorunlu bir imtiyaz sağlamamıştı. İslamoğlu-İnan'a göre böylesi bir bakış açısıyla farklı bölgelerdeki ortak sorun alanları üzerine yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar, önceden belirlenmiş ideal tipler arasındaki karşılaştırmalardan daha yararlı olacaktı. Örneğin, Batı Avrupa'da özel mülkiyetin gelişiminin her zaman sorunlu olduğu ve mülkiyet biçimlerinin sürekli olarak güç mücadeleleri çerçevesinde şekillendiği kabul edildiğinde, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda özel mülkiyetin geç gelişimi Osmanlı'daki belli eksikliklerin belirtisi olarak görülmeyecekti. Genelleşmiş meta mübadelesi ilişkileri ve uluslararası devlet sisteminin rekabet koşulları altında farklı bölgelerde farklı güç mücadeleleri yaşanmış, bu güç mücadeleleri belli merkezîleşme, meta ilişkileri ve özel mülkiyet biçimlerini doğurmuştu.

Paul Langford, 18. yüzyıl İngiliz tarihyazımı ve sanayileşme öncesi İngiltere'ye, İngiltere'nin dönemin diğer Avrupa ülkelerinden nasıl göründüğüne bakarken taklit edilecek kategorilerin bile inşa edildiğini akla getirdi. 18. yüzyılın sonlarında hem belli bir İngiliz tarihyazımı, hem de kıta Avrupası (Almanya ve Fransa) tarihçileri için İngiltere dönemin en "ilerici" ve "modern" ülkesiydi. Dönemin kıta Avrupa'sından İngiltere'ye bakan gözlemcileri en çok etkileyen İngiliz siyasal sistemi ve devlet yapısının açıklığı, siyasal özgürlük ve istikrarın yanyanalığı, siyaset kültürünün toplumu kapsayıcılığı, toplumsal yapıdaki hareketlilik ve eşitlikçi gelenekler olmuştu. İngiltere'yi anlama çabası içindeki gözlemcilerin kafalarında hep kendi ülkelerindeki durumu anlamlandırma kaygısı vardı.

Derek Sayer, Hall'un kullandığı devlet, modernlik, Avrupa, Batı gibi kavramların soyutlama düzeyinde kaldığını; Avrupa ve Batı gibi coğrafî kavramların sınırlarının sürekli yeniden icat edildiğini söyledi. Avrupa'nın kıyısında kalmış bir şehir olarak Prag'ın tarihi tam da bu "kavramsal coğrafyalar"ın anlamlarını çözümlemek için çok elverişliydi. Sayer'e göre Batı'nın Prag kavrayışı hep tarih

dışı olmuş, dahası Avrupa'nın kıyısında kalmış Çek tarihi Avrupa tarihine hep bir dipnot olarak hizmet vermişti. Sayer, bu kıyıda kalmışlığın tarihsel deneyimi açısından Prag şehrinin önemini vurguladı. Çünkü bir defa bu deneyim, sözkonusu özgün mekânın getirdiği belirsizlikler, kültürel ve siyasal imkânlar, çatışma ve çelişkileri içinde barındırmaktaydı. Böyle bir mekânda kimliklerin tarih içindeki değişimi ya da sözü geçen soyutlamaların Prag sokaklarında nasıl tezahür ettiği izlenebilmekteydi. Prag, bu anlamda 1780'le 1993 arasındaki tarihinde ve modernlikle olan ilişkisinde dönemin mücadelelerinin merkezi, Prag sokakları modern kimlik inşasının maddî savaş alanları olmuştu. Bu bakımdan Kafka, modernitenin krizini ve kimlik inşasının karmaşıklığını temsil etmekteydi. Tiyatro ve sokak isimleri, heykeller ve tüm bir şehrin mimarîsi bu güç mücadelelerinin yaşandığı alanlardı.

Seminerde belki de en çok tartışma, kullanılan kavram ve kategoriler üzerine oldu. Tarihyazımı masum bir iş değil. Kavram ve kategoriler "anlamlar"la yüklü. Derek Sayer'in dediği gibi kullandığımız kavramlara çok dikkat etmemiz gerekiyor.

• kitap tanıtımı

Yeni bir ekonomik düzene doğru: Postfordizm, ekoloji ve demokrasi

A. LİPİETZ

TOWARDS A NEW ECONOMIC ORDER: POSTFORDISM, ECOLOGY AND DEMOCRACY

POLITY PRESS, CAMBRIDGE 1992
İNGİLİZCE ÇEVİRİ: M. SLATER

Bu kitapta Lipietz, dünyayı sanayi devrimi ile şekillendirmeye başlayan ve Savaş sonrası üstünlük kazanan mikro ve makro ekonomik güçlerin dikkatli bir değerlendirmesini ortaya koymaktadır. Bu güçlerin "temel bir kriz"e yol açışını açıkladıktan sonra yazar, bir küresel canlanış için kendi çözümünü koymaktadır. Tartışma geliştikçe okuyucuya gelecekte sol politik gruplar ve politika dışı gruplardan destek görmesi olası bir yeşil manifesto sunmaktadır. Uygulanması hâlinde tümüyle yeni, ekolojik olarak tutarlı bir ekonomik düzene yol açabilir. Lipietz'in tanımladığı post-fordist toplumda mevcut politik tanımların geçerliliğinin kaybolması sonucunda yeni bir sağ, sol ve merkez ortaya çıkmaktadır.

Birinci bölüm oldukça zekice yazılmıştır. Dikkat çekecek kadar kısa bir bölümde, kuramsal, ampirik ve politik boyutlar, anlamlı bir Fordizm tanımında bütünleştirilmiştir. Burada Fordizm bir birikim rejimi olarak değil de Savaş sonrası döneme hakim olan bir gelişme modeli olarak ele alınmıştır. Yazar birikim rejimini, temelinde emek süreci olan düzenleme tarzının işleyişinin makro ekonomik sonucu olarak açıklayıp analitik bir çerçeve çizer. Tüm bu ilişkilerin gelişme modelini oluşturduğunu varsayarak yazar, ulusal farklılıklara ve üretim tarzına normalden daha fazla önem vermiş ve Fordizm'in eksikliklerini küresel düzeyde ortaya koyabilmiştir. Tartışma şöyledir; makineleşmiş Taylorizm işgücünü, yönetici grubunun ve makinaların hakimiyeti altına almış ve buna direnen işgücü bir karşılık aramıştır. Sonuçta toplu sözleşmeler ile işçiler düzenli iş ve sürekli artan tüketim gücü elde etmişlerdir. Bu modelin başarıya ulaştığı tüm ülkelerde, emek süreçleri temelde benzer olsa da farklı (Fordist) uzlaşmalara varılmış ve geniş bir düzenleme tarzları yelpazesi ortaya çıkmıştır. Çeşitli ücret anlaşmaları, refah mekanizmaları ve Keynesci politikalar aynı toplumsal paradigmaları paylaşan toplumlarda kullanılmıştır. Bu paradigma sayesinde neyin ahlâkî, normal ve istenir olduğu kurala bağlanmıştır. Tüm bu pratikler, teknolojik ve sosyal gelişmeyi (satın alma gücünün artması şeklinde) ve devletin gelişmesini (genel çıkarların savunulması) altına almıştır.

İçerikte çok da özgün olmamasına rağmen, kabaca, yukarıdaki yaklaşım ki-

tabın ilerleyen kısımlarında açıklanan sıradışı ve cesur önerilerin dayanaklarını ortaya koymaktadır. Fordizmin krizi sonucu ortaya çıkan tüm sorunların dikkatli bir araştırmasını yaptıktan sonra yazar aslında, yeni bir toplumsal paradigma ve yeni bir örnek sürecinin küresel ölçekte kabulü ile "krizden çıkış için bir yol" öneren bir proje ortaya koyacaktır. Kısaca Lipietz, ekonomik ve ekolojik varkalma savaşının belirgin yetersizliklerine rağmen, post-Fordist toplumların yaşamını yönlendirmekte olan Fordizmin iki evrensel özelliğinin değiştirilmesi anlamına geldiğini belirtir.

İkinci bölüm Altın Çağ'ı sona erdiren yetersizlikleri, tartışmada gerekli bir basamak olarak aydınlatmaktadır. Aslında burada Savaş sonrası tarihi bilenler için yeni bir şey yoktur.

İkinci bölümün ilk kısmı, farklı ülkelerde Fordizmin krizinin nedenlerine yöneliktir. Bu analiz, fazlasıyla basit ve bazı yerlerde kârlılık, ücretler ve enflasyona ilişkin totolojik paragraflar çevresinde kurulmuş ve zorlama bir sonuca ulaşmıştır. Yazarın açıklamasına göre modelin krizi "işgücünü makinalaştırdığı için işveren açısından bile verimli olmayan emek sürecinin bir krizi, piyasanın arz tarafında bir kriz" olarak görülmelidir. Yazar, talebin ve ardından da üretimin uluslararasılaşmasının yerel pazarları sarsarak Fordist büyümenin avantajlı döngüsünün çöküşüne yol açtığını belirttikten sonra, modeli eski saltanatına ulaştırmak için yapılan girişimleri anlatır. Lipietz burada üç aşama tanımlar. Birinci aşamada ('73'ten '79'a) her yerde tüm çabalar yerel talebi teşvik eder, ikincisi, yaklaşık üç yıl süren "parasal" bir aşamadır ve üçüncüsü de düzensizlik ve "orta yol" ile tanımlanmıştır. Bölümün son kısmında karşılıklı bağımlı ekonomiler arası yarışı destekleyen bir modelin anlamsızlığına dikkat çekilmiştir. Bu, ulusal yönetimlerin etkili bir uluslararası düzenleme tarzını geliştirmelerini önlerken onları aşamalı olarak kendi büyümelerini yönlendirme yetisinden de yoksun bırakmıştır.

Üçüncü bölüm uluslararası ekonomideki çelişkileri çözebilecek bir "yeni büyük uzlaşma" üzerine kurulmuştur. Mümkün olan tek uluslararası anlaşmanın farklı "demokratik topluluklarda" seçenek yelpazesini maksimize eden bir anlaşma olduğunun belirtildiği bu bölüm, neredeyse tümüyle demagojik olduğu izlenimi verir. Vaktinden önce yapılmış bir özet daha önceki bölümlerde söylenenleri, farklı ve daha geniş bir okuyucuya tekrarlar. Kitabın önceki bölümleri bir "yeni model"i savunurken, burada Lipietz bir "yeni uzlaşma"yı kurmak için hazır görünmektedir. Bu da radikal çözümlere pek yanaşmayanların onayını kazanmak arzusu gibi görülebilir. Dikkatlice yazılmış diğer paragraflar da bunun, sahiden bu bölümün amacı olduğu izlenimini vermektedir.

Üçüncü bölümdeki yeni konu eksikliği, Liberal Üretkenlik'i büyük bir yaratıcılık ile sunan ve eleştiren dördüncü bölümde giderilmiştir. Liberal Üretkenlik burada '80'lerin sosyal paradigması ve gelişme modeli anlamında kullanılmaktadır. Fordizmin çöküşü ve yeni bir teknolojik aşamanın başlangıcı politikacıla-

rı ve özellikle Avrupalı sözde sosyalistleri, kârlı olmayan aktiviteleri azaltmak için faiz oranlarının artması ile başlayacak zorlu birtakım değişimlerin gerekli olduğuna inandırmıştır. Minimum düzeyde devlet müdahalesi (sadece kargaşanın giderilmesi için) ile birlikte daha fazla rekabetin ve uluslararasılaşmanın "otomatik olarak" yeni teknolojilerle uyumlu yeni bir gelişme modelini kurması umulmaktadır. Aslında, bu neo-liberalizm döneminde ortaya çıkan değiştirilmiş düzenleme tarzları Fordist emek sürecindeki krizin aşılması için yanlış bir yol göstermiştir. Taylorizm yerini aşamalı olarak Neo-Taylorizm'e ve işçilerin sadece zamanlarını değil, diğer meslektaşlarına kıyasla daha fazla işbirliği içinde olma arzuları sattıkları Kaliforniya (işgücü) modeline bırakmıştır. Bu gruptaki işçiler ücret dışı gelirler, ikramiyeler ve imtiyazlı bir yer elde ederler. Neo-Taylorizm'in ve "Kaliforniya stili" durumların bir arada, genellikle aynı şirket içinde birarada varolmasının sosyal kutuplaşmayı gözle görülür bir biçimde arttırdığını vurgulayarak Lipietz, bir kez daha yeni bir sosyal paradigma-ve yeni bir emek süreci modeli gerektiği sonucuna varır.

Beşinci bölümde ekoloji ön plana çıkar ve yaratıcı bir çabayla teorik bir çerçeveye yerleştirilir. Ortaya konan esas konu, basit olduğu kadar önemlidir. Çevre adına hiçbir sınır tanımayan Fordizmden ve Liberal Üretkenlik'ten farklı olarak, yeni bir gelişme modeli kesinlikle kirliliği durdurmalıdır. Bu, üretim değerine eklendiğinde, işler ve gezegenin varlığını sürdürmesi arasında bir seçime zorlayarak arz krizini daha da ağırlaştıran çevresel zararın giderilmesinin maliyetini belirgin bir şekilde düşürecektir. Belirgin bir şekilde "Sürdürülebilir Kalkınma Modeli"ni savunmasına rağmen Lipietz, genellikle çevreci (fakat çoğunlukla neo-liberal) ekonomistler tarafından kullanılan bu revaçta ama belirsiz olan ifadeyi kullanmaktan kaçınır. Bu bölümde tehlikeyi haber veren bir ifade tarzı ekolojik sorunun uzlaşmaya fırsat vermediği uyarısını yapmaktadır.

Fransız Komünist Partisi'nin Liberal Üretkenliğe bir alternatif önermeden "önemli olan teslim olmamak" diye haykırışının ümitsizliğini eleştirdikten sonra Lipietz kendi alternatifini sunar. Bunu Fordist ve neo-liberal toplumsal paradigmaların paylaştığı tüketimci gelişme kavrayışına meydan okuyarak yapar. Altıncı bölümde yazar yeni paradigma doğrultusunda herhangi bir ilerleme ve politikanın sorgulanması için üç tema sunar: Özerklik (bireyler arası), dayanışma ve ekoloji. Tüm bunlardan yeni bir ekonomik düzenin temelini oluşturacak bir dizi değeri ve pratik ilkeyi ortaya çıkarır ve kitabın geri kalanında bir gelecek modelinin olası şeklini tanımlar. Tartışma şöyledir; yazarın birinci bölümde belirttiği ve yedinci bölümün de önemle üzerinde durduğu gibi eğer emek sürecinin krizine bir çözüm bulunursa, bu çözümün mantığı toplumun geri kalan kısmına hakim olacaktır. Boş zamanın artmasına dayanan yenilikçi bir emek süreci öneren sekizinci bölümün birçok problemc çözüm getireceği iddia edilebilir. Dokuzuncu bölüm ulusal düzeyde yeni bir paradigmanın savunusunun yapılabileceğini tartışmaktadır. Onuncu bölümde uluslararası ilişkiler açısın-

dan muhtemel sonuçlar ele alınmaktadır. Onbirinci bölüm sonucu ortaya koyar ve Avrupa'nın uyuşuk halinden kurtulması ve alternatife deney ortamı olması için yüklenmesi gereken sorumluluklara ilişkin genel bir çerçeve çizer.

Burada günümüzden memnun olmayanlar için bu çalışmayı çekici kılacak bazı önemli noktaları vurgulamakta yarar vardır. Aslında Lipietz'in önerdiği, sadece kapitalist ekonomilerin iyileştirilmesine yönelik bir grup düzenleyici reçete değil, insanlığın ve doğanın tekrar insanileştirilmesine yönelik bir dizi adımdır. Neo-liberalizmin savunucuları da dahil kitaba herhangi bir teorik veya politik ilgisi olmadan yaklaşanlar bile yazarın mantığına katılacaklardır. Bir noktada Lipietz'in işçilerden çok fazla isteyen ancak karşılığında çok az şey sunan bir uzlaşmanın yararsızlığına dikkat çekişi özellikle inandırıcıdır. Yazar şöyle yazmaktadır: "Haftada 30-40 saat robot gibi olan çalışanların boş zamanlarında çevre bilinci olan tüketiciler ve dayanışma bilinci olan yurttaşlar olması umuduyla, tekdüze ve yabancılaştırıcı iş ortamına katlanmalarını beklemek bana gerçek dışı ve kabul edilemez görünmektedir. (...)". Bu durumun çözümü insanların daha az çalışmasına ve dolayısıyla herkesin çalışmasına imkan veren, çalışma saatini düşüren bir sistem veya Lipietz'in düşündüğü gibi herkesin çalışmasını gerektiren ve böylece herkesin daha az çalışmasını mümkün kılan bir sistemdir. Aslında yazarın öne sürdüğü gibi, boş zamandaki artış yeni bir gelişme kavramının şartı olmalıdır.

Boş vakit ve istihdam artışına dayanan bu modelde: saatlik üretkenlik kazancı artacak ve sosyal harcamalar düşecektir. Bu, Lipietz'in deyişiyle, çalışanlara artık çalışmaya ayırmadıkları zamanlar için yarı ödeme alma hakkı sağlayacak olan bir sistemle birleştirildiğinde küresel satınalma gücünde bir artış ortaya çıkarır. Yazar üretkenlik kazançlarında istenen artışı sağlamak için "yitirilen" zamana karşılık "ortalama olarak" % 70'lik bir tazminat önermektedir. "Ortalama olarak" terimi çalışılmayan saatler için verilecek tazminatın ücret farklarını ve sonuçta sosyal kutuplaşmayı azaltmak için eşit olmaması gerektiği anlamına gelmektedir. Bu noktada yazar en düşük ücretlinin de alım gücünü arttırmayı göz önünde bulundurmaktadır ve aynı zamanda da oldukça düşük düzeyin üzerinde kazananlara kesinti uygulanacağı için önerinin onlar tarafından sert bir düşmanlıkla karşılanacağını kabul etmektedir. Bir çözüm bulunmalıdır, bu da mücadele ve pazarlık anlamına gelmektedir.

Lipietz'in önerileri çelişkili veya en azından yeterince kesin değil gibi görünmektedir. Yazar tarafından geliştirilen analitik çerçeve kitaba akademik bir saygınlık sağlasa bile tartışmanın mantığına pek katkı koymamaktadır. Lipietz "mevcut kriz, emek sürecinin krizidir" derken ve emek sürecindeki dönüşümlerin yeni bir düzenleme tarzı ile meşrulaştırılmadan değiştirilemeyeceğini belirtirken büyük olasılıkla haklıdır. Buna karşılık yazar tarafından tasarlanan yeni işgücü modelinin uygulanabilmesi için gerekli yasal önlemler sadece yeni bir kültürel temelden filizlenebilir. Bu kitapta Lipietz, yeni bir kültürel devrime

olan gereksinimi kabul eder ve yeni bir paradigmanın ortaya çıkmasının, yeni bir emek sürecinin oluşması kadar gerekli olduğunu da dikkate alır. Ancak kitap ilerledikçe ve yazar yeni bir toplumsal sözleşmenin yolunu gösterdikçe, kültür sorunu ile daha az ilgilenmeye başlamıştır. Yazar yeni bir ekonomik düzende hem üretim metodlarının, hem de kalıplarının ekolojik açıdan tutarlı olduğunu kabullenmiş gibi görünmektedir.

Lipietz'in emek sürecini vurgulamasının ekoloji ve kültüre ilişkin önermelerinin önüne geçtiği ileri sürülse de bunun tersi geçerlidir. Bu kitabın temel hedefi Fordist ve neo-liberal düşünceye karşı çıkmaktır. Bunu yaparken yeni bir uzlaşmanın hem gerekli, hem de mümkün olduğunu gösterir. "Statüko"dan hoşnut olan ve yazarın önerisini ütopik olduğu gerekçesiyle önemsememe eğiliminde olanlar için Lipietz ütopyaya, "bir pusula, gidilecek yol için bir işaret" olarak da bakılması gerektiğine dikkat çeker. "Yirmibirinci yüzyılın başındaki gerçek alternatif ancak bir yansıma olacak, fakat, (...) (insanların) hayallerinin, insanlığın onu tümüyle hayal etmeden önce bilmesi gereken hayalin, gerçek bir yansıması". Lipietz bu hayali somutlaştırarak bizim kültürel dönüşümümüze doğrudan katkıda bulunmakta ve alternatife doğru bir adım atmaktadır.

SİMOAN FLORIO
(Çeviren: C. NİL DURUÖZ)

• *tanıtım*

Kent ve toprakları

MARCEL RONCAYOLO
VILLE ET SES TERRITOIRES
EDITIONS GALLIMARD
PARIS 1992

Marcel Roncayolo günümüz Fransız coğrafya okulunun en önemli adlarındandır. *Ecole Normale Supérieure*'un bir süre yardımcı başkanlığını yapmış olup bugün *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*'de *Kentsel Alanlar* birimini yönetmekte ve *Paris I - Nanterre Üniversitesi*'nde öğretim üyeliği görevini sürdürmektedir. Fransız coğrafya okulunun önemli bir özelliği, coğrafya-mekân kuramına tarihsel yaklaşım, Roncayolo'nun mesleki geçmişinde ifadesini bulmaktadır. Son yıllarda gerçekleştirmiş olduğu iki yapıt Fransa'da coğrafya, plan-

lama ve mimarlık çevrelerinde ilgi odağı olmuştur. Bunlardan ilki burada tanıtımını yapacağımız *Ville et ses Territoires*'dır. Roncayolo bu yapıtı ile yüzyıl başından bu yana kent üzerine farklı disiplinlerin geliştirmiş olduğu kuramların karşılaştırmalı eleştirisinden yola çıkarak günümüz kentinin gösterdiği yeni yönelimler çerçevesinde konuya bütüncül bir yorum getiriyor. Bugün kentin sonuna gelinip gelinmediği tartışılırken, yazar kentlerimizin ve sergiledikleri sorunların, zaman, mekân ve toplumun karşılıklı etkileşimlerinin sürekli biçim değiştiren, devingen ürünleri olarak tüm karmaşıklıkları ile ele alınması zorunluluğunu vurguluyor. Kent planlama pratiğinin dayandığı çözümleme yöntemlerinde indirgemeci modellemeler yerine tarihsel süreçleri ve gizli toplumsal eğilimleri göz önüne alan bütüncül bir yaklaşımın gereğinden söz ediyor.

Kent kendi başına bir mekânsal bütün tanımlar ya da mekânsal birimlerden oluşan bir bütündür; öte yandan dışarıyla ışınsal bir çekim ilişkisi üzerine dayanır. Bir toprak parçasını bir ilişkiler sistemi kurarak örgütler. İlişkiler sisteminin nitelik ve sınırları, siyasi ve yönetimsel yapı, pazar ve etki alanı bu örgütlenmenin değişkenleridir. Bir kentin etki alanının oluşturduğu bölgenin (ya da bölgelerin) bölünmelerinin değeri yalnız *mekânda* değil, *zamanda* da göreceli-dir. Kenti ve bölgeleri ortaya çıkaran ve bunların göreli sürekliliğini belirleyen, mekân ve zamanın karşılıklı etkileşimidir. Kentin soluğu genelde üretim tarzlarının yaşam süresini, mekânda kent bunların izlerini taşısa bile aşar. Yaşlı özgürlükçü ütopya nesnel yönetimin (ya da nesnelerin yönetiminin) insanların yönetiminin yerine geçmesini düşlemişti. Kentsel sistem de buna uygun olarak insanların nesneler gibi yönetilmesini mi getiriyor? Kent planlamanın modaların ötesinde daha açıklıkla ölçeklerin, grupların ve olay dizilerinin etkileşimlerini araştırmaya eğilmesini umabilir miyiz?

Kentsel formlar tarihsel gelişmenin ürünleridir; kent ise soyut bir kavram olmaktan çok tarihsel deneyimlerin birikiminin yarattığı bir oluşumdur. Tarihsel açıdan kentin sonu düşünülmez değildir, kuramsal açıdan ise kent olgusu mekânsal formlar ve bunların toplumlarla ilişkileri üzerine düşünülmesi gereğini ortaya çıkarmaktadır. Toplumsal eşitsizliklerin kökenini kır-kent ikileminde görmek ütopyacı düşüncenin en eski temalarından birini oluşturmaktadır. Günümüzde teknolojinin egemen olduğu toplumlarda ise kır-kent ikileminin giderek silinmesi, genelleşmiş bir kentleşmeye geçiş ya da kır ile kentin içiçe geçmesinden oluşan kimilerince *türbanizasyon* diye adlandırılan bu oluşum kentin tanımlanmasında ve kentsel çözümlemelerde genelgeçer sınıflandırmaların artık sınırına ulaşıldığını gösteriyor.

Kentin özelliği iki farklı yönde, kendi sınırları içerisinde ve kendisini çevreleyen mekânla ilişkilerinde ortaya çıkar. Farklı derecelerde olmakla birlikte kentler bölgeleri üzerinde denetim kurarlar; kentsel ağ ve kentsel sistem kavramları da buradan yola çıkılarak geliştirilmiştir. Diğer taraftan kent nesnelere ve işlevlere indirgenemez, öncelikle bir topluluk tarzını tanımlar ya da toplulukların

bir arada var olması olgusuna dayanır. Bu nedenle de özde sosyo-politik bir kavramdır.

Toplum ve kentsel mekân ilişkisi öncelikle tek örneklerin incelenmesiyle ortaya çıkar. Kent üzerine yapılmış ilk kuramsal çalışmalar kenti bir süreç içerisinde gelişmiş içsel bir güce sahip bir organizma olarak ele alırlar ve kentin ortaya çıkış ve gelişiminin nedenlerini coğrafi konumunda ararlar. Organizma yaklaşımı hümanist düşünce kadar eski olan kent ve insan vücudu karşılaştırmasına dayanır ve kentin gelişimini biyoloji biliminden esinlenerek açıklar; "büyüme", "doku", "arter" ve hatta "fonksiyon" gibi birçok kavram da bu yaklaşımın ürünleridir. Aynı yaklaşım doğal olarak kente patolojik bir tanı koymaya da götürür.

Diğer taraftan kentsel ekonomi ve kentsel sosyoloji alanındaki çok önemli ilerlemeler kent araştırmalarında tümüyle farklı bir yaklaşım ortaya çıkarır: Artık ilgi odağı tek tek kentlerin morfolojik ve işlevsel özellikleri değil, göreli olarak değişmez ayırıcıları ve ortak özellikleri ile genel olarak kent olgusudur. Kentin iç yapısında ve kentlerin aralarında oluşturdukları sistemde mekânsal yapıyı oluşturan genel yasaların araştırılması önem kazanır. Öte yandan topoğrafik olarak farklı ve bitmiş fiziksel bir bütün olarak kentin kendisi kentleşme çözümlemeleri karşısında silinir. Çeşitli yönleriyle toplumsal süreçler kentsel araştırmaların amacı ve en önemli açıklayıcısı durumuna gelirler. Bu yaklaşımın en önemli katkısı kentin bir mitoloji haline getirilip zaman dışı ve toplumsal süreçlerden bağımsız bir nesne, dahası tek başına bir toplumsal belirleyici olarak ele alınması yaklaşımına son vermiş olmasıdır. Bir yaşam çerçevesi olarak mekân kendi başına toplumsal yapıyı ya da toplumsal davranışları açıklayamaz. Ancak bugün vardığımız noktada iki önemli soru yanıt beklemekte. Birinci soru şudur: genel toplumsal yapı ile bunun bir ürünü olarak ortaya çıkan mekânsal yapı arasındaki ilişkiler nelerdir; bir ortak yaşama mekânı ve karşılaşmalar, toplumsal çatışmalar alanı olarak kent toplumsal ilişkilerin yalnızca edilgen bir yansıması mıdır? Diğeri ise bir toplumsal kategori olarak tanımlanan kent olgusunun çözümlenmesinde farklı gerçeklikler ya da ideolojiler sözkonusu olduğunda bile farklı tarihsel oluşumlara uyarlanabilir genelgeçer kavramların geçerliliklerini sürdürüp sürdürmedikleri konusudur.

Kent kendini aşan bir gerekliliğe karşılık vermek durumundadır; işlevsel bir bütünün, bir sistemin parçasıdır ve ona göre tanımlanır. Kenti kırsal alandan ve diğer kentlerden ayıran da yine "kentsel" işlevlerdir. Kentin iç yapıları ve dış ilişkileri böylece aynı olgu çevresinde birleşirler. Ancak kentlerin ana işlevlerini tanımlamak kentleri sınıflandırmak için yeterli midir? Bu daha çok kentin ortaya çıkışını ya da tarihinin bir döneminde oynadığı rolü belirlemekte yararlı bir yaklaşım olabilir, ancak zamanla kazandığı karmaşık yapıyı, büyüme mekanizmalarını açıklamaktan uzak olacaktır. Bir önceki dönemden farklı olarak 20. yüzyılın çok büyük boyutlara ulaşan kentleşme süreçlerinde yönlendirici etmenlerin gi-

derek pazar koşullarının basit bir yansıması olmaktan çok politik bir boyut kazandığını görürüz. Bu da gösteriyor ki, kentlerin evriminde belirleyici kabul edilen işlevlerin tarih içinde ardarda gelişlerini doğrusal bir evrim çizgisine yerleştirmek ve örneğin salt ekonomik ussallıkla açıklamak olası değildir.

Bu açıdan kentsel işlev çözümlemeleri ile işbölümü ve toplumsal hiyerarşi araştırmaları çok yakından ilişkili olmayı sürdürmektedir. Bu noktada Roncayolo Henri Lefèbvre'in "kentsellik" tanımına göndermede bulunuyor ve kentselliğin toprak ürünlerinin işlenmesinden kültürel diye adlandırılan simge ve değerlerin yaratılmasına toplum yaşamının tüm ögelerinin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan bir toplumsallık tarzı olduğundan hareketle "kentsel" işlev kavramının da belirli bir içerik tanımlamaktan çok bir form ifade ettiğini savunuyor.

Diğer taraftan yazar toplumsal yapının kentsel işlevlerin bir ifadesi olduğu kadar bu işlevlerin gelişimini yönlendirdiği savından yola çıkarak kentlerin mekânsal örgütlenmesini açıklamakta coğrafi determinizm kadar pazar ilişkilerinden yola çıkan geometrik bir determinizmin de yetersizliğini vurguluyor. İşlevlerle kentlerin dağılımı arasındaki ilişkinin tek yönlü bir ilişki olmadığı ve mekânsal örgütlenme içerisinde kentlerin dağılımında bu kentlerin çektiği nüfusun yapısını ve çevresinde oluştukları kurumların gücünü de değerlendirmek gerektiğini savunuyor. Mekânsal örgütlenmenin oluşumunda siyasi yapılanmalarla kentsel yapının karşılıklı etkileşiminin ve politik güç dengelerinin önemine değiniyor ve işlevlerin biraraya gelişinin ötesinde tarihsel dönüşüm içerisinde kentlerin toplumsal yapısının öncelikle belirleyici rol oynadığı sonucuna varıyor ve ekliyor: Kentsel ağ kavramı belli kurallara ve ekonomik ve politik bir gelişme biçimine dayanan bir işleyiş ile farklı tarihsel aşama ve tümüyle silinmesi mümkün olmayan katmanların ve kullanımı zaman içerisinde biçim değiştiren kentsel formların mirasını birlikte ifade eder, çünkü kent hemen hiçbir zaman bir *"tabula rasa"* değildir.

Yaşam çevresi, yaşam ve davranış biçimleri kentsel kültürün tanımında yerlerini bulurlar, bu da kentleşme kavramına yeni bir anlam kazandırır. Mekânsal biçimlenmenin toplumsal davranışlara temel oluşturmasından çok, toplumsal davranışların mekânsal yapıyı açıklayıcı olduğu savunulabilir, gerçekte her iki yapı sürekli etkileşim içerisindedir. Öte yandan birbirine karşıt görünen yaşam çizgileri, farklı özlemleri olan ve bu özlemleri gerçekleştirmekte aynı şansa sahip olmayan grupların aynı mekân üzerinde yanyana gelmeleri tarafların davranışları üzerinde farkları arttıracak biçimde etki ederken farklılıkları daha çarpıcı bir biçimde algılanır hale getirir. Genel toplum düzeni toplumsal bölünmeye ve gruplar arası iş bölümüne dayanması ve bu bölünmenin çalışma ve konut koşullarında ve hatta eğlence biçimlerinde ortaya çıkması yalnızca kente özgü bir olgu değilse de kent kültürünün çözümlenmesi kentin mekânsal biçimlenmesinde ve kullanımında ifadesini bulan bu farklılıkların incelenmesinden geçer. Kent kültürü kavramının derinleştirilebilmesi kentin işlevsel, top-

lumsal, kültürel ve mekânsal bölünmeleriyle iç yapısının kavranması ile mümkündür. Günümüz büyük kentlerinde giderek yaygınlaşan kitle kültürü ve kültürel tekdüzeliğin yanısıra kimlik ve ait olma arayışları egemen olmakta, bu ise kent mekânını bir simgesel değerler bütünü olarak önemli kılmaktadır.

Morfoloji nosyonu bir araştırma alanı tanımlaması açısından uygun görünüyor, ancak salt kentsel nesnelerin ve bunların bir araya gelişlerinin fiziksel betimlemesine indirgenmemesi ve işlevlerin ve sosyal grupların kent mekânı ile ilişkilerini de kapsaması koşuluyla. Bu noktada iki perspektif ortaya çıkıyor. İlki belli bir düzenlilik gösteren sosyo-ekonomik süreçlerin büyüme süreci içerisinde kentin formuna nasıl etki ettiği konusunun incelenmesi. Diğeri ise "fiziksel çerçeve ve onu dolduran bir kent yaşamı" yaklaşımının ötesine geçilerek fiziksel formlar ve kentin toplumsal yapısı arasındaki karşılıklı etkileşimin araştırılması.

Kentsel nesnelerin ve bunların bir araya gelişlerinin ardında onları yaratan, kullanan ve yeniden yorumlayan toplumun etkinliğini arıyoruz. Formlar bizi kentin demografik, işlevsel ve toplumsal yapılarına götürüyor. Buna karşılık kent kültürü sürekliliğini ve yaratma gücünü bu formlar aracılığı ile gerçekleştiriyor. Yazar, işte bu anlamda kentsel formların yalnızca durağan ve edilgen olmadıklarını, kendilerine özgü, bir dereceye kadar bağımsız bir oluşum ve süreklilik mantığına sahip olduklarını savunuyor. Ancak kentin iç yapısını çözümlerken yine yapı, işleyiş ve oluşum kavramlarını birbirinden ayırmak gerekiyor.

Uzun zaman kent planının tüm kentsel oluşumların matrisini oluşturan en değişmez eleman olduğu düşünüldü. Yapılar, sokaklar, açık alanlar sürekli dönüşümler geçirseler de sonuçta kent planı çok değişmiyordu. Buna karşılık yapı ve alan kullanımları en kolay ve hızlı değişen öğelerdir. Sonuçta kent mekânında yaşam süresi ve yapısal kısıtlamaları çok farklı olan elemanların üstüste çakışmasından oluşan karmaşık bir yapı ortaya çıkar.

Kent planı basit bir geometriye indirgenemez, öncelikle büyüme aşamalarının izlerini taşır. Tarihsel bir yaklaşımla kent planının, gelişme aşamalarının sürekli olarak çözülme, üstüste çakışma ya da yanyana gelmesi sonucunda oluştuğu düşünüldüğünde biyolojik ya da geometrik göndermelerle kentlerin büyüme biçimlerine göre (konsantrik, polisantrik, yıldızvari...) sınıflandırılması son derece indirgemeci olmaktadır. Öte yandan kent formlarının evrensel olarak yer ve zamandan bağımsız olarak karşılaştırılması kentin gerçek kompozisyonunu gözardı etmek ve tarihsel süreçlerdeki çok önemli dönüşümlerin kent mekânı üzerindeki etkilerini unutmak tehlikesini doğurur. 18. yüzyılın sonuna dek kent kendi içinde bitmiş belirli bir formu olan bir bütündür. Aydınlanma Çağı'nı izleyen yüzyıl boyunca Avrupa kentinde duvarların yıkılışı yalnızca fiziksel bir engelin yıkılıp kentin sınırlarının ötesine taşmasından ibaret değildir. "Açık" bir şehircilik anlayışı ve sınırsız büyüme ve ilerleme düşüncesi kent kavramında temelde bir değişime yol açmıştır. Bunun sonucunda kent formu da önemli ölçüde dönüşüme uğrar.

Ulaşım sistemi kent formunu biçimlendiren, tanımlayan, zorlayan yeniden yorumlayan en önemli değişkenlerden birini oluşturur. Karşılaşmalar ve ekonomik/kültürel değişim alanı olan kent varoluş nedeni gereği, büyüme sürecindeki eklenmelerin getirdiği bölünmüşlüğü yadsır ve onu silmeye çalışır. Bunda merkezin çevresel alana hiçbir engel olmaksızın ulaşma ve çevresini yönetme-yönlendirme eğilimi çok önemli rol oynar. Kent mekânı ulaşım ağı ile bütünleşir. Kentin en önemli özelliği, bireylerin ve nesnelerin devingenliğidir. Ulaşılabilirlik koşullarındaki sürekli değişim kent toprağının değeri üzerinde durmaksızın oynayarak kentsel yapıyı değişime zorlar. Öte yandan kentsel alanın ölçüsüz büyümesi ve sınırlarının belirsizliği artık kent formunu giderek tanımlanamaz kılmaktadır. Bugün kentsel alanın gerçek anlamda sınırlarını belirleyen insanların gündelik yer değiştirmelerindeki sarkaç hareketinin tanımladığı alandır.

Kentsel alan kavramı birbirini bütünleyen iki olguyu da birlikte getirir. Kent mekânı kentin iç fiziksel yapısında ifadesini bulan ve sosyal grupları, işlevleri ve alan kullanımlarını az ya da çok görünür biçimde birbirinden ayıran farklılıkların alanı olmanın yanısıra, uzaklık etkilerini olabildiğince silen bir toplanma ve birleşme alanıdır. Toplumsal ve işlevsel "bölünme" ve "merkezî çekim" kavramları birbirinin karşıtı da olsalar sürekli etkileşim halinde bir diğerini çağırırlar.

Diğer yandan toplumsal bölünme genellikle yapıldığı gibi yalnızca konut alanlarının kentsel mekândaki dağılımına göre belirlenemez. Toplumsal grupların kent mekânında hangi alanları ne sıklıkta kullandığının da dikkate alınması gereklidir. Ancak yine de gruplar arası toplumsal farklılıkları en iyi ifade eden ölçüt, konut alanı seçimi ve onu belirleyen sınırlayıcı etkenlerdir. Ancak bu, yöntem açısından iki sakıncayı birlikte getirmektedir: Birincisi "yaşam biçimleri ile konut alanları dağılımı gelir dağılımı ve mesleklere göre belirlenen tek bir şema ile ifade edilebilir mi, ya da tek bir model mümkün mü?" sorusu. Diğeri ise, ortaya çıkan şemanın yalnızca eşitler arasında bir dayanışma ve ortak kimlik mi ifade ettiği, yoksa aynı zamanda birtakım dikey özellik gösteren dayanışma türlerini (aile, etnik gruplar) ve ekonomik bağımlılık biçimlerini gösterip göstermediği konusu.

Kentlerimizdeki toplumsal ve işlevsel çeşitlilik gerçekte ardarda gelmiş olan ancak aynı ölçüde güçlü olmayan tarihsel katmanların bir sonucudur. Kent mekânının sosyal bölünmesi Avrupa kentlerinde Barok dönemde kentin sınırlarının dışına taşması ve kent ile varoşları arasındaki karşıtlığın ortaya çıkması ile netlik kazanır. Bu karşıtlık iki yönde ortaya çıkar: Kent, çevresinde yeni oluşan kentsel alanlara oranla değer kazanır, bunda merkezde yer alan kurumlarla üst düzey gelir grupları arasındaki sıkı ilişki ve buna bağlı olarak tarihî merkezin simge değeri rol oynar. Diğer yandan sundukları yaşam biçimi ve modernlikleri ile farklılaşan, mekânsal biçimlenmeleriyle yönetici seçkinlerin kimlik ve

zevkini yansıtan yeni konut alanları ortaya çıkarken merkezdeki eski mahalleler kendi haline bırakılır ve aşırı bir nüfus artışına ve sağlıksız bir yoğunlaşmaya sahne olur. Ancak kentsel büyüme her durumda işlevsel ve sosyal bölünmeyi getirmez. Endüstrileşmenin etkileri de çok çeşitli yönlerde olmuştur. Konut mahallesi kavramı Batı'da gerçek anlamda burjuva konut alanları ile gelişir. Doğrudan ve dolaylı üretimin farklılaşması, servis sektörünün çeşitlenmesi ve yoğunlaşması, yeni bir sosyal katmanlaşmanın ortaya çıkması gibi çok çeşitli etmenler yeni teknolojiler ve ulaşım ağlarının gerçekleşmesi ile yeni bir boyut kazanan kentsel büyüme olgusuna biçim verirler, iş alanları ve konut alanları birbirinden ayrılır, işlevler arasındaki ayrım giderek netleşir. Kent ve banliyö ikilisi ile merkez-çevre karşıtlığı yeni bir biçim alır, çevreye açık yeni konut alanları arasında ise sosyal yapı çarpıcı biçimde farklılaşır. İşlevsel bölünme ile sosyal bölünme kavramlarının birbirinden giderek daha net olarak ayrılması işte bütün bu süreçlerin sonucunda ortaya çıkar.

Bugün de mekân üretiminde farklı mekanizmaların aynı zamanda varoluşu mekânda bölünme olgusunu getirmekte. Endüstrileşmiş ülke kentlerinden çok Üçüncü Dünya bu karşıtlığın örneklerini vermektedir. Çok hızlı ve sosyo-ekonomik açıdan heterojen büyüme, Batılı tarzda sistematik ve spekülatif operasyonlara dayanan büyüme modelleri ile denetimsiz, kendiliğinden, "plan dışı" gelişmeleri kent mekânında karşı karşıya getirmektedir.

Diğer taraftan kent hiçbir zaman bir *tabula rasa* olmadığından geçmişin izlerini taşımakla kalmaz, geçmişten gelen yapıları bünyesinde taşır. Kentin en önemli özelliği, çok farklı deneyimleri aynı zamanda bir araya getirmesidir. Farklı zamanlara ait yapılar kentin toplumsal yapısı içerisinde ve ulaşım-iletişim ağları ile karşılıklı bir etkileşime girerler. Kent hiçbir zaman kendi kendisiyle eşzamanlı olmamıştır; yalnızca geçmişin taş ve betonda kristalleştiği fiziksel yapıları ile değil, aynı zamanda değişik yaşam biçimleri, çalışma ve eğlence tarzlarında farklı zamanlara ait davranışları, mekânda değişik ritm ve periyodik kullanımları birlikte taşımasıyla. Bu "düzensizliği" "akılcı" düşünce uzun zaman yadsımıştır. Tarihsel katmanların bu çok da tutarlı olmayan birikimini bir zenginlik olarak görmek ise dünyada çok yeni bir fikir. "Modernizm" de sonuna bu nedenle gelmiş bulunuyor.

Genelleşmiş bir kentleşmenin yaşandığı çağımızda bu olgu dünyanın her yerinde aynı biçimde gerçekleşmiyor. Gerek endüstrileşmiş, gerekse gelismekte olan ülkelerde genel bir olgu olarak yaşanan kentsel devleşme kentsel sistemlerin işleyişini giderek daha karmaşık ve denetlemez kılıyor, doğa-kent dengesini altüst ediyor ve varolan yönetimsel ve ekonomik örgütlenme biçimlerini zorluyor. Bu durumda bütün dengelerin bir anda bozulup her şeyin çığırından çıkması ise, toplumsal dayanışmanın yok olması karşısında senaryo olmaktan çıkıp, gerçek bir tehlike halini alabilir. Sorunun kökeni ve dolayısı ile çözümü de bu nedenle teknik çözümlerden çok toplumsal ve kültürel sorunlarda yatıyor.

Kentsel alanın ve nüfusun aşırı büyümesi ve kent yönetiminin giderek soyut ve kentli tarafından ulaşılamaz bir biçim alması ve topluınsal yapının bölünmüşlüğü kimlik arayışları içerisinde tarihe geri dönüş özlemlerini getirmektedir. Bu noktada kollektif toplumsal bir aktör olarak yorumlanan "kent kimliği" kavramı önem kazanıyor. Bu kimlik tarihsel sürekliliğe dayandığı kadar ilerleme isteği, teknolojik ve kültürel yetiler ve prestij unsurları ile birlikte kentsel çevrenin yenilenen değerlerini de içeriyor. Kentsel alanın coğrafî netliğini, yönetimsel açıdan tanımlılığını yitirdiği günümüzde kentsel simgeler ve kent imgesi kentlileri birleştirici değerler olarak önem kazanıyor.

Mimarî bir okul olarak ortaya çıkan "post-modernizm" akımı ile kentsel oluşumların sergilediği bu genel dönüşümler arasında bir ilişki kurulabilir mi? Estetik bir eğilim olmanın ötesinde "post-ınodernite" bir anlam taşıyor mu? Roncayolo post-modernist yaklaşımın modernizme getirdiği eleştiri, kentsel kültürün sunduğu çeşitliliğin değerini vurgulaması ve bu kültürü yok edebilecek tehlikelerin varlığına dikkat çekmesi açısından önemli bir rol üstlendiğini kabul etmekle birlikte, "post-modernite"nin kent yaşamında yeni bir dönemi tanımlamaktan uzak olduğu kanısında. Biçimci şehircilik yaklaşımlarının ötesinde toplumsal ve kültürel bir kavram olarak "kentsellik" *(Turbain)* günümüzde konunun odak noktası olmayı sürdürüyor.

CÂNÂ BİLSEL

▼ dergilerden

Geography Contents Volume
79(2) 1994

John Lewin ve Jeff Warburton, ***Debris Flows in an Alpine Enviroment/****Alp Çevresinde Atık Akımları.*

Derek Lee, ***Regional Variations in Long-Term Visibility Trends in The UK, 1962-1990/****İngiltere'de Uzun Dönemli Görünürlük Eğilimlerinde Bölgesel Farklılaşmalar, 1962-1990.*

Peter Jones, David Hillier ve David Tunner, ***Back Street to Side Street to High Street: The Changing Geography of Betting Shops/****Arka Sokaktan Yan Sokağa, Oradan da Ana Caddeye: Bahis Dükkânlarının Değişen Coğrafyası.*

J.Valerie Fifer, ***Chile's Pioneering Location: Pacific Rim and Southern Cone/****Şili'nin Öncü Konumu: Pasifik Çeperi ve Güney Konisi.*

Frances Slater, ***Education Through Geography: Knowledge Understanding, Values and Culture/****Coğrafya Aracılığıyla Eğitim: Bilgi, Anlamak, Değerler ve Kültür.*

Geoforum

Geoforum
1994/1, Cilt 25

C. M. Rogerson, ***Flexible Production in the Developing World: Case of South Africa/****Gelişen Dünyada Esnek Üretim: Güney Afrika Örneği.*

B. Maharaj ve J. Mpungose, ***The Erosion of Residential Segregation in South Africa: The 'Greying' of Albert Park in Durban/****Güney Afrika'da Konut Alanlarının Ayrışmasının Ortadan Kalkışı: Durban, Albert Park'ın "Grileşmesi".*

S. P. Rule, ***A Second-phase Diaspora: South African Migration to Australia/****İkinci Aşama Göç: Güney Afrikalıların Avustralya'ya Göçü.*

O. Yiftachel, ***Regional Mix and Ethnic Relations: Evidence from Israel/****Bölgesel Karışım ve Etnik İlişkiler: İsrail'den Bazı Kanıtlar.*

R. W. Butler ve J. G Nelson, ***Evaluating Environmental Planning and Management: The Case of the Shetland Islands/****Çevre Planlaması ve Yönetiminin Değerlendirilmesi: Şetland Adaları Örneği.*

D. Jeffrey ve N. J. Hubbard, ***Spatial - Temporal Patterns in the English Hotel and Tourist Industries: a Time Series Analysis of Competitive Occupancy Performance at the Individual Hotel Level/****İngiliz Otel ve Turizm Sektörlerinde Zamansal-Mekânsal Örüntüler: Tekil Otel Düzeyinde Doluluk Oranı Performansının Zaman İçinde Analizi.*

A. G. Hoare, ***School Type as a Discriminant in the Geography of University Applications in Great Britain/****İngiltere'de Üniversite Başvurularının Coğrafyasında Farklılaştırıcı Unsur Olarak Okul Tipleri.*

A. Gbadegesin, A. Olokesusi ve V. Adeyeye, ***River Bank Erosion Control Measure Effects of Soil Physical and***

Chemical Properties in the Niger Delta Area of Nigeria/Nehir Yatağı Erozyon Kontrol Tedbirlerinin, Nijerya'da Nijer Nehri Deltasında Toprağın Fiziksel ve Kimyasal Özellikleri Üzerindeki Etkileri.

Gender, Place and Culture

1994/1, Cilt 1

Geraldine Pratt ve Susan Hanson, ***Geography and the Construction of Difference/*** *Coğrafya ve Farklılığın Oluşumu.*

D. Bell, J. Binnie, J. Cream ve G. Valentine, ***All Hyped Up And No Place To Go/*** *Her Yer Tutuldu, Gidecek Yer Kalmadı.*

P. Jackson, ***Black Male: advertising and the cultural politics of masculinity/*** *Siyah Erkek: Reklamcılık ve Erkekliğin Kültürel Politikası.*

B. Monicat, ***Autobiography and Women's Travel Writings in Nineteenth-century France: journeys through self-representation/*** *19. Yüzyılda Fransa'da Otobiyografi ve Kadınların Seyahat Yazıları: Kendini Temsil Yoluyla Seyahatler.*

B. M. Milroy ve S. Wismer, ***Work and Public/Private Sphere Models/*** *Topluluklar, Çalışma ve Kamu/Özel Alan Modelleri.*

D. Reichert, ***Woman as Utopia. Against relations of representation/*** *Ütopya Olarak Kadın: Temsil İlişkilerine Karşı.*

The Geographical Review

Cilt 83, No. 4 Ekim 1993

Carolyn L. Cartier, ***Creating Historic Open Space in Melaka/*** *Melaka'da Tarihî Açık Mekanların Yaratılması.*

Larry R. Ford, *A* ***Model of Indonesian City Structure/*** *Endonezya Kent Yapısı Modeli.*

Curtis N. Thomson, ***Political Identity Among Chinese in Thailand/*** *Tayland'da Yaşayan Çinliler Arasında Politik Kimlik.*

Stanley F. Stevens, ***Tourism, Change, and Continuity in The Mount Everest Region, Nepal/*** *Nepal, Everest Dağı Bölgesinde Turizm, Değişim ve Süreklilik.*

Brian J. Godfrey, ***Regional Depiction in Contemporary Film/*** *Çağdaş Sinemada Bölge Tasviri.*

Robert B. Kent, ***Geographical Dimensions of the Shining Path Insurgency in Peru/*** *Peru'da Aydınlık Yol Hareketi'nin Coğrafi Boyutları.*

Geografiska Annaler

Cilt 75 B - No 1, 1993

Todd, D., ***The interplay of trade, regional and technical factors in the evolution of a port system: The case of***

Taiwan/Liman Sisteminin Evriminde Bölgesel ve Teknik Etmenlerle Ticaretin Etkileşimi: Tayvan Örneği.

Gustafsson, J-E., ***Land and water management in Tibet/****Tibet'te Su ve Toprak Yönetimi.*

Bastian, R.W., ***Tall office buildings in small American cities 1923-1931/****Küçük Amerikan Kentlerinde Çok Katlı Ofis Binaları, 1923-1931.*

Environment and Planning A

1994, 26(8), Ağustos

Theme issue: The diverse worlds of European patriarchy, part 1/*Özel Sayı: Avrupa Patriarkisinin Farklı Dünyaları, 1. bölüm.*

S. Duncan, ***The diverse worlds of European patriarchy/****Avrupa Patriarkisinin Farklı Dünyaları.*

S. Duncan, ***Theorising differences in patriarchy/****Patriarkideki Farkların Kuramlaştırılması.*

D. Perrons, ***Measuring equal opportunities in European employment/****Avrupa İstihdamında Eşit Fırsatların Ölçülmesi.*

M. Stratigaki, D. Vaiou, ***Women's work and informal activities in Southern Europe/****Güney Avrupa'da Kadın İşgücü ve Enformel Faaliyetler.*

G. Forsberg, ***Occupational sex segregation in a 'woman-friendly' society-the case of Sweden/****"Kadın Dostu" bir toplumda meslek bazında cinsiyet ayrışması - İsveç Örneği.*

S. Quack, F. Maier, ***From state socialism to market economy - women's employment in East Germany/****Devlet Sosyalizminden Piyasa Ekonomisine - Doğu Almanya'da Kadın İstihdamı.*

E. Mahon, ***Ireland: a private patriarch?/****İrlanda: Özel Patriarki?*

International Journal of Urban and Regional Research

1994/2, Cilt 18

Ann Markusen ve Visky Gwiasda, ***Multipolarity and the layering of functions in world cities: New York City's struggle to stay on top/****Dünya*

kentlerinde işlevlerin katmanlaşması ve çok kutupluluk: New York kentinin üstte kalma savaşı.

Lu-Lin Cheng ve Gary Gereffi, ***The informal economy in East Asian development/Doğu Asya Kalkınmasında Enformel Ekonomi.***

Inmaculada Caravaca and Ricardo Mendes, ***Industrial revitalization of the metropolitan areas is Spain/İspanya Metropoliten Alanlarında Sınai Canlanma.***

Peter J. Rimmer, ***Japanese investment in golf course development: Australia - Japan links/Golf pisti yapımında Japon yatırımı: Avustralya-Japonya bağlantıları.***

Stephanie Pincetl, ***The regional management of growth in California: a history of failure/Kaliforniya'da büyümenin bölgesel yönetimi: Bir başarısızlığın tarihçesi.***

Paul Teague, ***Governance structures and economic performance: the case of Northern Ireland/Yönetim yapıları ve ekonomik performans: Kuzey İrlanda örneği.***

Clélio Campolina Diniz, ***Polygonized development in Brazil: neither decentralization nor continued polarization/Brezilya'da poligonal gelişme: Ne ademi merkeziyetçilik ne de kutuplaşmanın sürmesi.***

Huw Thomas, ***The local press and urban renewal: a South Wales case study/Yerel Baskılar ve Kentsel Yenileme: Güney Galler'den Bir Örnek Çalışma.***

PROGRESS IN HUMAN GEOGRAPHY

Progress in Human Geography
1994/2, Cilt 18

Loretta Less, ***Rethinking gentrification: beyond the positions of economics or culture/Soylulaştırmayı Yeniden Düşünmek: Ekonomik veya Kültürel Konumların Ötesi.***

Peter J. Taylor, ***The state as container: territoriality in the modern world-system/Konteynır (kap) Olarak Devlet: Modern Dünya Sisteminde Toprakla/Ülkeyle İlişki.***

David Demeritt, ***The nature of metaphors in cultural geography and environmental history/Kültürel Coğrafyada ve Çevre Tarihinde Metaforların Doğası.***

Klaus-John Dodds, ***Geopolitics and foreign policy: recent developments in Anglo-American political geography and international relations/Jeopolitik ve Dış Politika: Anglo-Amerikan Politik Coğrafyasında ve Uluslararası İlişkilerdeki Son Gelişmeler.***

Yazarlara Not

Toplum ve Bilim'e gönderilen yazılarda, aynı anda başka bir dergiye iletilmiş ya da başka bir yerde basılmış yazılar dikkate alınmaz. Yazarların, yazıların sonuna İngilizce bir özet (2 sayfayı geçmemek kaydıyla) eklemeleri gerekir. Ayrıca yazarlar, isimlerinin başına bir asteriks koyarak makalenin ilk sayfasının altında kendilerini ünvanlarıyla tanıtmalıdırlar.

Yazıların Formatı: Kitaplara, makalelere ve öbür kaynaklara yapılacak göndermelerin hepsi ana metnin içindeki uygun yere parantez içinde yazarın soyadı, yayınlanma tarihi ve sayfası belirtilerek yapılmalıdır. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda da aynı yöntem izlenmeli ve *'a.g.e.', 'y.a.g.e.', 'a.g.m.'* gibi ibareler kullanılmamalıdır. Eğer yazarın ismi metin içinde geçiyorsa, yalnızca yayın yılını parantez içinde vermek yeterlidir; örneğin, "...İnalcık'ın (1985) belirttiği gibi...'. Eğer yazarın ismi metin içinde geçmiyorsa, hem yazarın ismi, hem de eserin yayınlanma tarihi parantez içinde verilmeli; örneğin, (İnalcık, 1985). Sayfa numarası verilecekse, yayın tarihinden sonra iki nokta üstüste konulmalı ve sayfa numaraları yazılmalı; örneğin, (İnalcık, 1985:23-27). Gönderme yapılan eser iki yazar tarafından kaleme alınmışsa, her ikisinin ismi de kullanılmalı; örneğin, (Lash ve Urry, 1987: 23-27). Eğer yazarlar iki kişiden fazlaysa, 'vd.' ibaresini kullanınız; (İnalcık *vd.*, 1985: 23-27) gibi. Eğer gönderme yapılan eserler ve yazarlar birden fazlaysa, aynı parantez içinde yazarların isimlerini ve yayın tarihini sıralayınız; (İnalcık, 1985; Mardin, 1989; Poulantzas, 1979) gibi. Buradaki sıralama alfabetik olacaktır. Bu şekilde metin içinde gönderme yapılan kaynaklar, yazarların soyadlarının esas alındığı alfabetik bir düzen içinde makalenin sonuna sıralanmalıdır. Ana metnin içine yazılması uygun görülmeyen notlar için dipnot kullanılabilir; dipnot içinde yapılacak göndermelerde yine ana metin içinde kullanılan yöntem izlenmelidir.

Bu formata uygun olarak kaleme alınmış yazılar, iki nüsha olarak şu adrese gönderilmelidir.

Toplum ve Bilim
Konur Sok. No. 24/4
06640 Kızılay, ANKARA

Dergiye ulaşan yazılar; en geç iki ay içinde hakem-okurların da katkısıyla değerlendirilecek ve sonuç yazı sahiplerine mutlaka bildirilecektir.

Toplum ve Bilim

48/49

Unat *Sosyal Bilimlerde Yeni Gelişmeler: Modernizm-Postmodernizm* Kağıtçıbaşı *Psikoloji, Kültür ve Sosyal Değişme* Özdalga *Türkiye'de Sosyolog Olmak* Doğruel *İstikrar Politikaları Altında Sanayileşme Hedefleri* Doğruel *Tarımda Teknolojik Değişme ve Başlangıç Koşulları* Buğra *İş Yaşamındaki Belirsizliğin Siyasal Kaynakları* Berktay *Batı ve Türk Ortaçağ Tarihçiliği* Aktüre *19. Yüzyılda Menteşe Sancağı* Sirman *Köy Ünitesinin Tanımlanması* Akşit *Güneydoğu Anadolu Sulama Kalkınma Projeleri* Köksal-Kara *1980 Sonrasında Yerel Siyaset* Varol *Yerel İktidar Yapısında Değişim Eğilimleri* Seymen *Küçük Ölçekli Üretimin Yapısı* Ayata *Buldan Dokuma Sanayii* Şenyapılı *Planlama Açısından Gecekondu*

50

Divitçioğlu *Karlıklar'dan Karahanlılara* Tekeli *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu* Fişek *Cinsiyet Konumu ve Psikoloji* Alkan *Tanzimat'tan Sonra Kadının Hukuksal Statüsü ve Devletin Evlilik Sürecine Müdahalesi Üzerine* Ayata *Kasabada Politika ve Politikacı* Mazıcı *Bulgaristan'da Türk Kitle İletişim Araçlarının Gelişmesi ve Bozulması* Tarhanlı *İnsan Hakları: Standartlaşma-Rölativizm Tartışması Üzerine* Aydın *Edward Said'in Oryantalizmi Üzerine* Kurdakul *Boğdurularak Öldürüldüğü 104. Yılı Nedeniyle Osmanlı Basınında Mithat Paşa*

51/52

Sonat *Sınır Sorunu ve Büyüme* Eser *Bir "Anayasal Reform" Önerisi* Eren *Piyasa Sosyalizmi* Çeçen *Sosyal Demokrat İktisat Politikaları* Güneş-Ayata *Gecekondularda Kimlik Sorunu* Peker *Türkiye'de Nüfus Politikası (1980-88)* Akşit *Çocuk Ölümlerinde Anne Eğitiminin Rolü* Millas *Türk Edebiyatında Yunan İmajı* Gülalp *Ulusal Kimliğe Karşı Dinci Kimlik* Tekeli-İlkin *Mustafa Celâleddin Bey'in Mükâleme Adlı Risalesi* Şeni *Türk Efsanelerinde İstanbul* Aksoy *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış'ın Çeşitli Yönleri*

53

Arat *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Hareketi* Kandiyoti *Kadın, İslâm ve Devlet* Özbay *Türkiye'de Kadın ve Çocuk Emeği* Kabasakal *Kadınlar, Örgütler ve Güç Dağılımı* Göle *Batı Modernizmi ve Post-Feminizm* Parla *Romanın Çıkışında Kadın* Smith-Smith *İstanbul'da Teori X ve Y* Türkcan *Sanayi Ötesi Toplumda Para, Emek ve Devlet* Boratav *Sanayi Ötesi Toplumda Değer Yasası* Arın *Bir Yeni Anayasa Tasarımı Üzerine* Çakır *Osmanlı Kadın Dernekleri*

54/55

Divitçioğlu *Nasıl Bir Tarih* Berktay *Dört Tarihçinin Sosyal Portresi* Deringil *Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleneğin' İcadı* Esenbel *Japon Islahat Düşüncesi* Toprak *Sosyal Tarihin Alanı* Berktay *Simon Schama* Yenal-Yenal *Alman Tarihinin Özgünlükleri* Öncü *"İnsan, Aile, Kültür" Üzerine*

56/61

Taymaz *Kriz ve Teknoloji* Yentürk *Post-fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadî İşbölümünün Geleceği* Lipietz *Uluslararası İşbölümünde Yeni Eğilimler* Harvey *Esneklik: Tehdit mi Fırsat mı?* Yenal & Yenal *2000 Yılına Doğru Dünyada Gıda ve Tarım* Hirst & Zeitlin *Esnek Uzmanlaşma ve İngiliz İmalat Sektörü* Güvenç *İstanbul Tekstil Sanayiinde Üretim Faktörleri* Uğur *İletişim, İşletmecilik ve Örgüt Sosyolojisinin İlk Randevusu* Alada *Adam Smith'de Yanılma Faktörü*

62

Keyder *Türk Milliyetçiliğine Bakmaya Çalışırken* İnan *Mukayeseli Tarih Yazını İçin Bir Öneri* Deringil *Abdülhamid Döneminde Törenler, Simgeler, Mitler* Özdoğan *Türk Ulusçuluğu ve Türkî Cumhuriyetler* Çınar *Küresel Sermaye ve Ulus-Devlet Üzerine Etkileri* Kadıoğlu *Devletini Arayan Millet: Almanya Örneği* Üstel *ABD'de Etnik Topluluklar* Keyman *Postmodernizm ve Radikal Demokrasi*

63

Mutman *Kriz ve değer: 21. Yüzyılın Eşiğinde Kapitalizm ve İdeoloji* Erdoğan *Metinlerarasılık, Hegemonya ve Siyasal Alan* Baker *Siyasal alanın Oluşumu Üzerine Bir Deneme* Tekeli *Demokratik Düşüncenin Temellendirilmesi ve Eleştirel Kuram Üzerine Düşünceler* Sugur *Türkiye'de Esnek Üretim ve Küçük Sanayi: OSTİM Sanayi Bölgesi Esnek Uzmanlaşmanın Neresinde?* Kırlı-Kolluoğlu *Avrupamerkezcilik: Sosyal Teorinin Kör Noktası* Yılmaz *Kardeşlik Düşüncesi Hakkında* Özdoğan *"Türk Milliyetçiliğine Bakmaya Çalışırken"in Düşündürdükleri*

Birikim Yayınları